

POPULIZAM, IZBEGLIČKA KRIZA, RELIGIJA, MEDIJI

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSEK ZA MEDIJSKE STUDIJE

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE RELIGIJE,
POLITIKE I DRUŠTVA
NOVI SAD

Za izdavača

dr Ivana Živančević Sekeruš
dr Nikola Knežević

Uređivački kolegijum:

dr Dubravka Valić Nedeljković
dr Dinko Gruhonjić

Akademski odbor:

dr Dubravka Valić-Nedeljković, dr Dinko Gruhonjić, dr Nikola Knežević, dr Srđan Sremac, dr
Milivoj Bešlin, dr Hrvoje Klasić, dr Nikolai Jeffs

Recenzenti:

dr Dubravka Valić Nedeljković, dr Dejan Pralica, dr Vladimir Barović, dr Jelena Kleut, dr
Smiljana Milinkov, dr Srđan Sremac

Medijska istraživanja

POPULIZAM, IZBEGLIČKA KRIZA, RELIGIJA, MEDIJI

Novi Sad, 2017.

Filozofski fakultet
Dr Zorana Đinđića 2
21000 Novi Sad, Vojvodina - SRB
Tel: +38121459483
www.ff.uns.ac.rs

Centar za istraživanje religije,
politike i društva
21000 Novi Sad, Vojvodina - SRB
Tel: +381216623277
www.cirelstud.org

UVOD..... 8

dr Hrvoje Klasić, dr Milivoj Bešlin, dr Nikolai Jeffs

POPULIZAM, IZBEGLIČKA KRIZA, RELIGIJA, MEDIJI 9

Владислава Гордић Петковић

RAT, SEĆAЊE И ТРАУМА У ПРОЗИ АНТОНИЈА ИСАКОВИЋА 24

Mirjana Rupar, Sylvie Graf

INGROUP AND OUTGROUP MASS MEDIA ARE DIFFERENTLY LINKED TO RECONCILIATION THROUGH PERCEPTION OF INGROUP VICTIMHOOD 36

Nina Mihaljinac

UMETNIČKO PREDSTAVLJANJE SUKOBА MUSLIMANA I HRIŠĆANA: NATO BOMBARDOVANJE SRJ .. 52

Lejla Gačanica

ČITANJE IZMEĐU REDOVA: BOSANSKOHERCEGOVAČKA KULTURA POTISKIVANJA 63

Alma Jeftić

PODUČAVANJE EMPATIJE U MUZEJIMA: STUDIJA SLUČAJA MUZEJA RATNOG DJETINJSTVA U SARAJEVU 82

Neda Radulović

ŽENE KAO NEPRIJATELJI NARODA: POPULISTIČKI NARATIVI IZ DEVEDESETIH U SAVREMENOJ SRPSKOJ JAVNOSTI (2014-2016) 92

Stefan Janjić

SREBRENICA NA VIKIPEDIJI: KAKO SE PIŠE „ZLOČIN“? 109

Stefani Šovanec

ANTISEMITIZAM U ŠTAMPI KRALJEVINE JUGOSLAVIJE UOČI DRUGOG SVETSKOG RATA 122

RELIGIJE, NACIONALIZAM, POPULIZAM I POLITIKE SEĆANJA..... 134

Svenka Savić

PRIMERI IZGRADNJE MIRA SVEŠTENICA U PROTESTANTSKIM ZAJEDNICAMA U VOJVODINI 1957-2017. 135

Andrea Ratković

KRITIČKI OSVRT NA RELIGIJSKI DISKURS U SLUŽBI AFIRMACIJE POPULIZMA 150

Karin Hofmeisterová

The Picture of Jews in the Serbian Orthodox Church's Narrative of the Holocaust 162

Vladan Lalović, Nataša Ružić

UTICAJ VJERSKIH ZAJEDNICA NA POLITIČKI ŽIVOT U CRNOJ GORI (Studija slučaja: NATO)..... 178

Dubravka Valić Nedeljković, Zoltan Geler, Karlo Bala

JEZIČKE NE(TOLERANCIJE) U VIRTUELNOM PROSTOR-VREMENU SRPSKIH NACIONALISTIČKIH SAJTOVA 198

Vladimir Kolarić

PSEUDO-APOKALIPTIČKE STRATEGIJE I NJIHOVO MEDIJSKO POSREDOVANJE NA PROSTORIMA BIVŠE JUGOSLAVIJE 225

MEDIJI, POLITIKA, RELIGIJA, IZBEGLIČKA KRIZA 240

Nataša Jovanović, Vladimir Ajzenhamer

UNIFIKACIJA ISLAMA KAO INSTRUMENT HANTINGTONIZACIJE MIGRANTSKE KRIZE 241

Boris Varga

ANTROPOLOGIJA SAVREMENOG BIRAČA: IZBORI U SAD, HOLANDIJI I FRANCUSKOJ 256

Norbert Šinković

IZBEGLIČKA KRIZA U DNEVNOM LISTU „MAĐAR SO“ 274

<i>Nataša Jovanović</i>	
BIOPOLITIČKO RAZUMEVANJE IZBEGLIČKE KRIZE 2015. GODINE	286
<i>Miodrag Ćujić</i>	
MEĐUNARODNA POLITIKA U SLUŽBI GLOBALIZACIJE ILI „SUKOBA CIVILIZACIJA“	297

UVOD

UDC 316.776.23:364-54

UDC 2:364.54

dr Hrvoje Klasić

Filozofski fakultet, Zagreb

dr Milivoj Bešlin

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd,

dr Nikolai Jeffs

Univerza na Primorskem, Koper

POPULIZAM, IZBEGLIČKA KRIZA, RELIGIJA, MEDIJI¹

O MEDIJIMA

Nikolai Jeffs

Treba da se vratimo unazad u prošlost i da pričamo o nekom dužem periodu tranzicije, odnosno od 1914. godine. Zašto? Zato što je u toj godini 85 odsto zemaljske kugle bilo pod kontrolom i u vlasti evropskih zemalja, klasičnih kolonijalnih zemalja. A iste godine 85 odsto svih filmova koji su se gledali po svetu bili su napravljeni u Holivudu. Dakle, pored *hard powera* u vidu vojne sile i kolonijalizma, imali smo tada i početak *soft powera*, kroz Holivud, zabavu, spektakl...

Dakle, ako hoćemo pravo demokratsko, globalno društvo, trebalo bi razmisliti o tome da se u borbi protiv imperijalizma i protiv različitih oblika kolonijalizma mora obratiti pažnja na borbu za pluralnost medija.

---

¹ Rad predstavlja autorizovana izlaganja sa tribine "Populizam, izbeglička kriza, religija, mediji", koja je održana na otvaranju istoimene Međunarodne konferencije, 26. maja 2017. godine, na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu.

Druga stvar, kada se danas priča o postčinjeničnom društvu, postfaktičnom, *fake news*... Mene to veoma nervira, jer kao da nemamo istorijsko pamćenje. Da se podsetimo: Marks i Engels kažu da su vladajuće ideje neke epohe - ideje vladajuće klase u toj epohi. Kao da smo zaboravili model propagande koji su uradili Herman i Čomski, iz kojeg je jasno da u demokratskim društvima korporativni mediji stvaraju propagandu. Zatim, Gi Debor u "Društvu spektakla", objašnjava šta je spektakl. I Bodrijar priča o simulaciji, još pre 30 godina. Dakle, mi smo uvek živeli u društvu propagande, laži, manipulacija, a ne samo sad. Možemo li se setiti kako je počeo rat u Iraku? Počeo je sa velikom laži i manipulacijom da je Sadam Husein imao oružje za masovno uništenje, a znamo da ga nije bilo. Još jednom bih naglasio, jer mi se to čini bitnim. Naš mozak na ravni nesvesnog ne pravi razlike između činjenica i fikcije, između onoga što je realno i onoga što je irealno. Sa tog stajališta nije bitno da li mi radimo u svetu činjenica ili u svetu fikcije, jer sve to na nesvesnoj ravni ima neke efekte. Takođe, spektakl – ako pogledamo ono što kaže Debor – nema razlike između fakata i fikcije, između *news* i *entertainment*. Tako da denuncijacija ovog postfaktičkog društva, borbe za pluralnost i demokratiju, treba da zajedno, istovremeno u sebe uključi i borbu protiv *news media*, a sa druge strane, to je borba protiv medija zabave. Zašto? Jer kako sam kazao - 85 odsto *soft powera* je sprovedeno preko Holivuda.

Ako posmatramo izbegličku krizu danas, ponešto su i činjenice koje iznose mediji i političari, ali ova demonizacija Arapa i islama svakako ima paralele u demonizaciji Arapa i drugih u filmovima, TV serijama itd. Orijentalizam kao produkcija drugoga nije samo politička produkcija, nije samo produkcija na razini *newsmedia* već je produkcija koja se stvara u filmovima, TV serijama, romanima itd. Sa tog stajališta naša analiza, naša borba treba da bude u svetu činjenica, ali i u svetu fikcije.

Hrvoje Klasić

Ja ću malo spustiti loptu na domaći teren i malo konkretizirati stvari. Kada govorimo o medijima u posljednjih 27 godina, izdvojio bih nekoliko procesa koji su bitno uticali ili još uvijek utiču na medijsku scenu. To jest, nekako se podudaraju dva trenda: nacionalizacija medija i reideologizacija. Odnosno, iz komunističke ideologije se odmah prešlo u nacionalističku. Dakle, nacionalizacija medija podrazumijeva uzimanje medija u privatne ruke, a odmah potom i u ruke određene političke elite, sada nove političke elite. I to je svakako uticalo ne samo na

medijsku scenu, već na opće stanje u društvu, Dakle, ako se vratimo na rat iz devedesetih godina, uticaj medija je sigurno nezanemariv. Ja bih ovdje izdvojio još jednu stvar i posebno bih apelirao na studente: kao povjesničar, mogu reći da postoji još jedan trend, koji je nezaobilazan i u stvari poražavajući, a to je kvantiteta i kvaliteta novinara. Ja se inače bavim socijalističkim periodom, šezdesetim i sedamdesetim godinama, i ono što je glavna razlika kada gledate Vjesnik, Borbu, Politiku iz tog perioda i kada gledate Jutarnji list ili Politiku danas, vidite da se danas uglavnom vijesti prepisuju sa nekih velikih platformi ili sa nekih novinskih agencija. Zvuči gotovo nevjerovatno da su šezdesetih, sedamdesetih, osamdesetih godina jugoslavenski novinari bili gotovo u svim zemljama svijeta. Ja sam 10 godina proboravio na ovaj ili onaj način u Alžiru. Dakle, u Alžiru, u Burkini Faso, u Indiji... ste imali svoje dopisnike, što je ipak bitno drugačije od onoga kada vi prepisete ono što je objavio BBC, koliko god ga ja cijenio. Što se tiče kvalitete, nisam pristaša onoga da govorim da li je bilo bolje ili lošije, ali mogu reći da je bilo drugačije. Recimo, ako pogledate kvalitetu novinskih članaka i ako čitate između redova, naravno da je velik broj novinskih članaka u periodu socijalizma bio obojen, ideologiziran, tendenciozan, ali je stvarno bilo vrhunskih novinara, vrhunskih kolumni, vrhunskih izvještaja.

Juče smo pričali o tome koliko studenti imaju želju za čitanjem. U Zagrebu studenti ne samo da imaju problema sa čitanjem knjiga, već i sa tim kad im date novine iz 1968. godine, gdje su intervjui po tri-četiri stranice sitno pisanog teksta. A danas kad pogledate intervju, bilo koji s bilo kim, duža su pitanja od odgovora, a da ne kažem da su i pitanja i odgovori ponekad toliko banalni. Dakle, mimo ove ideologizacije, vidite ipak da su novinari u periodu socijalizma vrlo često bili vrhunski intelektualci. Imamo ovdje za stolom primjer izuzetka, nažalost izuzetka. Ja sam sa medijima u Hrvatskoj gotovo u svakodnevnom kontaktu, ali moram reći da ponekad ostanem šokiran glupošću koju doživim i čujem. Kada sam imao promociju svoje knjige u čijem je naslovu "Jugoslavija", novinarka jedne TV kuće je postavila prvo pitanje zašto tako kontroverzan naslov. Onda sam se pitao na što misli. A ona je rekla: "Pa imate u imenu Jugoslavija, a ta zemlja više ne postoji". Pa ja sam rekao: Ne postoji više ni Stara Grčka pa se bavimo njom. I šta kad krenete sa takvim pitanjem, šta da mi dalje raspravljamo o nijansama?

Slažem se sa ovim što je Nik rekao da su alternativna istorija, *fake news* na ovaj ili onaj način postojali, a danas tu posebno moramo spomenuti ne ulogu klasičnih medijskih formata, kao što su novine ili televizija, nego tu su i različiti internetski portali, društvene mreže, koje u

svakom slučaju - barem u Hrvatskoj - danas rade nešto gdje vidite kolika je moć medija da vam unište privatni život, znanstvenu karijeru, da ne trepnu a da kažu nešto potpuno lažno. Mi često pokušavamo racionalizirati iracionalno. Neki dan sam na jednoj tribini rekao da je veliki poraz što se mene zove da govorim o tome da li je Jasenovac postojao. To nije poraz hrvatskog društva, to je poraz čovjeka. Dakle, poraz je da danas govorimo da li je crno crno, a da li je bijelo bijelo. Mislim da je veliki poraz i kada vi uđete u diskusiju sa nekim koji zagovara da Jasenovac nije postojao, da su Srbi najstariji narod na svijetu..., vi ste unaprijed izgubili bitku. Puno portala danas postoji koji razvijaju takve teorije. Uzmimo cijepljenje, vakcinaciju, teorije zavjera, jer vi danas imate čitave političke stranke i pokrete koji počivaju na teorijama zavjera.

Možda ste uvijek imali situaciju da su mediji pokušavali obmanuti ili prilagoditi priču, međutim postojao je taj jedan kritički odnos prema čitanju, prema razumijevanju teksta, slike..., bio je bitno drugačiji. A danas to ide brzo, munjevito i u tolikoj količini informacija jednostavno gubiš volju za procesuiranjem i podsvjesno ti čitav niz informacija pa i *fake news* ulazi u uho, da se s tim jednostavno teško boriti.

Milivoj Bešlin

Počeo bih izlaganje od reči godine, *postistine*. Postistina (post-truth), proglašena za novu reč godine za 2016, prema *Okfordskom rečniku* definiše se kao stanje u društvu u kome objektivne činjenice manje utiču na oblikovanje javnog mnjenja u odnosu na emocije i lična uverenja. Dakle, *fake news*, alternativne činjenice, sve navedeno spada u korpus vrednosti nadirućeg talasa populizma. Ali za naše društvo to i nije neki novum, lažne vesti, autoritarizam i populizam su obrasci koje je Srbija usvojila još u prvoj deceniji postkomunizma, devedesetih godina prošlog veka i u tom smislu je ona bila "avangarda" jednog krajnje negativnog trenda koji danas vidimo u ostatku sveta, pre svega zapadnog. Ali, kad govorimo o medijima, prvo ozbiljno novinarsko ime u Srbiji je bio Pera Todorović u 19. veku. Osim nesumnjivog žurnalističkog talenta, on je imao i snažan refleks za revanšom nad svojim bivšim političkim saveznicima, radikalima, ali je bio i čovek koji se suočavao sa modelom partijske države, krajem osamdesetih godina 19. veka. I on piše, kada radikali prvi put preuzimaju vlast: sve je poradikaljeno, ovo još nismo videli. Dakle, oni su proželi državnu upravu svuda gde su mogli svojim ljudima i to zaista nije bio slučaj do tada. Reč je o korenima partijske države, koje mi često vezujemo za komuniste

i ovo što danas živimo, neskrivene autoritarne tendencije, temelji toga u Srbiji su još u 19. veku, uključujući i kontrolu nad medijima. Uvek je, naravno, ako uzmemo dnevni list *Politiku* kao paradigmu, ona bila glasilo svih režima. Ali velike ekonomske krize su dodatno urušavale medije, pa tako i na ovim prostorima prvi moderni tabloidi kreću tridesetih godina 20. veka sa ekonomskom krizom koja je bila svetska, ali se veoma snažno reflektovala i u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji. Tada na ovim prostorima stupa na scenu utemeljitelj tabloidnog novinarstva Krsta Cicvarić. Ja sam proučavao međuratne tabloide, jer sam želeo, kada ovde posle 2000. godine dolazi do poplave “žute štampe”, da istražim uzroke te pojave, a zapravo to je urušavanje novinarske profesije kao takve i destrukcija njenih temelja, sa ozbiljnim društvenim konsekvencama. Zbog toga su me zanimali počeci tabloidnog novinarstva na ovim prostorima. I zbog toga sam čitao tabloide Krste Cicvarića, pre svega *Balkan*, i bilo mi je vrlo zanimljivo da vidim da postoji užasno puno sličnosti sa današnjim tabloidima. Neverovatno kontinuitet u obrascu delovanja, ne samo u želji da se uništavaju ljudi, da se zagorčavaju životi, već model potpune neodgovornosti za javno izgovorenu reč. Uz to, reč je o jednoj malignoj političkoj poziciji, koja je u to vreme bila desničarska, rasistička, antisemitska, koja je u velikoj meri uporediva sa orijentacijom iz koje naši današnji tabloidi nastupaju i deluju.

S druge strane, kada čitam štampu iz vremena socijalističke Jugoslavije, mogu da kažem, posebno gledajući šezdesete i sedamdesete godine, da je reč o jednom ozbiljnom profesionalnom iskoraku u novinarstvu. Neki će sada reći: to je bila supremacija jedne ideologije, ali uvek je neka ideologija dominantna u društvu i mediji to prate. Međutim, čitajući pre svega beogradske listove iz šezdesetih i sedamdesetih godina mogao sam da zaključim da je u odnosu na devedesete godine 20. veka, štampa u socijalističkoj Jugoslaviji bila daleko odgovornija, nije lagala i to je velika razlika u odnosu na ratne, devedesete godine, kada laž postaje dominantna u srpskom novinarstvu. Dakle, u socijalističkoj Jugoslaviji štampa je određene tabuizirane stvari prećutkivala, u zavisnosti od perioda, ali nije izmišljala, nije direktno i smišljeno lagala, nije građena paralelna stvarnost. Devedesetih godina, sa ratom, dolaskom Miloševića, nacionalizma, populizma, urušava se novinarstvo na ovim prostorima. Naposletku, postoji čuvena izreka da u ratu prvo strada istina. Jedan od perjanica Miloševićeve ratne propagande u devedesetim godinama, da bi opravdao toliku količinu laži koje režim tada produkuje je izgovorio rečenicu: “Između istine i Srbije, ja biram Srbiju!” Da ne pominjemo Dobricu Ćosića i njegove panegirike

lažima, kada se divi, kako “mi” kreativno lažemo. I u tom smislu je Srbija bila avangarda ovog postčinjeničnog vremena u kojem danas živi globalni poredak.

Takođe, danas imamo jednu kakofoniju, jednu karikaturu pluralnosti i jedno pervertirano višeglasje. Moguće je izgovoriti ili napisati najneverovatnije stvari, formalna cenzura ne postoji, ali u odnosu na sve dosadašnje vlasti, ovaj režim produkuje toliko paralelnih stvarnosti, toliko lažnih informacija i izmišljotina da je zaista nemoguće da se probijemo kroz tu šumu “nuklearnog otpada” režimskih tabloida. Ako svakoga dana pogledate naslovne stranice beogradskih listova teško se možete možete oteti utisku da je to u skladu sa onom rečenicom Ratka Mladića: “Raspameti!” To je zaista raspamećivanje ljudi i to jeste jedan “nuklearni otpad”, koji se namerno produkuje, jer su, osim jednog dnevnog lista u Srbiji, svi ostali pod čvrstom kontrolom režima. I bez izuzetka svi su, osim *Politike*, tabloidni, a vidimo da i *Politika* ovih dana otvara prostor za najsravnije likove srpskog novinarstva, između ostalog i za čoveka koji je odapeo strelu na Slavka Ćuruviju. Ono što je razlika između današnjih i nekadašnjih medija jeste da su mediji, kada je pismenost bila manja, imali i edukativnu funkciju. Danas oni rade potpuno suprotnu stvar: današnji tabloidi, “džuboks” radio stanice, “rijaliti” televizije, služe zapravo zaglupljivanju ljudi i političkom anesteziiranju masa.

Takođe, ne bih se složio do kraja sa konstatacijom da se danas manje čita nego ikada. Prvo, 20. vek je vek koji je prelomio dve ključne stvari u ljudskoj istoriji: prvi put je većina ljudi živela u gradovima nego u selima, i prvi put je većina ljudi bila pismena. Mi danas živimo u eri formalne pismenosti. Možda se nekada više čitalo, ali čitali su samo oni koji su mogli da čitaju, a većina je bila nepismena. Podsećam vas da je na ovim prostorima tek pedesetih godina 20. veka većina postala pismena. Tako da se ne bih složio da se danas čita manje nego ranije. Ali, pošto su danas skoro svi pismeni, sadržaj pročitnog i kvalitet toga opada u značajnoj meri i to je problem.

Hrvoje Klasić

Mogu samo repliku. To sam rekao na primjeru studenata. Ja se sjećam, dok sam ja studirao, koliko se knjiga moralo pročitati. A danas studenti u manjini čitaju knjige, a ispitate spremaju ne iz skripti, već iz skripti skripti. Ja nisam govorio o tridesetim godinama 20. stoljeća, već o sedamdesetim, osamdesetim. Čini mi se ipak da su se knjige više čitale. Danas se čita po

Fejsbuku i po portalima, i naravno da je istina da svi danas znaju čitati, ali koliko se čita kvalitetno, koliko se čita lektira, nekakve knjige u slobodno vrijeme. Čuo sam podatke koji su poražavajući koliko se knjiga u Hrvatskoj pročita godišnje u prosjeku. Danas je činjenica da je sve dostupno pa te to čini nezainteresiranim jer znaš da u svakom trenutku možeš doći do nečega pa ti ne treba. Ja ću možda sada zvučati kao nekakav gik, ali se sjećam točno kao kada sam išao u osnovnu školu, kada je tata kupio opću enciklopediju, kada su došli svi ti svesci, kada ti to listaš i tražiš. I ti ne možeš samo tako doći do neke informacije, ne možeš na Guglu kliknuti pojam, ne znam “Kenija”, pa će se to izlistati. Druga stvar, evo tu su studenti pa mogu reći da se svakodnevno susrećem sa time da je kompjuterska pismenost u principu obrnuto proporcionalna mogućnosti, odnosno pristupačnosti interneta. Čini mi se da se 95 posto vremena koje se provodi na internetu provodi na Fejsbuku i na nekakvim portalima za kupovinu. Vi kada recimo vidite kako izgledaju *powerpointi*, kako izgledaju radovi u *excelu* ili u nečem drugom, to je za mene skandal, jer to su mladi koji su odrasli uz te platforme, ali ih ne zanimaju na taj način. Mi mislimo, zato što je internet sveprisutan, da su oni super u bilo čemu, ali moje iskustvo govori ovako. Vjerojatno su vaša iskustva puno bolja.

Nikolai Jeffs

Kada je u pitanju kvantitet, tu je pitanje kako se troši vreme. I sad na nekoj kvantitativnoj razini u SAD urađeno je istraživanje gde su došli do rezultata da prosečni mladi u SAD na elektronskim medijima provedu šest i po sati, jedino što duže rade je da spavaju. Ako si ti šest sati na dan u interakciji samo sa elektronskim medijima, onda to ima neke kognitivne epistemološke posledice. Okej, može da se kaže da se čita na internetu, ali činjenica da se čita na internetu je drukčije čitanje nego čitanje knjiga.

O POPULIZMU

Milivoj Bešlin

Pođemo li od maksime da je demagogija pratilja demokratije, populizam je nužno prisutan u svetskoj politici, jer kada imate demokratski poredak, on nužno generiše i populističku klimu, samo je pitanje da li postoje mehanizmi da se populizam zauzda, ograniči i kanališe. U

Evropi su u 19. i 20. veku postojali snažni populistički pokreti. Međutim, u vremenima kriza se dešava promena. Ne moram da se vraćam u tridesete godine 20. veka i da pričam o tome šta je značila svetska ekonomska kriza na političkoj ravni, na koji način se reflektovala. Mi smo 2008. godine dobili novu svetsku ekonomsku krizu, koja nije imala do te mere destruktivne konsekvence kao ona iz tridesetih godina, ali smo svi znali – bar istoričar to mora da zna – da će i ova kriza da izazove političke posledice. I to jeste talas populizma, to jeste reakcija na svetsku ekonomsku krizu. Ali, osim što je 2008. godina bila prelomna zbog krize, baš 2008. godina je i početak ili naznaka početka novog Hladnog rata, jer 2007. i 2008. godine Rusija polako menja svoj kurs. To je kraj drugog mandata Vladimira Putina i 2008. godine je već jasno da je dotadašnji detant, ne kraj Hladnog rata, značio početak novog Hladnog rata, koji nije dominantno zasnovan na ideološkim paradigmatama i ideološkim distinkcijama, već na brutalizovanim geopolitičkim i geostrateškim interesima. Dakle, 2008. godine Rusija je izvršila agresiju na Gruziju, priznala kasnije dve njene otcepljene pokrajine, Abhaziju i Južnu Osetiju, i to je početak otvorenog neprijateljstva između Zapada i Rusije. Da bi režim u Kremlju pred svojim javnim mnjenjem i pred ostatkom sveta opravdao novo neprijateljstvo prema Zapadu počeo je da konstituiše novu ideološku paradigmatu, koja će biti suprotstavljena zapadnoj demokratiji i liberalnim vrednostima, što je paradoks jer je ovoga puta i Rusija kapitalistička zemlja. Tako je nekoliko filozofa, istoričara i politikologa dobilo zadatak da konstituiše imaginarij, novu ideološku paradigmatu i oni su izašli sa tezom o ruskom svetu, ideologijom evroazijstva, koja je zasnovana na nacionalizmu, na pravoslavnom klerikalizmu, na autoritarizmu, na populizmu i na suprotstavljanju liberalnoj demokratiji kakva se praktikuje na Zapadu. I tako zapravo kreće i vrednosna konfrontacija između Rusije i Zapada i od tada Rusija kontinuirano traži saveznike u Evropi za svoje ideološke i geostrateške ciljeve. Naravno da je antagonizam, koji još uvek nije bio izražen u toj meri 2008, 2009, 2010. godine, eskalirao 2014. godine ruskom agresijom na Ukrajinu. Nakon puča koji se dogodio i demonstracija u Ukrajini, Rusija je anektirala Krim i izvršila agresiju na istočne delove Ukrajine, iako je Budimpeštanskim ugovorom, 1994. godine upravo Rusija garantovala teritorijalni integritet Ukrajine, a u zamenu za to Ukrajina je prepustila svoje nuklearno oružje, odnosno oslobodila ga se. To je, dakle, definitivno početak ponovo Hladnog rata i Putin je 2012. godine na savetovanju sa ruskim ambasadorima prvi put upotrebio pojam *soft power*, odnosno “meka moć”. Samo da podsetim, to je koncept koji je formulisao i definisao harvardski profesor Džozef Naj i njega je primenjivala Amerika u vreme Hladnog rata.

Najkraća definicija “meke moći” je neoružano sredstvo postizanja željenih ciljeva koje koriste velike sile. Zasniva se na tri osnovna resursa: kulturi države, političkim vrednostima i spoljnoj politici. “Meka moć” se dakle, zasniva na spoljnopolitičkom interesu, na nekakvim kulturnim vrednostima koje se promovišu i na određenoj ideološkoj orijentaciji koja se izvozi. U tom smislu je Rusija morala da ima svoj koncept koji će da ponudi i on je zasnovan na suprotstavljanju liberalnom poretku, na populizmu i svojevrsnom antiglobalizmu. Od 2012, a posebno od 2014. godine Rusija podržava bezmalo sve populističke pokrete u Evropi, pre svega one desničarske i to je takozvana crna internacionala, koja se od tada stvara. To je pre svega Marin Le Pen i Nacionalni front, to su desni populistu UKIP u Britaniji, u Holandiji, Zlatna zora u Grčkoj, Jobik u Mađarskoj, kasnije se i Fides priključio tome a i sam Viktor Orban. Tako da je to već negde formulisano kao jedan pokret sa idejom da se rastoči EU kao liberalni i mirovni projekat. Naravno da iza toga ne stoje neki čvrsti ideološki principi, već stoji vrlo jasan interes Rusije i ona se ponaša vrlo racionalno. Zapad je nakon agresije na Ukrajinu Rusiji uveo sankcije, a Putinu je jasno da sa 142 miliona ruskih građana ne može ravnopravno da saraduje sa ujedinjenom Evropom koja ima 506 miliona stanovnika, koja je neuporedivo tehnološki i ekonomski razvijenija. S druge strane, svaki pokušaj saradnje Rusije sa Kinom nužno izaziva nelagodu, jer je i u tom slučaju nesrazmer veliki, pa bi Rusija zaista mogla da postane energetski privezak Kine. I ono što je Hantington još davno primetio da se na granici Rusije i Kine zapravo susreću najnaseljeniji i najnenaseljeniji deo sveta, što je realna opasnost po samu Rusiju. U tom kontekstu ideja o rastakanju EU i o širenju populizma u Evropi koji treba da dovede do drugačije geopolitičke slike, u stvari je veoma racionalna ruska intencija, jer kada bi ti populistički režimi došli na vlast u Evropi, oni bi ne samo izvršili disoluciju EU, već bi na potpuno drugačijim osnovama saradivali sa Rusijom, što je nesumnjivo u ruskom interesu.

U tu svrhu, osnovana je velika internacionalna korporacija Russia Today, agencija i portal Sputnik i novine Ruskaja Gazeta, sa idejom da doprinesu alternativnom informisanju i širenju ruskog pogleda na svet. To je jedna razorna i dosta brutalna propaganda i utoliko se ruska “meka moć” razlikuje od američke ili kineske, zbog toga što je kineska “meka moć” uglavnom spora i koncentrisana na kulturu, na jezik, na običaje, američka je najviše bazirana na popularnoj kulturi, dok je ruska u tom smislu brutalnija jer se direktno fokusira na političku propagandu.

O IZBEGLIČKOJ KRIZI

Nikolai Jeffs

Izbeglička kriza je u jednu ruku politički produkovana, a pomalo je reč i o kulturnoj produkciji. Ako mi živimo u svetu spektakla i zabave, u svetu orijentalizma kao popularne kulture, onda vidimo koje su to epistemološke, odnosno kognitivne promene koje se događaju. Ako živiš na dijeti holivudskih filmova ili video igara, kako ćeš videti svet? Videćeš ga po obrascu “dobro-zlo”, “belo-crno”, dakle kroz jednostavna rešenja, bez kontradikcija. I to se vidi i kroz produkciju izbeglica.

A ko su u stvari izbeglice? To su ljudi koji ne žele biti ni subjekt ni objekt nasilja nekih vojnih formacija. I ako mi kažemo da se zatvaraju granice za izbeglice, to znači da se zatvaraju i granice za neko alternativno viđenje Sirije. Sirije, koja nije samo jedna i druga strana, ne samo dobro i zlo, nego je tu puno kompleksnih priča. Uostalom, ja se sećam 1992. ili 1993. godine, kada su iz Velike Britanije deportovali nekoliko srpskih mladića nazad u Srbiju. I tada je bio komentar u javnosti da su oni dezerteri i da samim tim ne smeju da se deportuju, već da se javnost upozna s njima, kao sa pozitivnim primerima onih koji ne žele da ratuju.

Dalje, ta društva koja treba da prime izbeglice moraju da se prestrukturiraju. Mislim da nije teško primiti izbeglice, ali se onda treba zapitati kako će se to u ekonomskom, političkom, kulturnom smislu uraditi.

A kada kritikujemo populizam, treba biti pažljiv. Jer, po mom mišljenju, jedan od sinonima populizma je demokratija. Odnosno, treba biti pažljiv da ako kritikujemo populizam, ne izgubimo demokratiju. Na primer, kada su u Ljubljani neofašističke formacije organizovale proteste protiv priliva izbeglica, deo levice koji se zalaže za alternativnu globalizaciju u isto vreme organizovao je kontrademonstracije. I u taj međuprostor je došao slovenački premijer Miro Cerar i rekao: “Evo, sad imate dokaz da nam je potreban moderni centar, koji nije ni jedno ni drugo”. Dakle, učvrstio se liberalni centar, koji je po mom mišljenju problematičan. Ista stvar je bila i oko Brexita. Zvanični slovenački stav je bio protiv Brexita, protiv procesa dezintegracije, za otvorene granice i tome slično. Okej, ali u istoj nedelji kada je bio Brexit Slovenija je slavila 25 godina nezavisnosti. I onda sam se pitao: pa, dobro, slovenački stav je za neku federaciju, protiv procesa dezintegracije. Pa kako onda iste nedelje slavite raspad Jugoslavije i dezintegraciju? I kako možete da se sada pitate kako će Slovenci živeti posle

Brexita, a niste se to pitali 1991. godine, kada ste ljudima koji nisu bili slovenački državljani uskratili ljudska prava?

Da zaključim, kritika populizma u Sloveniji je bila mehanizam mistifikacije vlastitih populističkih, veoma problematičnih stavova.

Hrvoje Klasić

Razmišljajući o prošlosti, ja ne znam kada nismo imali populizam. Dakle, populizam nije izuzetak, već pravilo. Zato bih kao dilemu postavio: uspješni ili neuspješni populizam. Da li je populizam Frenklina Ruzvelta sa *New Dealom* uspješan – jeste. Da li je jugoslavenski populizam poslije 1945. uspješan – jeste. Da li je fašizam uspješan populizam? U principu – jeste.

Mi danas živimo u neuspješnim populizmima. Što je, na primjer, danas ono što je populističko u Hrvatskoj a od čega građani imaju bilo kakve koristi? I tu dolazimo do još jedne stvari, a to je da postoje različiti tipovi i podtipovi populizma. Desne populizme danas u Evropi povezuju nacionalizam, ksenofobija i nekakva nostalgija prema nekom boljem periodu, kada je bilo više posla, kada nije sve bilo u Briselu, kada smo se mogli šetati po ulici slobodno, a danas ne možemo jer su tu neki drugi. Ali, Hrvatska nije nacionalistička na način na koji je to Marin Le Pen. Hrvatska ne štiti vlastito društvo i vlastitu naciju, na način na koji bi jedan populist očekivao. Mi nismo zatvorili granice za strane proizvode i banke, mi nismo rekli Americi i Rusiji da nećemo ovo ili ono, mi nismo zaštitili naše društvo od privatizacije. U Hrvatskoj nema rasizma dok ne dobiju priliku da postanu rasisti. Ali, lako je biti nerasist ako nemate protiv koga biti rasist. I nostalgija je zanimljiva stvar. Hrvatski nacionalisti nisu nostalgični. To što imaju revizionistički odnos prema prošlosti, to ne znači da bi većina hrvatskih nacionalista htjela živjeti u “Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”. U stvari, dešava se kontranostalgija, što znači da hrvatski nacionalisti kritiziraju postojanje jednog društva koje je – kako god ispalo i koliko god vrijeme prolazilo – 70 odsto ljudi u Hrvatskoj misli da je bilo bolje živjeti u Jugoslaviji.

A što se migranata tiče, oni su konstanta u evropskoj povijesti. Recimo, u vrijeme 18. stoljeća, kada u Njemačkoj vlada glad, stotine tisuća Nijemaca odlazi u istočnu Evropu. A onda pogledajmo period od 1955. do 1975, kada Njemačka stvara privredno čudo, kada otprilike 15 milijuna ljudi – Turaka, Arapa, ljudi s Balkana – dolazi da bi pomogli stvarati čudo. I to smo

onda gledali kao nešto što je nužno, a danas kada govorimo niti o milijun ljudi, onda je to nešto što nije normalno. Naravno da se tu ne radi o strahu od asimilacije, od nametanja drugačijih kulturnih obrazaca, već se sve gleda kroz terorizam. I sada možemo pričati o opravdanosti ili neopravdanosti takvog straha.

A što se tiče “meke moći”, mislim da smo mi ovdje prisutni izgubili nekoliko šansi da pokažemo “meku moć”. Mi smo od 1945. do 1990. godine – bez obzira što mislili o tom sustavu – imali jedan period u povijesti naših naroda kada smo bili subjekt međunarodne, svjetske politike, a ne objekt. Kada smo stvarno bili “igrači”. Opća je činjenica da tamo gdje završite fakultetsko obrazovanje, imate poseban sentiment prema tom društvu. U ovom trenutku je nekih 60 svjetskih državnika završilo visokoškolsko obrazovanje u SAD. Kroz 20. stoljeće čak 140 visokih funkcionera država iz cijelog svijeta je završilo visokoškolsko obrazovanje u SAD. A sjetite se razdoblja nesvrstanih, kada su iz tada siromašnih a danas vrlo prosperitetnih zemalja, kao što su Indija, Singapur, Katar, Angola, Nigerija, ljudi dolazili studirati u Zagreb, Beograd, Sarajevo, Sisak, Novi Sad... Da smo devedesetih godina napravili popis tih ljudi koji u svojim državama obnašaju visoke dužnosti i da smo ih samo pozivali da dođu na okupljanje u Zagreb, Beograd... Je li to *soft power* koji smo propustili? Jeste.

I završiću sa drugim primjerom *soft powera* koji meni nije bio jasan nikako. Mi u Hrvatskoj stalno slušamo o tome kako nas je malo, kako ćemo izumrijeti, kako imamo dijelove Hrvatske koji su potpuno nenaseljeni... Zamislite samo – pa čak i da niko ne pristane na to – vlada se postavi tako i kaže da imamo toliko otoka koji su izuzetni za obrađivanje maslina, vinove loze, za turizam. Pa zatim da su rekli kako imamo dijelove Like, Banije, Korduna koji su napušteni. Pri tome ne da uđu u kuće koje se trebaju vratiti Srbima koji su otišli. Ne, nego samo da smo rekli: “Nema nas, ima nas samo četiri milijuna, nedostaje nas, ajmo tim ljudima pružiti mogućnost. Idite na Olib, idite na Silbu, idite na Dugi otok, idite u Baniju, Kordun, bavite se poljoprivredom, ima vas liječnika i tako dalje”. Zamislite kako bi to odjeknulo u svijetu, u usporedbi sa dizanjem žice! Pa nije li to način na koji postajete subjekt u vanjskoj politici, gdje se pozicionirate sa jednom plemenitom idejom koja u svakom slučaju ide vama u korist.

I završiću definitivno sa Mađarima. Milivoj i ja smo bili na jednoj konferenciji o Mađarskoj revoluciji iz 1956. godine. I nevjerovatno je kad i dalje čujem o tome kako je povijest učiteljica života! Kome to je povijest učiteljica života? A ako jeste, onda smo mi svi vrlo loši

učenici. Dakle, zemlja koja je desetljećima bila okovana žicom iz koje je silom htjela izaći i jedva dočekala 1989. i 1990. da može preko Austrije otići negdje i čiji su građani, posebno nakon 1956. godine, u valovima dolazili u Jugoslaviju, da ta zemlja sada zaboravi sve to skupa i da se ona sada ograđuje žicom, to meni zvuči kao stvarno dokaz da ta teza o povijesti kao učiteljici života i ta teza o tome da smo svi skupa racionalniji i obrazovaniji kao društva, jednostavno ne stoji.

Znate, 1945. godine su na vlast u Jugoslaviji došli političari koji nisu imali nikakvog iskustva. Oni su u prosjeku bili stari između 16 i 30 godina. Nisu imali interneta da pogledaju kako to rade ovi ili oni, nisu imali iskustva, jedino iskustvo je bilo u Moskvi, koja je bila dovoljno daleko. Ali, te elite su pokazale nešto što nama danas kronično nedostaje i zbog čega su naši populizmi neuspješni, a to su – vizija i entuzijizam. Dakle, to društvo, koje je bilo vrlo nerazvijeno prije Drugog svjetskog rata (Kraljevina Jugoslavija je bila jedna od najnerazvijenijih evropskih zemalja), a posebno dijelovi te zemlje. Takva zemlja je 1945. godine bila na 30 odsto industrijske proizvodnje od prije rata, uz tri i pol milijuna izbjeglica, ljudi bez kuće, i milijun poginulih, a zemlja je imala 15 milijuna stanovnika. Ta zemlja je u sljedećih 15-20 godina napravila veoma veliki skok. Sve u svemu, nama danas nedostaju ljudi sa vizijom, ljudi koji i od male zemlje znaju stvoriti subjekt a ne objekt.

Nikolai Jeffs

Treba biti pažljiv da kritika populizma ne postane legitimizacija *statusa quo*. Ne može kritika biti izgovor za izostanak reformi u EU. Treba biti veoma pažljiv, jer EU je takođe faktor destabilizacije, *hate speecha*, *hate* prakse. Jugoslavija je bila zemlja konvergencije. I kada je došlo do raspada Jugoslavije, došlo je do novih civilizacijskih, kulturnih hijerarhija, koje su veoma, veoma opasne. A te hijerarhije mi možemo empirijski da analiziramo. U astronomiji imate svetlosnu godinu, a u politici imamo “balkan-orijentalistične godine”. Slovenija je postala nezavisna 1991. godine, a postala je članica EU 2004. godine. To znači da je u očima EU Slovenija samo 13 balkan-orijentalističnih godina udaljena od centra Evrope i civilizacije. Hrvatska ulazi u EU 2013. godine i ona je 22 godine udaljena od civilizacije, kulture itd. Kada će Srbija, kada će Bosna, kada će Albanija, Makedonija? I tako vidimo da je na nivou spoljne politike EU produkovala bitne razlike između zemalja, iako te razlike nisu bile tako bitne ranije.

Milivoj Bešlin

Ključna reč savremenog populizma je antiestablišment. Na tome je Donald Tramp dobio izbore, na tome su insistirali zagovornici Brexita. I još jedna važna stvar koju treba spomenuti, a to je internet i ideja da je na internetu svako mišljenje ravnopravno. Dakle, da li postoji hijerarhija u mišljenjima? Samo da vas podsetim na jednu formulaciju čuvenog američkog filozofa Djujija o zajednici upućenih sagovornika. Zaista, može li svako mišljenje biti ravnopravno, bez obzira na to koliko je koji akter upućen u neku problematiku. Na primer, tradicionalnim medijima u Americi se ne veruje, ne veruje se *Njujork tajmsu*, *Vašington postu* i tako dalje. Njima veruje onaj elitni deo i oni će da govore veoma kritički o Trampu. Ali, oni ljudi koji su glasali za Trampa, ona srednja Amerika, tzv. pojas rđe, kako se naziva, koji je gubitnik globalizacije, on neće da čita *Njujork tajms*, ne samo zato što nema vremena ili možda nije intelektualno pripremljen za to, nego on više ne želi, on gaji prezir prema tome, jer je to elita koja produkuje nekakve lažne informacije. Zbog toga razmišlja kako će nekakve “prave” informacije, neka jednostavna rešenja, koje tobož ne smeju da se izgovore, da nađe na internetu, na društvenim mrežama. I tamo će da čuje ono što njemu odgovara, teorije zavere i slično. Takođe, znamo da su zagovornici Brexita već sutradan demantovali sami sebe, rekli su da su lagali. Ali, u Francuskoj recimo *fake news* nije prošao, s tim što su imali prethodno iskustvo Britanije i Amerike, pa su imali i mehanizme odbrane od toga.

Još jedna od ključnih reči populizma je autoritarizam. Svi populistu su u stvari autoritarni, oni negiraju trojnu podelu vlasti, ne poštuju institucije, gledaju da ih zaobiđu i da razgovaraju sa masama mimo institucija i mimo medija. Mi smo to imali prilike da vidimo u Jugoslaviji, jer Tito je to voleo da radi, da zaobiđe institucije i da razgovara sa masama. Da bude u javnosti tako što obilazi fabrike, gradove, razgovara s ljudima, drži mitinge i onda na tim mitinzima dezavuiše stvari koje su već bile dogovorene na partijskim i državnim organima. To jeste bila njegova komunikacija preko glava svih ostalih, odnosno mimo njih. Pre njega je to radio kralj Aleksandar Karađorđević. Poznata je stvar da su samo u deceniji tobožnjeg parlamentarizma od 1919. do 1929. u Kraljevini Jugoslaviji promenjene čak 23 vlade, ali su samo dve izgubile poverenje parlamentarne većine. Sve ostale su sklonjene samovoljom autokratskog monarha. A onda je

1929. uvedena i prava diktatura. Da ne pominjemo Miloševića u devedesetim godinama. Dakle, mi imamo jedan kontinuitet autoritarne vlasti, tako je do danas.

Poznata je Tojnbijeva formulacija da društva i države propadaju kada vladajuće elite više nemaju stvaralačke odgovore na izazove realnosti. Imam utisak da je to nešto što se nama dešava. S tim što ako govorimo o Srbiji, sve što je ovde pomenuto, Slobodan Jovanović je o tome pisao, da su Srbi narod koji nema tradiciju, koji nema klasični konzervativizam, već ima samo nacionalizam i uvek se vrte na to. I mi smo znali da će se ovaj režim koji vlada od 2012. godine vratiti onome jedinom što kao društvo imamo, toj jedinjoj tradiciji - nacionalizmu. I to je ono što danas gledamo u Srbiji. Srpski nacionalizam, koji se smejaio Hrvatskoj početkom devedesetih zbog odnosa prema Nemcima i pesme *Danke Deutschland*, danas se sav stavio u funkciju velikoruskog nacionalizma, i on je danas samo jedan krak ruskog nacionalizma, njegov odnos prema Rusiji je, slobodno možemo reći, kvislinški i podanički do kraja. I u tom smislu on više nema onu vrstu autonomije koju je nekada imao. On danas i u medijskom i u intelektualnom smislu prati inpute koje dobija iz Rusije.

A što se današnjih izbeglica tiče, moja teza je da su izbeglice u stvari moderni “Jevreji”. Ono što smo u Evropi gledali kao odnos prema jevrejskim izbeglicama tridesetih godina 20. veka, kada liberalne demokratije u to vreme, znajući šta se dešava u Trećem Rajhu, vode silne debate u svojim društvima, u medijima, o kvotama: da li hiljadu, dve, koliko će to da poremeti političku, demografsku situaciju... Naravno, danas nam je jasno da je to bilo saučesništvo u zločinu. Današnje izbeglice su zaista “moderni Jevreji”, prema njima se zapravo konstituiše odnos prema drugosti, tim pre što je sada lakše determinisati tu različitost, jer su uglavnom u odnosu na Evropu u pitanju druge religije, često i različita boja kože. Kako kaže Orban, “mi smo bedem hrišćanske Evrope”, iako vrlo dobro znamo da u akte EU nije ušao narativ o hrišćanstvu kao temelju Evrope, nego o racionalizmu. I kada se čuje tako nešto, moramo da se podsetimo, ogromne su pare, trud uloženi u vreme Hladnog rata, da bi se Srednja Evropa izvukla ispod ruskog šinjela, ispod autoritarizma i sovjetske hegemonije. I šta smo danas dobili? Dobili smo to da su se ta društva, koja zapravo nisu imala nikakvu demokratsku tradiciju, osim delimično Čehoslovačke, ta društva su se vratila tamo gde su bila u međuratnoj epohi: u nacionalizam, u neofašizam, u mržnju, u ksenofobiju, u ekskluzivnost umesto u inkluzivnost. I to je jedna istorijska regresija koja će imati strašne konsekvence po evropski projekat.

UDC 316.485.26:821.163.41-3.09 Isaković A.

UDC 364-56:821.163.41.09 Tolnai O.

Владислава Гордић Петковић

Филозофски факултет, Нови Сад

РАТ, СЕЋАЊЕ И ТРАУМА У ПРОЗИ АНТОНИЈА ИСАКОВИЋА²

Сажетак: У раду се суочавају два литерарна представљања избегличке кризе: једно из 2015. мађарског песника и прозаисте Ота Толнаија, и друго, из педесетих година прошлог века из пера Антонија Исаковића. Толнаи пише есејистичке белешке о колонама миграната који пролазе крај његовог дома на Палићу, а Исаковић причу о нереду и расулу у априлу 1941. Антоније Исаковић се већ дебитантском збирком прича *Велика деца* (1953) представља као аутор у чијем делу нема лажног заноса ни парадног идеализма, али има врхунске поезије, лирске интроспекције, упечатљивих слика и приповедног експеримента; ова књига наговештава да ће се у Исаковићевој прози увек изнова на пробу стављати фрагментарност сећања и жудња за целовитошћу приповедања, порозност границе искушења и трпљења. Исаковић драматизује ментална стања неподатна јасној артикулацији говора и мисли, као што ћемо видети на примеру његових најпознатијих прича, али се бави и темом сусрета култура, родним разликама у поимању тела, емоције и трауме, као и анатомијом Другости, оличеној у замишљеној слици идеолошког непријатеља. И поред тога што слика сву многострукоост ратних патњи, Исаковић ипак највише пажње посвећује етичким дилемама и спорењима.

Кључне речи: рат, мигранти, књижевност, сећање, траума.

У мају 2015. године Завод за културу, ПЕН центар и Филозофски факултет у Новом Саду организовали су разговор на тему „Европа као неиспричана прича“. Тада смо били у

---

² Рад је настао у оквиру пројекта бр. 47020 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Дигиталне медијске технологије и друштвено-образовне промене“.

прилици да чујемо прво књижевно, и истовремено прво аутентично и непосредно сведочење о мигрантима. Изнео га је познати мађарски књижевник (писац, есејиста и преводилац) Ото Толнаи.

Толнаи је проговорио о, како је рекао, „покретљивој живој огради“ која је ходала поред пута који води ка Палићу. Метафора указује, наравно, на парадокс: жива ограда је непокретно растиње, које дели приватни свет од радозналих погледа споља, али истовремено дели један приватни свет од другог, њему суседног; с друге стране, жива ограда која се заиста креће подразумева пробијање граница, њихово ремећење.

Писац је слику кретања у неизвесност миграната који су пролазили крај његове куће доживео истовремено и лично, и глобално опомињуће, и као тему која је животна и егзистенцијална, и као покретач размишљања о миграцијама у књижевности. „Док смишљам своје европске теме, ове живе ограде ме све више ограђују“, написао је Толнаи, указујући на то да се кретање и насилно измештање у миграцијама одражава на све оне приватне просторе који привидно нису погођени тим променама. „Та прича ме заокупља и због тога што мислим да је цела модерна поезија резултат егзотике, егзотичног колонијализма“. Толнаи пребацује причу о миграцијама на струјање идеја у уметности, инсистирајући на покрету и премештању као судбини духа: међутим, оно што није предвидео јесте проширење његове метафоре ограде на план државних политика и административних осујећења. Неколико месеци након његовог сведочења никла је са мађарске стране границе мртва ограда која спречава ход живих.

Испоставило се да је о горућем проблему света тада код нас заправо први проговорио писац, у тексту који се тешко може сматрати само аутентичним сведочењем. Толнаи је покушао и да опомене на сложеност проблема расељавања и измештања како у географском, тако и у психолошком и културолошком смислу. Иако је у његовом књижевном делу, као најчешће у мађарској књижевности од Антала Серба до Ласла Вегела, од Деже Костолањија до Ђерђа Драгомана, доминантна жеља за повратком у магични простор успомена, његово дело представља малу револуцију у симболици сећања. Толнаијев роман *Морска шкољка* писан је у жанру амаркорда и у знаку сећања на одсутне очинске ауторитете који су од живота својих породица одвојени различитим врстама непробојних ограда: одсутни у рату или у затвору. Јунаци овог романа свој мали, заштићени приватни свет откривају у за њих митским пределима једног парка у Кањижи,

почетком четрдесетих година прошлог века, сањаре о мору и о крстарењу белом лађом на Јадрану, а извор њихових снова о испловљавању на пучину је један сувенир: ружичаста шкољка с натписом Абација. Затворени у равници као у чаши, протагонисти романа сањаре о ширини, слободи и неизвесности мора, које је иначе доминантна митема савремене мађарске прозе.

Кањижа у Толнаијевој прози од територије на којој се сањају авантуре постаје драматичан простор сеоба и граница: „Кањижа је погранични градић према Мађарској, овде, на Тиси, где је гранична линија на води (то ме је у детињству увек заокупљало: како се бележи сама гранична линија, како се спушта Гвоздена завеса на води; заокупљало отприлике онако као што ме данас заокупља питање територијалних вода — акваторија — између Хрватске и Словеније), овде се, дакле, пре годину дана преврнуо чамац са албанским мигрантима, којима су после пронађене само папуче, чудни плутајући знаци достигнућа нашег доба...“ (Толнаи 2015: 9) Догађај о ком Толнаи говори одиграо се заправо много раније него што он каже: у ноћи између 14. и 15. октобра 2009, када се у покушају да из Србије пређу у Мађарску удавило петнаест имиграната албанске националности, од којих четворо деце.³

Шест година (а не годину) након овог трагичног дављења, Толнаи пише о колонама живих који прелазе територије у потрази за спасењем, овај пут обрнутим процесом, поредећи, потпуно неочекивано, ту колону са оградом: „Возили смо се тако кроз ноћ и одједном сам приметил нешто чудно поред пута. Неку чудну ограду, неку чудну, покретљиву — живу ограду. Била је то дугачка колона од стотинак, можда и више људи. Ишли су према граници. Лица су им била озарена месечином, гледали су само испред себе, напред, имали су неку невероватну, магнетску повезаност какву имају мрави у колони (...) Али често наилазим и на појединца, како изгубљено, као неки лепа, витки принц, хита у погрешном правцу — и онда дигнем руку, енергично, као неки саобраћајни полицајац, и покушавам да му покажем у којем правцу би требало да крене, али већ у следећем тренутку хитро спустим руку, као да сам само хтео прстима да прочешљам косу, да ме случајно не ухвате као лиферанта миграната, такве баш и лове, јер праве, велике лиферанте никако не успевају да ухвате (...)“ (Толнаи, 2015: 10).

---

³ Видети на <http://mondo.rs/a151783/Info/Drustvo/U-Tisi-pronadjena-dva-tela-Albanaca.html>

Говорећи о масовној људској несрећи, али и о свом ситном људском страху, Толнаи, дакле, здружује болно и чудесно; животно реално и уметнички трансцендентно; помиње да су те колоне за њега, као за неког ко живи на Палићу сваконоћна рутина: „Те покретне, живе ограде промичу, ноћу, и код нас, на Палићу, али нас увек изнова изненаде, изненаде нас баш том непрекидном интензивношћу, јер сваког дана изнова поверујемо да ће то кретање престати.“ (Толнаи, 2015: 10)

Ратом условљене миграције овековечене су и у прози Антонија Исаковића (1923-2002), чији је приповедачки опус саздан на *ефекту лирског*: међутим, стално присуство етичке тематике издваја га као аутора чија је проза, у времену светлих идеала и некритичких идеализација након Другог светског рата, представила, кроз ликове ратника и патника, карактерни склоп заснован на етичкој супериорности, неку врсту хемингвејевског „хероја с кодексом“, јунака ког одликују част, храброст и, достојанство, спремност да пати и трпи али и умеће да патњу и трпљење артикулише. У Исаковићевом делу има идеологије, али нема лажног заноса нити парадног идеализма. Етичка утемељеност Исаковићевог приповедања, стална заоштреност животних избора у рату и смртној опасности, праћена је и темом телесних искушења, мотивима тела које се бори да победи границе бола и умора, а ситуације у којима се тело искушава биће углавном ситуације смртне опасности, било да је у питању оружана битка или пак свеопшта бежанија.

Рат је у Исаковићевој прози често оклевање, одгонетање, тактизирање, завођење противника; рат је, исто тако, економска и телесна чињеница: у рату се гладује, смрзава, болује, физичка нелагода услед хладноће, подеране одеће или влаге безмало је опипљива.

Фрагментарно памћење и зачудна упризорења тела се смењују непрестано, било да је у средишту пажње месец који је „жуте образе“ сручио у котлић кајмака (као у причи „Кашика“), или пак сапутница (и потом љубавница) која кроз приповедачев живот промине као „репатица у тамнини“ („Берлин капут“); било да је то жена из „Војника на крову“ која има „бео врат и несташлук у боковима“ или, болно и драстично, „испљуснуто домаћинство“ разасуто око избеглица у причи „У знаку априла“.

Прича „У знаку априла“ описује расуло у првим данима рата 1941. године сликама клаустрофобичног простора који је истовремено кошмар и нада у спас. Људи беже из

бомбардованог Београда у потрази за сигурнијим простором. Чекајући ретке возове који би требало да их одведу у унутрашњост, они полако постају жртве панике и гласина, али исто тако и агресивни пресудитељи сваком за кога им се учини да је тзв. петоколонаш.

Композиција је имала свега пет вагона. У прва два, до локомотиве, налазили су се официри и сви су на раменима имали исто обележје — љубичасте еполете. На лименим крововима вагона лежали су чамци, а на сваком прозору, као кратке батине, чврсто причвршћена весла.

Светина, збијена на малом простору између станице и гвоздене оgrade, стално се мува, пропиње и гледа у забрањени војни воз. Говори своје речи

Чују се гласови, па и они који певају у бескрајном чекању да стигну на неко сигурно место док се паника роји у мрежи безбројних питања:

Код црних нужника, где је избио редак штирак, седи гомила сељака. Неодлучна, напита и збуњена, зауставила се на том пошљунченом простору у станици. И пошто је изгубила свако стрпљење и наду да ће некуда отићи, распаковала је своје војничке сандуке. Оглодане петловске кошчице, ко чанке — запушачи, гужве масних новина, узице и распукле кесе — све то разбацано лежи испод њихових ногу. Око тих остатака мотају се станичне мачке и куси пси, док сељаци певају у два гласа: „Садим цвеће, садим бостан, садим белу ружу“.

Породице су понеле са собом у неизвестан бег све што је било могуће понети:

Код магацина, испод дрвеног трема, сместиле се прве избеглице: три породице. Око њих, у неред, лежи испљуснуто домаћинство: бале, плетени кофери, огледало, шиваћа машина, сандуци из којих вире уши лонаца, дршке кофа, супене кашике, јастуци, перје и постоље гвозденог свећњака. Огледало су углавили између сандука, а оно је у себе углавило комад шине, грану липе и велики део вагона за нафту. На простром душеку пиште деца. Висок мушкарац баци им у пролазу прегршт сувих шљива. И после неког времена деца су била брљава као да су јела пекмез.

Слике хаотично попакованих ствари мреже се и освајају простор, као и насумце изговаране реченице у којима се чују непроверене вести, сумње, страх и напетост, па

писац не именује своје јунаке, он само привидно неселективно ређа реченице које израђају из светине која чека воз.

Једино што у хаосу може да доведе до реда јесте војска, односно војна патрола, чији један члан каже: „У бањи је Врховна команда. Испред вас је фронт. То је тачно, а друге вести су пета колона.“ Војници који се појаве да би одржавали ред на станици и контролисали изазивају сумњу и охрабрење, стварају илузију успостављања контроле јер доносе вести о хватању петоколонаша у пољу и његовог стрељања. Исаковић преноси фрагменте дијалога, реченица једва разабраних у жамору:

Где? Овде ухваћен.

Ма не, у пољу.

И шта је било?

Стрељан.

Јасно, код војске нема шале.

У ком пољу?

Па ето ту, телефони пролазе кроз поље.

Пољски телефони, то су војни, ја то знам, служио сам у вези.

Увек сам говорио, сеоску децу у школама треба обучити, сада и чобани могу да спасу ствар. Даље од жице, чува је српско чобанче.

Шта, чобани га ухватили?

Па дабоме, паметан је наш сељак.

На крају ће човек који делује сумњиво зато што звучно изговара слово р, носи фотоапарат и има беретку бити стрељан као сумњив.

Исаковићеви јунаци су искорењени, у потрази за слободом и територијом, борци и бегунци, јер често не спасавају само своју идеју, него и сопствени живот. Јунаци често копају по цеповима, као да у тим јаловим покретима траже ослонац, спас или решење кад је ситуација безизгледна: Станко из „Кашике“ завлачи руке у цепове и чупка њихове труњаве порубе, Сима и Зекавица из приче „По трећи пут“ трагају за труњем од дувана док чувају рањенике, болничарка Бранка из приче „Кроз грање небо“ нађену корицу хлеба гура дубље у цеп јер су сви рањени саборци о којима брине гладни и не зна коме би је

првом понудила, младић из приче „Двоје“ из џепова вади дуван и жваће га а девојка која се крије са њим у пећини пипа се по џеповима у потрази за оружјем: „надала се да има бомбу. И како је није имала она је замисли“. Уместо бомбе, нађена је бела марама, знак да ће се тело предати младићевој предсмртној сексуалној жудњи.

Етички конфликти Исаковићевих јунака представљају се неповезаним метафорама и упечатљивим лирским изразом. Поетички аскетизам Исаковићев, његов особен вид веризма и минимализма, уочљив је на више планова: у кратким, сведеним али не и огољеним, хипнотички успореним реченицама, у фрагментираним дијалозима у којима се усмено сведочење бори са полифонијом неидентификованог вишегласја, у недвосмисленом опредељивању за експозицију тамо где многе приповедачке поетике радије посегну за дескрипцијом. Исаковићев приповедач се етички не одређује, али јасно указује на етички конфликт, на идејни сукоб: колико год био неподатан дефиницијама, тог приповедача ипак одређује једно – стално присуство у кризној ситуацији, у тренутку кад се на проверу стављају и врлине и догме, и част и конвенције.

Служећи се епистоларном техником, рефлексijом, сказом и унутрашњим монологом, Исаковић драматизује ментална стања која се отимају артикулацији говора и мисли. Исаковићу је природно селективно свезналаштво и он зналачки користи бројне поетске потенцијале ове визуре, па у његовој прози стално изнова уочавамо, поред артикулисаног напора да се тематизује искушење, идеолошко колико и етичко, тенденције изласка из поуздано формираног оквира приповетке у мање селективно и растреситије поетичко окружење кратке приче. Промена приповедачевог фокуса, брзо смењивање различитих просторних и временских планова и елементи поетског, драмског и прозног дискурса уједињени у несличности сигурни су показатељи таквог *жанровског престројавања*. Што се пак *идејног устројавања* тиче, нуди нам се не тако неочекивана разјасница. У раду „Граничне ситуације“ у приповедању Антонија Исаковића“ Светозар Кољевић сагледава својства Исаковићеве поетике из перспективе појма који је Карл Јасперс објаснио као именоватељ за ситуације не само животне угрожености, већ и тренутака кад етичко деловање човека бива стављено на пробу. Према Јасперсу, граничне ситуације су смрт, патња, борба, кривица и непоузданост, несигурност света а искушавање граничних ситуација друго је име егзистенције. Рат ће бити она гранична ситуација која

проверава хуманост и честитост, али и носи реалну, опишљиву опасност да се у страху и близини смрти у трену може постати лош човек, ускогруд и суров, зао и деструктиван. Исаковићеви јунаци су борци и рањеници, старци на самрти, болничарке, цивили, јунаци и кукавице, голооточки затвореници, четници и тајанствене сензуалне жене, увек суочени с тренутком етичког избора између правде и огрешења, верности себи и верности отуђеном систему вредновања.

Приповедач бележи догађаје без коментара, али ипак оставља утисак да је личност, телесан и стваран: читаоцу је јасно да приповедач постоји и као протагониста, неретко јунак без имена и идентитета, можда само као свест без тела која догађаје прати или постхумно, или са позиције која искључује појединачан интерес и емотивни ангажман. За краће прозне форме некакав сличан „вокс попули/ вокс деи“ није сасвим некарактеристичан: довољно је сетити се, рецимо, Фокнерове „Руже за Емили“ и приповедног „ми“ које, у ствари, представља малу градску заједницу особа које су јунакињу површно познавале, но довољно да њену судбину претворе у локални мит. Исаковићев приповедач се етички не одређује, али јасно указује на етички конфликт, на идејни сукоб: колико год био неподатан дефиницијама, тог приповедача ипак одређује једно – стално присуство у кризној ситуацији.

Минималистички елементи приповедања, дефицит речи и појмова, релативизовање временских и просторних равни нису део само Исаковићевог арсенала књижевних конвенција, али припадају традицији која је у српској књижевности тек ретко присутна; међутим, етичка проблематика на овакав начин стегнута у минималистички наративни чвор је уникатна. Исаковићеви јунаци једва имају своју *предричу*, и сваки од њих у себи дуго и споро ресорбује своју карактерологију, онемогућавајући психолошко или психопатолошко дефинисање: њихови животи од пре граничне ситуације, од пре смрти, муке, опасности и болести, остају скривени у језику који је замишљан (дуги унутрашњи монолози, сновиђења, флешбекови, слутње) а не изговоран. Књижевни минимализам је реалистичка техника која обухвата и визуелизацију приповедања и афирмацију ефекта недостајања, развијајући низ стратегија које најбоље сликају граничне ситуације, мучне тренутке самоодређења између добра и зла, тренутке кад ћутање наткриљује све.

Исаковићев минимализам извире из утицаја као што су Лаза Лазаревић или Борисав Станковић, дакле мање из мањка речи а више из безмало загрцнутог вишка осећања. Везу са страним књижевностима Исаковић није порицао, само је констатовао да је Хемингвеја и Виторинија открио тек пошто је написао своје прве две збирке.

Чак и кад се не ради о директном утицају, може се говорити о тематским и формалних сагласјима: о паралелизмима очекиваним у писаца који се усредсређују на ужасе рата и на сличне начине артикулишу осећања и стања које су искусили у животу и транспоновили у уметност. Без намере да се та искуства пореде (Хемингвеј је више посматрач, Исаковић учесник и сведок), постоји подударност у списатељским стратегијама које су се испољиле у сведености, малорекости, тематској и стилској редукцији, подударност у сну о *чистом, добро осветљеном месту*, при чему је Хемингвејева редукција водила денотативном огољавању језика а Исаковићева симболичкој поетској сведености.

Збирка кратких проза *Нестајање* показује како је Исаковићев приповедачки ангажман искусио вишедеценијско мењање од венца кратких прича које су по чврстој тематској и стилској устројености безмало фрагментарни роман па све до разливеније, мање обавезујуће форме и тематике која меандрира кроз јасан аутофикцијски ангажман, све до прозе која израња из стварности, интимне и политичке: *Нестајање* чини нехомоген скуп прича, цртица, анегдота, аутофикцијских записа и, можда понајмање, класичне приповетке или кратке приче. Тестаментарна природа – реминисценције на људе и пределе детињства, актуелизација пасторалних компоненти родног тла, разграновање временске равни на више жаришних тачака искуства – чини последње објављено дело Антонија Исаковића значајно другачијим од уланчаних кратких проза из претходних збирки. Остављајући утисак некохерентности, ова се књига највише огољује у општој усредсређености на *ратовање са искуством*: сећање на детињство и предвиђање смрти, сусрети ратни и мирнодопски, негована пријатељства и случајна познанства, политичко и ониричко; распон казивања покрива све временске и просторне равни које је Исаковићева проза икада представљала, укључујући и искуство емиграције, од Раче до Париза, од предела знаних из детињства до болнице и наговештаја смрти.

Из невеликог али неупитног корпуса критичких написа о делу Антонија Исаковића, о ком су писали Добрица Ћосић, Владислава Рибникар, Света Лукић, Мирослав Егерић, Борислав Михајловић Михиз, Видосав Стевановић, Радивоје Микић, Михајло Пантић, Светозар Кољевић, Милош Бандић, Павле Зорић, Виолета Јовановић, Љубиша Јеремић, Славко Леовац, Петар Цацић, Драган Јеремић, Новица Петковић, Станиша Величковић и Предраг Јашовић тешко је издвојити оне који се баве избеглицама и цивилним страдалницима као главном темом. Треба рећи и то да је цивилно становништво погођено ратним збивањима представљено налик природи, као једна неуравнотежена маса људи која покушава да артикулише дивљи бунт, мада се неретко издвајају појединци одлучни да реагују на тегобне околности:

у једној другој причи (*Подне*) командант спасава живот борцу осуђеном од виших старешина на смрт, кршећи тиме строги револуционарни кодекс, али поштујући своје осећање живота као *вредности по себи*; и тамо где скривени наратор заступа становиште „објективне историјске нужности”, „тако је требало”, „тако је морало бити” — деликатност осећања његових ликова сведочи о томе да је свест о сложености психичког учинила *своје* у писцу. (Егерић 1982: 192)

Књижевност не престаје да се бави темом функционисања у заједници, а прилагођавање заједници подразумева препознавање граница и у оним најизазовнијим, егзистенцијално и етички најтежим тренуцима. То се препознавање односи на поштовање других, али и на успостављање разлика – између стварности и маште, прошлости и садашњости, тренутка и вечности, етичког бирања између живота и смрти, добра и зла.

Ужас и бесмисао побеђују се осмишљавањем јасне, кохерентне повести која ће истовремено бити истинита и логична, са једнаком мером очајања и наде. Исаковићу ни нада ни очајање нису били страни. И једно и друго дају снагу и равнотежу његовом једиственом приповедачком опусу, који је неуобичајено уравнотежен и конзистентан, неоптерећен великим поетичким трансформацијама и искорацима у другачије жанровске, стилске и тематске парадигме. Исаковићеве теме, мотиви и јунаци нису поновљиви у својој предвидљивости нити предвидљиви у својој поновљивости, како би површан читалац његовог дела закључио.

ЛИТЕРАТУРА:

Егерић, Мирослав (1982). „Карактер и судбина у *Трену I* Антонија Исаковића“. *Дела и дани II: есеји и критике*. Нови Сад: Матица српска, 192-208.

Јеремић, Драган (1965). „Антоније Исаковић“. *Прсти неверног Томе: есеји о савременим југословенским писцима*. Београд: Нолит, 280-297.

Гордић Петковић, Владислава (прир.) (2017). *Антоније Исаковић*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.

Стевановић, Видосав (1976). „Антоније Исаковић, приповедач оскудних времена“. У: Антоније Исаковић. *Црвени шал: изабране приповетке*. Београд: Рад, 5-28.

Толнаи, Ото (2015). „(Не)испричане приче о Европи“. У: *Европа: (не)испричана прича*. Приредили Владимир Копицл и Гојко Божовић. Београд: Архипелаг, 9-27.

Vladislava Gordić Petković

WAR, MEMORY AND TRAUMA IN ANTONIJE ISAKOVIĆ'S SHORT STORIES

SUMMARY

The paper focuses on selected fictional works by Oto Tolnai and Antonije Isaković which deal with similar subject matter of exile, migrants and refugees. Bridging the gap of six decades, the time span between the Second World War and the European migrant crisis invites substantial changes in literary styles and narrative focus.

Isaković uses plain but powerful words and simple but artfully structured syntax to tackle delicate moral and ethical issues, whereas Tolnai imagines a long line of Syrian migrants as a population led to their rescue by a Dark Prince. The prevailing mood of danger and disenchantment perfectly matches the form of the short story, which requires the focus on a turning point in the character's life and chooses to dwell on a particular moment of crisis or change. The language which is toned down, replete with symbolism and functioning referentially to describe an event or object with symbolic implications illustrates Karl Jaspers's concept of limit situation (Grenzsituation), the events and moments that test the characters' moral strength and ethical priorities.

Mirjana Rupar

Masaryk University, Faculty of Social Studies, Department of Psychology

Sylvie Graf

Czech Academy of Sciences, Institute of Psychology

INGROUP AND OUTGROUP MASS MEDIA ARE DIFFERENTLY LINKED TO RECONCILIATION THROUGH PERCEPTION OF INGROUP VICTIMHOOD⁴

Abstract: The role of mass media in inciting and exacerbating intergroup conflicts is well documented. However, there is still lack of evidence how mass media affects intergroup relations in the aftermath of an intergroup conflict. We focused on Croats ($N = 278$) and Bosniaks ($N = 267$) who engaged in mutual violence during the war in Bosnia and Herzegovina in the 90s. We examined the relationship between exposure to *ingroup media* (media in national language) and *outgroup media* (media in other languages) and two reconciliatory acts – forgiveness to the outgroup and support for ingroup apology to the outgroup. Media exposure was not directly associated with either of the two reconciliatory acts. Notwithstanding, media exposure was indirectly linked to both outgroup forgiveness and support for ingroup apology through the perception of ingroup victimhood. Greater exposure to ingroup media was associated with higher perception of ingroup victimhood that was related to lower support for outgroup forgiveness and ingroup apology. Reversely, greater exposure to outgroup media was associated with lower perception of ingroup victimhood that was linked to higher support for outgroup forgiveness and ingroup apology. Our findings extend the traditional view of media as deteriorating intergroup relations and contribute to a more nuanced understanding of the role of mass media as a tool for intergroup reconciliation in post-conflict societies.

---

⁴ Correspondence concerning this article should be addressed to Mirjana Rupar, Department of Psychology, Masaryk University, Joštova 218/10, 602 00, Brno, Czech Republic. E-Mail: mirjanarupar2014@gmail.com

Keywords: mass media, reconciliation, forgiveness, apology, ingroup victimhood

Media has a prominent role in exacerbating conflict and instigating violence. For example, a radio broadcast which was portraying Tutsis as *cockroaches* and Hutus as superior greatly contributed to the genocide in Rwanda (Berkeley, 1994; Des Forges, 2002; Mamdani, 2001). Similarly, nationalistic media propaganda in former Yugoslavia was one of the most important tools that fueled the ethnic conflicts in the '90s (MacDonald, 2002). While much of the existing research focuses on the role of media in inciting intergroup conflict, only a scarce number of studies have explored the role of media in bringing back adversaries after intergroup conflict (for exceptions see, Bilali & Vollhardt, 2015; Paluck & Green, 2009). Our research aims at contributing to the understanding of how media shapes intergroup relations in the aftermath of an intergroup conflict. In the post-conflict settings of Bosnia and Herzegovina, we examined how *ingroup media* (media in national language) and *outgroup media* (media in languages other than national) are associated with intergroup reconciliation, specifically forgiveness for the former adversary group, and support for ingroup apology for crimes committed during the war. Furthermore, we explored an underlying mechanism of the link between media and reconciliation – the perception of ingroup victimhood, a belief that ingroup suffered the most in the given intergroup conflict.

Intergroup Relations in Post-Conflict Societies

In post-conflict societies, a successful process of *reconciliation* is indispensable in order to achieve enduring peace and safety (Kelman, 2010). Reconciliation requires acceptance between former rivals and finding appropriate ways to deal with past intergroup violence (Nadler, 2002; Staub, 2006; Staub & Bar-Tal, 2003). One way of addressing the past is through exchange of *apology* and *forgiveness* between perpetrators and victims (Tavuchis, 1991). Apologies have an important role in improving intergroup attitudes and emotions (Blatz, Day, & Schryer, 2014), restoring intergroup trust (Katz et al., 2008) and decreasing the desire for retribution (Brow, Wohl, & Exline, 2008). Similarly, forgiveness reduces the feelings of injustice (Wenzel & Okimoto), and increases behavioral tendencies toward former rival group (Čehajić, Brown, & Castano, 2008; Wohl & Branscombe, 2005).

In reality, conflicts where one group is perceived as a perpetrator and another as a victim are rare (e.g., the Holocaust). Usually both groups engaged in the conflict inflict substantial harm on each other (e.g., Northern Ireland, Israel-Palestine). Therefore, apologies and forgiveness coming from *both sides* of the conflict are prerequisites for successful reconciliation (Branscombe & Cronin, 2010; Staub, 2006). Even in the situations where one side is widely recognized as a perpetrator and another as a victim (e.g., Hutus and Tutsis in Rwanda), both groups perceive these roles to be more complex and see themselves as victims of the conflict (Noor, Shnabel, Halabi, & Nadler, 2012). Perception of *ingroup victimhood* is a major obstacle on the way toward intergroup reconciliation. It increases demands for acts of reparation (Pennekamp, Doosje, Zebel, & Fischer, 2007), decreases willingness to forgive the outgroup (Manzi & Gonzales, 2007) and associates with justification of past violent acts (Bar-Tal & Antebi, 1992a, 1992b). We have included ingroup victimhood into the design of our study since it can pose an obstacle to reconciliatory acts that are the primary focus of our research.

Media and Intergroup Relations

Perception of ingroup victimhood reflects one-sided interpretation of the past where the ingroup is seen as a victim and the outgroup as a perpetrator. Media in post-conflict societies have been shown to support such biased interpretation of the past (Jusić, 2008; Jusić & Ahmetašević, 2013). Generally, media often portrays outgroup members in a negative way (Dixon, 2008; Dixon & Azocar, 2007). According to the cultivation theory the more that people are exposed to media, the more likely they will conform and internalize opinions represented in that media (Morgan, Shanahan, & Signorielli, 2009; Signorielli, 1990). Consequently, greater exposure to news that are often characterized by negative images of minority members associates with more negative attitudes toward and more negative perceptions of minorities (Dixon, 2008; Dixon & Azocar, 2007; Vergeer et al., 2000).

Despite the influence which media exerts on public opinion, the role of media in post-conflict societies has only recently become of interest to social psychologists. Media can contribute to the peace-building and restoration of intergroup relations after violence took place (Staub, 2006; Staub, Pearlman, & Bilali, 2010). In the post-conflict context of Rwanda and Burundi, a radio station was broadcasting an educational serial drama as a part of media

intervention. Listening to this radio show increased intergroup trust, tolerance and cooperative behavior (Paluck, 2009; Paluck & Green, 2009). It promoted social change (Bilali, Vollhardt, & Rarick, 2017), decreased competitive victimhood (Bilali & Vollhardt, 2013), and increased willingness to see the conflict from the outgroup perspective (Paluck, 2010).

Although media can have beneficial effects on intergroup relations, most of the broadcasted content is not specifically designed to bring about positive changes. In post-conflict societies, where reconciliation is still an ongoing process, media is often divided along ethnic lines and the broadcasted content represents biased ethnic narratives (e.g., in Bosnia and Herzegovina, Jusić, 2008; Jusić & Ahmetašević, 2013). These narratives represent history where ingroup is depicted as a victim and outgroup as a perpetrator of the past conflict. In such settings we expect that exposure to ingroup media will be associated with greater perception of ingroup victimhood and consequently with less support for outgroup forgiveness and ingroup apology. Contrary, outgroup media that is biased in favour of the outgroup emphasizes the perpetrating role of other groups during the conflict. Thus, we expect that exposure to outgroup media will be associated with lower perception of ingroup victimhood and consequently with greater support for outgroup forgiveness and ingroup apology. We tested these hypotheses in the post-conflict settings of Bosnia and Hercegovina, including two former adversary groups of Bosniaks and Croats.

Overview and the Context of the Present Research

The war in Bosnia and Herzegovina included conflicts between three ethnic groups, Bosniaks, Serbs and Croats, and left more than 100 000 victims (Zwierzchowski & Tabeau, 2010). Although the war ended more than twenty years ago, reconciliation still seems far away (Bar-Tal & Čehajić-Clancy, 2013). Media in Bosnia and Herzegovina is one of the most powerful instruments that undermines intergroup reconciliation. Each ethnic group has their own television or newspapers in their own language that reflect the ethnic and national interests of the given group (Jusić & Ahmetašević, 2013). Since the three languages spoken in Bosnia and Hercegovina have only minor differences between them and are mutually understandable, these settings provide a fertile ground for an examination of how an exposure to different media sources (i.e., ingroup vs. outgroup) associates with reconciliation in post-conflict societies.

Within this context we examined the relationship between Bosniaks and Croats who engaged in mutual violence from 1992 to 1994 (*Shrader, 2003*). We decided to include only *Bosniaks and Croats and to omit Serbs because* Serbs are usually considered the main perpetrators of the war by the international community (*Kurspahić, 2003; MacDonald, 2002*). Consequently, we assumed that the former adversarial relationship between Bosniaks and Croats is less clear-cut and more balanced with respect to the perception of perpetrators and victims than the relationship with Serbs. In Bosniak and Croat samples from Bosnia and Herzegovina, we examined the link between the exposure to ingroup vs. outgroup media and two reconciliation acts with a special focus on the mediating role of ingroup victimhood.

Method

Participants

The sample consisted of 278 Croat participants (31.7 % men, mean age = 25.6, *SD* = 5.62) and 267 Bosniak participants (27.8 % men, mean age = 23.44, *SD* = 5.03).

Procedure

Participants were contacted through email and asked to fill out a questionnaire regarding their opinions about intergroup relations in Bosnia and Herzegovina. The first part of the questionnaire included demographic data, such as age, gender, and nationality. The first part was the same for all participants.⁵ For participants who identified themselves as Croats, items that followed were administered in Croatian language, while for participants who identified themselves as Bosniaks, questions that followed were administered in Bosnian language.

Measures

---

⁵ Bosnian and Croatian language are mutually understandable. Differences that existed in some words we addressed by presenting the word in both languages (e.g., *sudjelovati, učestvovati*).

Media exposure. Media exposure was measured with two items: “How often do you watch or read news in national language?” and “How often do you watch or read news in other languages?” The response format was a 7-point Likert scale ranging from 1 (*not at all*) to 7 (*very often*).

Ingroup victimhood. Ingroup victimhood was measured with four items adapted from Bilewicz & Stefaniak (2013) and Schori-Eyal, Halperin, & Bar-Tal (2014): “Ingroup was more victimized throughout history *than any other nation in the world*”, “Ingroup was more victimized during the war between 1992 and 1995 *than any other ethnic group in Bosnia and Herzegovina*”, “Throughout the history in Bosnia and Herzegovina ingroup was always a victim and other ethnic groups were perpetrators”, “Ingroup was more victimized throughout the history *than any other ethnic group Bosnia and Herzegovina*.” The response format was a 5-point Likert scale ranging from 1 (*strongly disagree*) to 5 (*strongly agree*). The four items formed a reliable scale ($a = .89$ in the Croat subsample and $a = .78$ in the Bosniak subsample).

Forgiveness. Forgiveness was measured with two items adapted from Wohl & Branscombe (2005): “The outgroup should be forgiven for what they did to the ingroup during the war” and “The ingroup should move past their negative feelings toward the outgroup for the harm outgroup did to the ingroup during the war.” The response format was a 5-point Likert scale ranging from 1 (*strongly disagree*) to 5 (*strongly agree*). Cronbach’s alpha for Croats was .60 and for Bosniaks .64. Although the Cronbach’s alphas were rather low, they can be still considered acceptable (George & Mallery, 2003; Kline, 2000).

Support for apology. Support for ingroup apology was measured with a single item: “I think that ingroup should apologize to the outgroup for the atrocities that ingroup committed against the outgroup during the war.” The response format was a 5-point Likert scale ranging from 1 (*strongly disagree*) to 5 (*strongly agree*).

Table 1: Means, Standard Deviations, and Correlations of Exposure to Ingroup and Outgroup Media, Ingroup Victimhood, Outgroup Forgiveness and Ingroup Apology in Croat and Bosniak Samples

	1	2	3	4	5	$M_{Bosniaks}$	SD
1. Ingroup media	–	.47**	.22**	-.13	.10	5.37 ^{ab}	1.51

2. Outgroup media	.09	–	-.09	-.01	.08	4.92 ^{ab}	1.46
3. Ingroup victimhood	.35 ^{**}	-.30 ^{**}	–	-.35 ^{**}	-.19 [*]	3.45 ^a	0.88
4. Forgiveness	.15 [*]	.05	.22 ^{**}	–	.45 ^{**}	2.90 ^a	0.92
5. Apology	.02	.12	.30 ^{**}	.38 ^{**}	–	3.60	0.93
<i>M</i> _{Croats}	5.69 ^{ab}	4.29 ^{ab}	.60 ^a	3.14 ^a	3.70		
<i>SD</i>	1.39	1.50	.87	0.90	0.84		

Note. Means and standards deviations for Bosniak participants are presented in the columns, and means and standard deviations for Croat participants are presented in the rows. Correlations for Bosniaks are presented above the diagonal, and correlations for Croats are presented below the diagonal. For all scales, higher scores indicate higher values of the given construct (e.g, more exposure to media or greater support for ingroup apology). The common superscript *a* denotes significant differences between two subsamples on given constructs (at least at $p < .05$). The common superscript *b* indicates significant differences between exposure to ingroup media and exposure to outgroup media within each subsample (at least at $p < .05$).

* $p < .05$, ** $p < .01$.

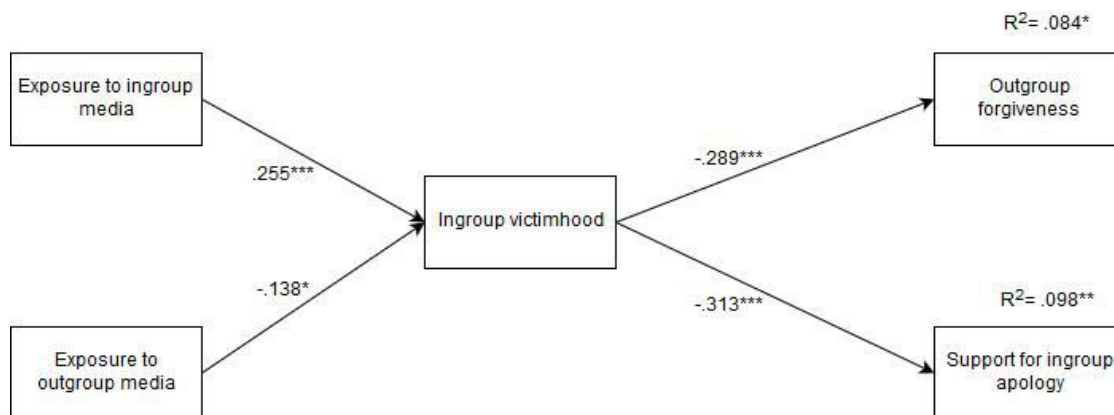
Data Analysis

In order to examine the effects of participants' exposure to ingroup and outgroup media on ingroup victimhood, forgiveness to the outgroup and support for ingroup apology, we performed path analysis using Mplus version 6 (Muthen & Muthen, 1998-2011). Four multivariate outliers identified on the basis of Mahalanobis distance were deleted in each subsample. To handle missing data we used listwise deletion of cases, except for computing correlations when pairwise deletion was used.

Results

We estimated a path model to test the link between ingroup and outgroup media exposure and two outcome variables – outgroup forgiveness and support for ingroup apology – through ingroup victimhood. The model yielded a good fit in the Bosniak, $\chi^2(4) = 2.58$, $p = .63$, $CFI = 1.00$, $RMSEA = .000$ [.000, .113], $SRMR = .028$ and Croat subsample, $\chi^2(4) = 5.77$, $p = .21$, CFI

= .973, *RMSEA* = .056 [.000, .147], *SRMR* = .039. Next, we ran a multigroup analysis to check for the invariance of the structural parameters for Bosniaks and Croats. We estimated a model in which all paths were freely estimated for each group, $\chi^2(8) = 8.34, p = .40, CFI = .998, RMSEA = .018, 95\% CI [.000, .105], SRMR = .034$, and compared it to the model where the paths were constrained, $\chi^2(12) = 15.92, p = .20, CFI = 0.973, RMSEA = .050, 95\% CI [.000, .109], SRMR = .060$. The models were compared using a chi-square difference test (Satorra & Bentler, 1999). The results revealed that the two models were statistically equivalent and the regression paths were thus invariant for both groups, $\Delta\chi^2 = 7.58, df = 4, p = .11$. Since the same model fitted both subsamples, we decided to merge the data and report results for one joint model

Figure 1. The effects of exposure to ingroup and outgroup media on outgroup forgiveness and support for ingroup apology mediated by perception of ingroup victimhood in Croat and Bosniak samples. Standardized coefficients are provided.

* $p < .00$, ** $p < .01$, *** $p < .001$.

The joint model yielded a good fit, $\chi^2(4) = 7.29, p = .12, CFI = .971, RMSEA = .056 [.000, .120], SRMR = .031$. Exposure to *ingroup* media positively associated with ingroup victimhood, $B = .19, SD = .04, p < .001$. Exposure to *outgroup* media negatively associated with ingroup victimhood, $B = -.09, SD = .040, p = .022$. Ingroup victimhood was negatively linked to outgroup forgiveness, $B = -.27, SD = .063, p < .001$, and to support for ingroup apology, $B = -.27, SD = .053, p < .001$.

Ingroup victimhood mediated the link between exposure to *ingroup* media and outgroup forgiveness, $B = -.05$, 95% CI [-.092, -.023], $SD = .017$, $p = .003$, and support for ingroup apology, $B = -.05$, 95% CI [-.087, -.028], $SD = .015$, $p = .001$. In line with our hypotheses, greater exposure to ingroup media associated with greater perception of ingroup victimhood that was associated with lower outgroup forgiveness and less support for ingroup apology.

With respect to the exposure to *outgroup* media, ingroup victimhood mediated its link to outgroup forgiveness, $B = .03$, 95% CI [.005, .054], $SD = .012$, $p = .037$, and support for ingroup apology, $B = .03$, 95% CI [.004, .053], $SD = .012$, $p = .042$. As expected, greater exposure to outgroup media negatively associated with perception of ingroup victimhood that was linked to greater outgroup forgiveness and higher support for ingroup apology.

Discussion

In our study, we distinguished between participants' exposure to *ingroup media* (media in national language) and *outgroup media* (media in other languages) in order to understand the specific effects of media on intergroup relations in post-conflict societies. We found that exposure to ingroup and outgroup media was differently associated with outgroup forgiveness and support for ingroup apology via changes in the perception of ingroup victimhood. Exposure to ingroup media was linked to a greater perception of ingroup victimhood that was associated with lower outgroup forgiveness and lower support for ingroup apology. Exposure to outgroup media was linked to a lower perception of ingroup victimhood that was associated with greater outgroup forgiveness and greater support for ingroup apology. This pattern of results was invariant for the two ethnic groups, Croats and Bosniaks living in Bosnia and Herzegovina.

Our findings are in line with the cultivation theory which posits that the more people are exposed to certain media the more they form opinions that are in accordance with messages presented in that media (Gerbner, 1969; Vergeer et al., 2000). Media in Bosnia and Herzegovina is an instrument for the dissemination of ethno-nationalistic ideologies (Jusić & Ahmetašević, 2013). Each media highlights victimization of their own group while emphasizing outgroup crimes. While overrepresenting the crimes of the rival ethnic groups, all groups tend to ignore their own wrongdoings and atrocities (Perišić, 2010). The present study is the first to show that

exposure to ingroup media associates with greater perception of ingroup as a unique victim of the conflict that can consequently obstruct reconciliation.

Optimistically, we found that exposure to outgroup media was negatively linked to perception of ingroup victimhood and positively to support for reconciliation. Media associated with different rival groups have opposing viewpoints about the same past events that result in divergent perspectives of history (Erjaveč, Volčič, Kovačič, & Vobič, 2012). Consequently, outgroup media provide an alternative view on the past conflict in that it mentions responsibilities of other groups for committed atrocities. Exposure to diverse viewpoints promotes reconsidering things from a different perspective (Benhabib, 1996; Nemeth, 1986). Hence, exposure to outgroup media can possibly increase people's awareness that their ingroup also committed crimes during the war which could decrease the perception of ingroup victimhood. Contradictory information from outgroup media may be able to challenge existing beliefs and opinions, lead people to question their ingroup narratives and eventually cause them to show greater support for reconciliation.

Limitations and future research

The first limitation of our study is that we did not ask participants about the specific ingroup and outgroup media that they had consumed. Participants could have answered the item thinking of media in the language of the former adversary group (i.e., Bosniaks or Croats), media of another ethnic group living in the country (i.e., Serbs), or the media outside of the country (e.g., the BBC). Participants could have also thought about different newspaper or TV stations in their own language (e.g., "Jutarnji List" or "Večernji List"; both newspaper in Croatian language). Different broadcasting services have different content. Some newspapers tend to depict outgroup members in more negative way than other newspapers leading to more negative views on the outgroup (Vergeer et al., 2000). Future studies should differentiate between the specific outgroup and ingroup media in order to determine what kind of media content is the most effective in promoting reconciliation and what media content obstructs reconciliation.

Another limitation of our study is related to the fact that we measured support for ingroup apology with a single item and outgroup forgiveness with two items that had low reliability. Future studies should address both concepts with more reliable scales. Our data are cross-sectional and causal directions can only be drawn based on theory (Gerbner, 1969; Gerbner &

Gross, 1976). People have a tendency to favor information that supports their pre-existing views and to avoid conflicting information (i.e., selective exposure, Hart et al., 2009). We cannot rule out that people with more negative outgroup attitudes and less support for reconciliation were more inclined to follow ingroup media, while those with more positive outgroup attitudes and more support for reconciliation were more inclined to follow of outgroup media. Future research should employ experimental or longitudinal designs to test the causality of media effects.

Conclusion

Our findings in the two distinct ethnic groups living in post-conflict Bosnia and Hercegovina demonstrated the importance of considering different media sources when studying reconciliation. We found that media use is related to outgroup forgiveness and support for ingroup apology via changes in perception of ingroup victimhood. Given the importance of media in everyday life and its power to reach a wide audience, it is necessary for future research to explore what specific media features can be particularly effective in promoting peaceful intergroup relations. Understanding how media affects reconciliation can help in developing and implementing interventions aimed at improving intergroup relations in post-conflict societies.

References

- Bar-Tal, D., & Antebi, D. (1992a). Siege mentality in Israel. *International Journal of Intercultural Relations*, *16*, 251-275.
- Bar-Tal, D., & Antebi, D. (1992b). Beliefs about negative intentions of the world: A study of the Israeli siege mentality. *Political Psychology*, *13*, 633-645.
- Bar-Tal, D., & Čehajić-Clancy, S. (2013). From collective victimhood to social reconciliation: outlining a conceptual framework. In D. Spini, D. Corkalo Biruski, & G. Elcheroth (Eds.), *War and community: Collective experiences in the former Yugoslavia*. New York: Springer.
- Bar-Tal, D., Chernyak-Hai, L., Schori, N. & Gundar, A. (2009). A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts. *International Red Cross Review*, *91*, 229-277.

- Benhabib, S. (1996). Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy. In S. Benhabib (Ed.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political* (pp. 67-94). Princeton: Princeton University Press.
- Berkeley, B. (1994). Sounds of violence: Rwanda's killer radio. *New Republic*, 21(8/9), 18–19.
- Bilali, R., & Vollhardt, J. R. (2013). Priming effects of a reconciliation radio drama on historical perspective-taking in the aftermath of mass violence in Rwanda. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49, 144-151.
- Bilali, R., & Vollhardt, J. R. (2015). Can mass media interventions effectively promote peace in contexts of ongoing violence? Evidence from Eastern Democratic Republic of Congo. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 21, 604-620.
- Bilali, R., Vollhardt, J. R., & Rarick, J. R. D. (2017). Modelling collective action through media to promote social change and positive intergroup relations in violent conflicts. *Journal of Experimental Social Psychology*, 68, 200-211.
- Blatz, C. W., Day, M. V., & Schryer, E. (2014). Official public apologies improve victim group members' global evaluations of the perpetrator group. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 46, 337-345.
- Branscombe, N. R., & Cronin, T. (2010). Confronting the past to create a better future: The antecedents and benefits of intergroup forgiveness. In A. Azzi, X. Chrysoschoou, B. Klandermans, & B. Simon (Eds.), *Identity and participation in culturally diverse societies* (pp. 338–358). New York: Wiley-Blackwell.
- Brown, R. P., Wohl, M. J. A., & Exline, J. J. (2008). Taking up offenses: Second hand forgiveness and group identification. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 1406–1419.
- Čehajić, S., Brown, R., & Castano, E. (2008). Forgive and Forget? Antecedents and Consequences of Intergroup Forgiveness in Bosnia and Herzegovina. *Political Psychology*, 29, 351–367.
- Des Forges, A. (2002). Silencing the voices of hate in Rwanda. In M. Price, & M. Thompson (Eds.), *Forging Peace* (pp. 236–258). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Dixon, T. (2008). Crime news and racialized beliefs: Understanding the relationship between local news viewing and perceptions of African Americans and crime. *Journal of Communication*, 58, 106-125.

- Dixon, T. L., & Azocar, C. L. (2007). Priming Crime and Activating Blackness: Understanding the Psychological Impact of the Overrepresentation of Blacks as Lawbreakers on Television News. *Journal of Communication*, 57, 229–253.
- Erjavec, K., Volcic, Z., Poler Kovacic, M., & Vobic, I. (2012). Journalistic views on post-violent peacebuilding in Bosnia and Herzegovina. In O. Simic, & Z. Volcic (Eds.), *Peace psychology in the Balkans* (pp. 91–108). New York: Springer.
- George, D., & Mallery, P. (2003). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference 11.0 update (4th ed.)*. Boston: Allyn & Bacon.
- Gerbner, G. (1969). Toward “Cultural Indicators”: The analysis of mass mediated public message systems. In G. Gerbner, O. Holsti, K. Krippendorf, W. J. Paisley, & P. Stone (Eds.), *The analysis of communication content, developments in scientific theories and computer techniques* (pp. 123–132). London: Wiley.
- Gerbner, G., & Gross, L. (1976). Living with television: The violence profile. *Journal of Communication*, 26, 172-199.
- Gerbner, G., Gross, L., Morgan, M., & Signorielli, N. (1986). Living with television: The dynamics of the cultivation process. In J. Bryant, & D. Zillmann (Eds.), *Perspectives on media effects* (pp. 17–40). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Hart, W., Albarracín, D., Eagly, A. H., Brechan, I., Lindberg, M. J., & Merrill, L. (2009). Feeling validated versus being correct: A meta-analysis of selective exposure to information. *Psychological Bulletin*, 135, 555-588.
- Jusić, T. & Ahmetašević, N. (2013). *Media Reforms through Intervention: International Media Assistance in Bosnia and Herzegovina* (Working Paper 3/2013). Sarajevo: Analitika – Center for Social Research.
- Jusić, T. (2008). Medijski diskurs i politika etničkog sukoba: jugoslovenski slučaj. *Intima javnosti*, 40-63.
- Katz, R. V., Kegeles, S. S., Kressin, N. R., Green, B. L., James, S. A., Wang, M. Q., & Claudio, C. (2008). Awareness of the Tuskegee Syphilis Study and the US Presidential apology and their influence on minority participation in biomedical research. *American Journal of Public Health*, 98, 1137-1142.
- Kelman, H. C. (2010). Conflict Resolution and Reconciliation: A Social-Psychological Perspective on Ending Violent Conflict Between Identity Groups. Landscapes of Violence. *An Interdisciplinary Journal Devoted to the Study of Violence, Conflict, and Trauma*, 1, 1-9.

- Kline, P. (2000). *The Handbook of psychological testing* (2nd ed.). London, UK: Routledge.
- Kurspahić, K. (2003). *Prime Time Crime: Balkan Media in War and Peace*. Washington, DC: US Institute of Peace Press.
- MacDonald, D. (2002). *Balkan holocausts?* Manchester, UK: Manchester University Press.
- Mamdani, M. (2001). *When victims become killers: Colonialism, nativism, and the genocide in Rwanda*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Manzi, J., & Gonzalez, R. (2007). Forgiveness and reparation in Chile: The role of cognitive and emotional intergroup antecedents. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology, 13*, 71-91.
- Melvorn, L. (2001). Missing the story: The media and the Rwandan genocide. *Contemporary Security Policy, 22*, 91–106.
- Morgan, M., Shanahan, J., & Signorielli, N. (2009). Growing up with television: Cultivation processes. In J. Bryant, & M. B. Oliver (Eds.), *Media effects: Advances in theory and research* (pp. 34-49). New York, NY: Routledge.
- Muthén, L. K., & Muthén, B. O. (1998–2011). *Mplus user's guide* (6th ed.). Los Angeles, CA: Muthén & Muthén.
- Nadler, A. (2002). Inter-group helping relations as power relations: Helping relations as affirming or challenging inter-group hierarchy. *Journal of Social Issues, 58*, 487-503.
- Nemeth C. J. (1986). Differential contributions of majority and minority influence. *Psychol. Rev, 93*, 23–32.
- Noor, M., Shnabel, N., Halabi, S., & Nadler, A. (2012). When suffering begets suffering: The psychology of competitive victimhood between adversarial groups in violent conflicts. *Personality and Social Psychology Review, 16*, 351–374.
- Paluck, E. L. (2009). Reducing intergroup prejudice and conflict using the media: A field experiment in Rwanda. *Journal of Personality and Social Psychology, 96*, 574-587.
- Paluck, E. L. (2010). Is it better not to talk? Group polarization, extended contact, and perspective taking in Eastern Democratic Republic of Congo. *Personality and Social Psychology Bulletin, 36*, 1170–1185.
- Paluck, E. L., & Green, D. P. (2009). Deference, dissent, and dispute resolution: An experimental intervention using mass media to change norms and behavior in Rwanda. *The American Political Science Review, 103*, 622-644.

- Pearlman, L. A. (2013). Restoring self in community: Collective approaches to psychological trauma after genocide. *Journal of Social Issues, 69*, 111-124.
- Pennekamp, S. F., Doosje, B., Zebel, S., & Fischer, A. H. (2007). The past and the pending: The antecedents and consequences of group-based anger in historically and currently disadvantaged groups. *Group Processes & Intergroup Relations, 10*, 41–55.
- Perišić, N. (2010). Monolitne naracije i opsesija (etničkom) pripadnošću. In S. Puhalo, N. Petović, & N. (Eds). *Spremnost na pomirenje u Bosni i Hercegovini* (pp. 67-146). Sarajevo, Friedrich Ebert Stiftung.
- Shrader, C. R. (2003). *The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia: A Military History, 1992-1995*. College Station, TX: Texas A&M University Press.
- Signorielli, N. (1990). Television's mean and dangerous world: A continuation of the cultural indicators perspective. In N. Signorielli, & M. Morgan (Eds.), *Cultivation analysis: New directions in media effects research* (pp. 85–106). Newbury Park, CA: Sage.
- Staub, E. (1989). *The roots of evil: The origins of genocide and other group violence*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Staub, E. (2006). Reconciliation after genocide, mass killing, or intractable conflict: Understanding the roots of violence, psychological recovery, and steps toward a general theory. *Political Psychology, 27*, 867-894.
- Staub, E. (2011). *Overcoming evil: Genocide, violent conflict and terrorism*. New York, NY: Oxford University Press.
- Staub, E., & Bar-Tal, D. (2003). Genocide, mass killing and intractable conflict: Roots, evolution, prevention and reconciliation. In D. O. Sears, L. Huddy, & R. Jervis (Eds.), *Oxford handbook of political psychology* (pp. 710-751). New York, NY: Oxford University Press.
- Staub, E., Pearlman, L. A., & Bilali, R. (2010). Understanding the roots and impact of violence and psychological recovery as avenues to reconciliation after mass violence and intractable conflict: Applications to national leaders, journalists, community groups, public education through radio, and children. In G. Salomon, & E. Cairns (Eds.), *Handbook of peace education* (pp. 269 –285). New York, NY: Psychology Press.
- Tavuchis, N. (1991). *Mea culpa: A sociology of apology and reconciliation*. Stanford, CA: Stanford University Press.

- Vergeer, M., Lubbers, M., & Scheepers, P. (2000). Exposure to newspapers and attitudes toward ethnic minorities: A longitudinal analysis. *Howard Journal of Communication, 11*, 127-143.
- Wenzel, M., & Okimoto, T.G. (2015). “We forgive”: A group’s act of forgiveness and its restorative effects on members’ feeling of justice and sentiments toward the offender group. *Group Processes and Intergroup Relations, 18*, 655-675.
- Wohl, M. J. A., & Branscombe, N. R. (2005). Forgiveness and collective guilt assignment to historical groups depend on level of social category inclusiveness. *Journal of Personality and Social Psychology, 88*, 288-303.
- Zwierzchowski, J., & Tabeau, E. (2010, February). The 1992–1995 war in Bosnia and Herzegovina: Census-based multiple system estimation of casualties undercount. Paper presented at the International Research Workshop, Berlin, Germany. Retrieved from: http://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/en/bih_casualty_undercount_conf_paper_100201.pdf.

Nina Mihaljinac

Fakultet dramskih umetnosti, Beograd

UMETNIČKO PREDSTAVLJANJE SUKOBA MUSLIMANA I HRIŠĆANA: NATO BOMBARDOVANJE SRJ

Apstrakt: Rad Umetničko predstavljanje sukoba muslimana i hrišćana: NATO bombardovanje SRJ nastao je kao rezultat doktorskog istraživanja na temu umetničkog svedočenja i reprezentacije traume NATO bombardovanja SRJ u vizuelnim umetnostima. Doktorska disertacija obuhvatila je preko sto šezdeset radova na temu bombardovanja, čiji su autori različitih generacija, političkih stavova i dolaze iz mnogih svetskih država. U ovom radu predstavljeno je svega nekoliko studija slučaja iz disertacije čija je specifična tema sukob muslimana i hrišćana. U radu se opisuju četiri modela umetničke reprezentacije verskih identiteta i narativizacije trauma: 1) paraliza i upotreba verskih simbola u svrhe samolečenja u momentima suočavanja sa smrću (strah i nada); 2) (auto)viktimizacija, i muslimana i hrišćana (samosažaljenje, poniženost), 3) optuživanje (ljutnja, prezir), 4) agitacija, koja podrazumeva aktivizam, potragu za istinom, pomirenjem i mirom (objektivnost, medijacija). Cilj rada je da se prikaže diverzitet mogućih reagovanja na trauma i da se ukaže na značaj stvaranja dijaloških platformi koje bi omogućile integraciju svih glasova sećanja i pomogle proces pomirenja. S obzirom na to da NATO bombardovanje predstavlja jednu od prvih vojnih intervencija i globalnih ratova, i da podrazumeva sukobe muslimana i hrišćana na tlu Evrope, predložena analiza može biti od značaja za tumačenje savremenih konflikta, izbegličke krize, terorizma i drugih aktuelnih kolektivnih trauma.

Ključne reči: kultura sećanja, kolektivna trauma, umetničko svedočenje, NATO bombardovanje SR Jugoslavije, konflikti hrišćana i muslimana

Uvod

Ukoliko se umetnički radovi koji tematizuju kolektivne traumatske događaje definišu kao politički tekstovi i diskursi, kao i izrazi kolektivnih trauma i osećanja poput ljutnje, poniženja, straha i tako dalje, onda bi se putem analize njihovog sadržaja moglo doći do različitih uvida u društveno-političke, kulturne i psihološke okolnosti u kojima su nastali. Takođe, putem takve

analize moguće je uočiti i razumeti procese izgradnje kulture sećanja, te zvaničnih istorijskih narativa, koji mogu da vode ili ka pomirenju ili ka produbljivanju konflikata.

Tema NATO bombardovanja zanimljiva je za izučavanje mnogih aktuelnih kako lokalnih, tako i globalnih društveno-političkih tema: kritika društva spektakla i neokapitalizma, nacionalizma i populizma, intervencionizma; tehnorotovi i tehnokratija/ tehnoutopija; geopolitika emocija (Mojsi 2011); izbeglištvo; verski sukobi muslimana i hrišćana; građanski ratovi; stvaranje novih nacionalnih država. Budući da se jedan od gorućih svetskih problema današnjice – terorizam – tiče upravo konfliktnog odnosa muslimana i hrišćana, u ovom radu je posebna pažnja posvećena pitanju konstruisanja tog odnosa kroz umetnost i stvaranja ekskluzivnih ili inkluzivnih, žrtvenih, optužujućih, disonantnih, kritičkih ili pak pacifističkih narativa sećanja.

U radu su prikazani i analizirani umetnički radovi na temu NATO bombardovanja u kojima se prikazuju hrišćanske i muslimanske žrtve, i tematizuju verski ratovi, njihova pozadina, implikacije i posledice. Budući da se radovi bave problemima dominacije i potlačivanja tj. kulturom poniženja (Mojsi 2012), u radu se daju preporuke za lečenje i prevazilaženje traume srama, kulturnih trauma. U tom smislu, jedan od značajnijih doprinosa rada je definisanje nove tipologije sećanja na kolektivne traume, koja je utemeljena na psihološkim teorijama, tako da izbegava ideološku ili političku pristrasnost u kategorizovanju različitih sećanja.

Putem analize umetničkih radova o NATO bombardovanju, čiji autori imaju različite generacijske, rodne, nacionalne i političke identitete – u radu se ispituju mogućnosti izgradnje kritičke i participativne kulture sećanja.

Religija i tipologija sećanja

„Reprezentacija i narativizacija traumatskih događaja utiče na izgradnju koherentne slike kolektivnog identiteta, a interpretacija kolektivnog traumatskog iskustva, odnosno – sećanje na traumu, predstavlja uslov za razvoj identiteta” (Mihaljinac 2017: 13). Prema teoretičarki Daliji Ofer, narativ koji interpretira traumatsko iskustvo može biti shvaćen i kao „narativ zdravlja” (Ofer 2006). Međutim, pored mogućih pozitivnih, isceliteljskih efekata, traumatsko sećanje može biti praćeno negativnim pojavama poput želje za osvetom (Margalit, 2002: 98) ili stvaranjem žrtvene kulture (Lakpra 2001). No, bez obzira na društvene i političke (zlo)upotrebe sećanja

pojedinaca, svi oblici sećanja predstavljaju svedočanstva traume. „Traumatizovane osobe žive u besu ili strahu, paralizi ili agitaciji, viktimizaciji ili optužbama, sa takvim kompleksom varijacija simptoma da je ponekad veoma teško razumeti šta je bila inicijalna Velika Pretnja” (Mandić, Klisić, Cvetković 2015: 8). S tim u vezi može se reći da umetničke reprezentacije traumatskog iskustva mogu da budu izvedene u stanju paralize i sredstvo samolečenja, kao sredstvo optuživanja, viktimizacije i agitacije odnosno, aktivizma.

Sećanja paralize i pojava religijskih osećanja

Sećanja paralizovanih svedoka nastaju kao brze, automatske reakcije umetnika koji su se našli u životnoj opasnosti i koji su želeli da zabeleže preživljeno iskustvo radi čuvanja sećanja u slučaju smrti ili jednostavno, radi samolečenja. Zato su svedočanstva ovog tipa najčešće izvedena u „brzim” medijima crteža ili fotografije, a zbog bliskog susreta sa smrću, na ovim radovima se pojavljuju i religijski simboli. Na primer, krstovi i Hrist čest su motiv crteža umetnika Gorana Stojčetića, koji je proveo mesece u podrumu svoje kuće u intenzivno bombardovanom Uroševcu na Kosovu. Strip Door (1999) Danijela Savovića, umetnika koji je takođe proveo bombardovanje u Uroševcu kao vojnik dobrovoljac, aludirajući na knjigu Vrata percepcije (Huxley, Doors of perception), predstavlja putovanje kroz vrata percepcije gde se – kao plodovi fantazije i rezultati rada mehanizama odbrane u trenutku susreta sa smrću – pojavljuju različite autofikcionalne priče, ali i religijski simboli.

„I taj strip na kraju ide i u religiozno, što mi nije uopšte svojstveno. Ali valjda u takvoj situaciji uvek očekuješ da pogineš i onda tu se meša neka umetnost koja se graniči sa ikonama i sa duhovima, jer šta da kažem na kraju. Valjda to ide na kraju. Nešto ostaje kao, neka umetnost, neki duhovi, iako ne verujem u to” (Savović 2015).

U svedočanstvima paralize predstavljanje religijskih simbola ne ispunjava ciljeve identitetskih politika (politika utvrđivanja kolektivnog identiteta kroz pripadnost verskoj zajednici), nego je najpre u funkciji molitve, izbavljenja, spasenja, preživljavanja pojedinca, koji je suočena sa smrću.

Sećanja optužbe

U umetničkim radovima na temu bombardovanja, među optuženima su se najšehće naši lideri i predstavnici vlada SAD-a i Jugoslavije, te oni koji su sproveli njihove politike, propagandne retorike i kontrolu ili pak velike korporacije koje su viđene kao ključni akteri neokapitalizma, kolonijalizma. No, ipak jedan broj radova bavi se optužbama na temu verskih skukoba. Radovi Milice Tomić i Raše Todosijevića, predstavljeni u okviru projekta Reality Check (1999), optužuju srpsku stranu za nacionalizam i zločine počinjene nad muslimanskim stanovništvom devedesetih, te predstavljaju NATO bombardovanje kao logičnu posledicu tih akcija. Rumunski umetnik Dan Peržovski, s druge strane, optužuje Evropsku uniju zbog pružanja podrške bombardovanju Jugoslavije i postavlja pitanje zbog čega je unija pomogla stvaranje jedne muslimanske države na evropskom tlu.

„Bio sam zainteresovan za to kako neko ko je zašao duboko u rat protiv (muslimanskog) terora može da bude na strani muslimanskog Kosova... Moje (vrlo ironično) pitanje je glasilo: Ako me ujede srpski komarac, da li odmah postajem i negativac? Zaista mislim da je EU prilično zajebala, a činjenica da Srbija danas nije članica je neprihvatljiva” (Peržovski 2015).

Ilustrujući svoje opservacije o ulozi Zapadne Evrope u balkanizaciji tj. konstruisanju istočnoevropskog identiteta, rumunski umetnik postavlja temu NATO bombardovanja u polje postkolonijalne kritike zapadnog evropeizma. To je, na primer, prikazano na njegovom crtežu iz serije Landing (1999), „gde se bodljikava žica koristi kao ambivalentni simbol neprijateljske, neprobojne granice Evropske unije i kao oblik glave istočnoevropljanina. Time umetnik pokazuje da Evropska unija istovremeno odbacuje i „standardizuje” mišljenje i ponašanje čoveka Istočne Evrope, a da on, „samokolonizujući se”, ne pruža otpor” (Mihaljinac 2017: 232). Inače, ovaj crtež nastao početkom dvehiljaditih, u aktuelnim okolnostima postavljanja bodljikavih žica na granicama Evropske unije kojima se sprečava ulazak izbegličkog – mahom muslimanskog stanovništva – dobija još jedan nivo značenja koji govori o odnosu EU prema drugima.

Narativi viktimizacije hrišćana i muslimana

Autoviktimizacije kolektiva predstavljaju priču pojedinca, umetnika – sekundarnih svedoka (Hartman 2015) o stradanjima koja su zadesila njegovu zajednicu, pri čemu kolektivno biće ima svoje otelovljenje u posebnim grupacijama – poginulim borcima, razrušenim domovima, zgradama i bogomoljama, uništenoj kulturnoj baštini, nevinim ljudima. Kada je reč o

bombardovanju, prikazane su i hrišćanske i muslimanske žrtve. Spomenik Majka Grčka i Majka Srbija (1999) umetnika Milića od Mačve eklatantan je primer radova koji su nastali kao rezultat politike sećanja zasnovane na konceptu viktimizacije srpske nacije.

„Spomenik je postavljen na Vidovdan 1999. godine u Kruševcu, na gradskom Trgu Kosturnica iznad nekadašnje kosturnice partizana, palih boraca za oslobođenje Kruševca u II svetskom ratu, čiji su posmrtni ostaci izmešteni 1960. godine. Spomenik označava tradicionalne prijateljske odnose Srbije i Grčke i izrađen je u saradnji s pobratimskim gradom Krfom. Budući da su Kruševac i Krf postali pobratimski gradovi još 1985. godine u znak sećanja na pomoć Grčke srpskoj vojsci nakon prelaska preko Albanije u Prvom svetskom ratu, postavljanje spomenika Majka Grčka i Majka Srbija trebalo je da obnovi i utvrdi tradicionalno prijateljstvo dveju zemalja, i to za vreme bombardovanja, kada je Grčka još jednom pokazala svoju solidarnost sa Srbijom. Alegorijski prikaz dveju domovina, pravoslavnih majki, Grčke koja pomaže posrnulu Srbiju, te vreme i mesto otkrivanja spomenika, proizvode narativ viktimizacije hrišćanske Srbije i srpske pobede u porazu – još od srednjeg veka i Kosovskog boja koji se odigrao na veliki hrišćanski praznik Vidovdan, preko pogibije u ime slobode u oba svetska rata, sve do savremenog rata i srpskog stradanja tokom bombardovanja” (Mihaljinac 2017: 207).

Freska Todorova, rukom naroda (1999) Todora Stevanovića nastala je u okviru ULUS-ovog Ratnog ateljea. Nekoliko dana nakon početka bombardovanja, Stevanović je izneo platno dužine 107 metara na Knez Mihailovu, dakle, takvih dimenzija koje dopuštaju da se prolaznici uključe u proces izrade freske i kolektivnog oslikavanja hrišćanskih simbola i to radi samolečenja kroz religiozni zanos i veru u spasenje. Stevanovićev rad je posebno bitan iz aspekta politike nacionalne reprezentacije, budući da je izložen u nacionalnom paviljonu na Venecijanskom bijenalu. Tom prilikom je umetnik dodao novo platno u čije oslikavanje su mogli da se uključe posetioci međunarodne izložbe, proširujući poziv na komemoraciju srpske žrtve van nacionalnih okvira.

Za razliku od većine albanskih umetnika starije generacije koji su „kanonizovali političku traumu na Kosovu kao umetničku vrednost” (Boynik 2008: 29), mlađi albanski umetnici su se retko bavili pitanjem traume, pa ni temom NATO bombardovanja. No, među tim retkima je Sokol Bećiri (Sokol Beqiri). Naziv njegovog rada When angels are late (1999), tematizuje albansku i muslimansku žrtva, dekonstruišući propagandni diskurs spasonosne misije

bombardovanja kao akcije anđela spasioca, i optužujući NATO za „kašnjenje” u intervenisanju. Bećirijev rad citira Karavađovu sliku Žrtvovanje Isaka, a u središtu slike se nalazi rupa kroz koju se može videti kratak video rad. Video prikazuje glavu čečenskog vojnika koju gazi vojnička (ruska) čizma. Prema Bibliji, nakon što ga je iskušao i uverio se u Avramovu veru, bog šalje anđela da spasi Avramovog sina Isaka, pa tako, pomoću citata, Bećirijev rad govori o tome da je „andeoska” intervencija NATO-a došla prekasno, da je Isak ubijen, vera izneverena – žrtva pravovernih Albanaca učinjena.

„Zapadna intervencija, koja donosi slobodu i spašava Kosovare od traume, predstavljena je u Bećirijevom radu kao anđeo, što je zapravo ironičan naziv za NATO intervenciju, uvek predstavljenu u okviru religijskog diskursa rata između ultimativnog zla i dobra. Ova religijska borba postaje još jasnija u intervenciji u Iraku. Reprerentacija traumatskog iskustva Kosovara pomoću biblijskih motiva je način da se pokaže da dešavanja na Kosovu imaju globalnu povezanost, i da to nema veze samo sa iracionalnim zlom od kojeg su nesrećni Albanci patili. Sama činjenica da se kroz rupu vidi video iz Čečenije je dokaz da je trauma daleko širi fenomen nego što se to obično razumeva” (Boynik 2015: 29).

Uspostavljena analogija između Čečenije i Kosova, kriznih zemalja i malog drugog, pruža jasni interpretativni okvir političke situacije, koju, zapravo, određuje muslimansko stradanje u okviru pravoslavne države (Rusija, Srbija), a analogija s biblijskom epizodom žrtvovanja Isaka uz naziv rada – anđeli kasne, govori o muslimanskoj žrtvi bez spasenja tj. o spasitelju koji je izneverio. „Posebno imajući u vidu savremeni politički i kontekst ratovanja, When angels are late predstavlja pesimistično viđenje pozicije muslimana u savremenom globalnom svetu i izražava nepoverenje u zapadne sile, samoproklamovane anđele „spasioce” (Mihaljinac 2017: 2014).

Gledano iz aspekta geopolitike emocija Dominika Mojsija, moglo bi se reći da ovaj rad prikazuje poniženje muslimanske zajednice u Evropi, a iz aspekta postkolonijalnih studija, orijentalizma i balkanizma – predstavlja primer konstrukcije drugosti kroz strategiju viktimizacije (Balkanac, musliman kao drugi u odnosu na evropskog hrišćanina).

Svedočanstva agitacije

Svedočanstva agitacije nastaju kao aktivističke reakcije na traumatsko iskustvo; cilj im je da se uspostavi mir, obelodani istina, pomire konfliktne strane, da se prekine izvor trauma. U tom smislu, radovi agitacije niti optužuju, niti viktimizuju jednu stranu, nego traže rešenja i bore se za mir. Primer rada-agitacije na temu verskih konflikata i kosovskih žrtva bila bi razglednica nazvana Ready made I (1999) umetnika Jelice Radovanović i Dejana Anđelkovića. Naziv rada prevashodno referiše na postupak produkcije slike u vremenu razvoja kompjuterskih tehnologija: pomoću photoshop-a, umetnici su „isekali” gotove (ready-made) elemente realnosti, koje su pronalazili u dostupnim digitalnim materijalima. Priča o izbeglištvu i pogibiji muslimana i hrišćana u razglednici Ready made I izvedena je kroz gotovo forenzički prikaz cipela – jedne su muslimanske, uflekane krvlju (uvećani detalj ratne dokumentarne fotografije), a druge su cipele hrišćanskog sveca (detalj sa moguće uništene ili ugrožene kosovske ikone ili freske).

Narativi o tuđim žrtvama podrazumevaju prisustvo pravih svedoka koji nemo svedoče o tuđoj patnji, što je jedna od glavnih teza teorija svedočenja (npr. Asman 2011). „Pravi svedoci NATO bombardovanja, a posebno srpsko-albanskih konflikata na Kosovu, jedino mogu biti pripadnici drugih nacija i etničkih zajednica; takav je slučaj s Makedoncima koji su svedočili velikom talasu izbeglištva kosovskih Albanaca tokom 1999. godine i u čijoj državi je smešten veliki broj izbeglica” (Mihaljinac 2017: 195). Kao rezultat „osećaja da direktno svedoče ljudskoj drami i patnji” (Pandilovski 1999), grupa makedonskih umetnika, inače različitih etničkih pripadnosti i političkih stavova o istorijskim i tada aktuelnim političkim okolnostima, organizovala se u cilju pružanja doprinosa beleženju istorije. S tom idejom, realizovana je izložba u Muzeju grada Skoplja pod nazivom Artist and refugees 1999. godine, čiji naziv implicira podelu uloga na svedoke-umetnike i žrtve-izbeglice.

„Ovo umetničko svedočenje o situaciji nemerljivo negativnog procesa destrukcije u našem regionu, označava jednu retku priliku kada su makedonski umetnici želeli da odgovore na aktuelnu situaciju istražujući duboke ljudske teme, specifičnost situacije, postavljajući društvu provokativna pitanja, pre nego da uđu u proces samoizolacije. Način na koji je tema izbeglica u Makedoniji obrađena je važan momenat u našoj novijoj istoriji jer do sada, sa nekoliko izuzetaka, izložba nije okarakterisana kao formalistička, neprovokativna i nepolitička. Projekat Artist and refugees predstavlja pokušaj istraživanja vizuelnog jezika teme koja nas muči na kraju

milenijuma u balkanskom regionu, ali i pokušaj pokretanja pitanja o informacijama i interpretacijama informacija” (Pandilovski 1999).

Izložbu Artist and refugees činilo je deset umetničkih radova izvedenih uglavnom u medijima prostornih instalacija, videa i fotografije. Prikazi izbegličke sudbine tematski variraju – od direktnog fotoreporterskog prenosa situacije, preko istraživanja odnosa izbegličkog i neizbegličkog stanovništva, do preispitivanja političke pozadine čitavog događaja. Pojedini radovi najdirektnije prikazuju žrtve kosovskih Albanaca (npr. instalacija Pain + Food = Souvenir i video performans Washing Ismeta Ramičevića; instalacija 300,000 Violete Capovske), pojedini se bave problemom medijskog konstruisanja stereotipa (video rad Can You Hear Me Talking Nataše Dimitrievske i Biljane Tanurovske), ekonomskom pozadinom rata i ulogom SAD-a (fotografski projekat Disaster Relief Elizabete Avramovske), problemima raspada Jugoslavije, razvoja nacionalizma i stvaranja nacionalnih država, (F.Y.R.O.M. Experiment Zanete Vangeli), kao i temu verskih konflikata. Predstavljajući koncept univerzalne žrtve (i hrišćana i muslimana), Stefan Saskov i Lara Taskovska konstruisali su narativ večitog izbeglištva u projektu Abandoned Eternity, od vremenā opisanih u Starom zavetu do najnovijih u balkanskom regionu. Video rad i printovi sadrže molitve iz Kurana, delove Biblije i crkvenog pojanja ostvarujući tako univerzalnu poruku mira i pomirenja, posebno muslimana i hrišćana.

Kao reakcija na stupanje u ulogu svedoka ratne traume albanskih izbeglica, uopšteno uzev, autori projekta iskazali su „nadu da će projekat doprineti prevazilaženju stereotipa i duha netolerancije, i da će doprineti stvaranju atmosfere pomirenja i ponovnog ostvarenja mira u regionu” (Pandilovski 1999).

Zaključak: integracija i pomirenje

Budući da je u NATO bombardovanje bilo uključeno više strana, od kojih neke učestvuju u aktuelnim globalnim konfliktima: 1) SAD ili zemlje NATO-a, s jedne strane viđene kao (neuspešni) spasioci i mirotvorački intervencionisti, a s druge strane kao agresori i neokolonizatori, čuvari krupnog kapitala; 2) Srbi koji predstavljaju Evropljane, Istočnorvropljane, ili pak Balkance ili ne-evropljane, hrišćane, i žrtve i agresore; 3) kosovski Albanci koji predstavljaju (ne-)Evropljane, odbačene, neintegrisane Evropljane, muslimane, i žrtve i agresore (naslednike Otomanskog carstva), pretnju hrišćanskoj Evropi – sve predstavljene

studije slučaja mogu da posluže za bolje razumevanje kako bombardovanja, tako i reprezentacija savremenih sukoba, procesa stvaranja podela i konflikta.

Religija i njeni simboli mogu imati različite funkcije u procesu društvenog posredovanja traume – od lečenja do političke zloupotrebe; od toga da pomažu u prevazilaženju kriza i ugroženosti ili čuvanju sećanja na žrtve, do utvrđivanja kolektivnih identiteta i potvrđivanja propagandnih retorika i zvaničnih ratnih ideologija. Svedočanstva, međutim, mogu i da dekonstruišu i kritikuju propagandne retorike proizvedene u centrima moći, i da pokazuju složenosti i dublje problematike konflikata. Predstavljena tipologija na prvom mestu pokazuje da su različiti narativi sukoba zasnovani na traumatskim iskustvima, što implicira da sva svedočanstva imaju ravnopravan status kao zapisi istorije, ličnih patnji i kulturnih trauma. Dakle, tipologija se ne bavi analizom društvenih (zlo)upotreba sećanja, nego zagovara tezu da sva sećanja – bilo kog tipa – budući da govore o realnim patnjama (i paralize, i viktimizacije, i optužbe, i agitacije) – treba da budu ugrađena u javno sećanje. Svođenje istorijskih narativa na jedan dominantan diskurs vodi ka muzeologizaciji prošlosti, podvodvlačenju crte (Kuljić 2006), i posledično – ka zatvaranju društvenog dijaloga.

LITERATURA:

- Asman, Alaida (2006). „History, Memory and the Genre of Testimony”. *Poetics Today*, 27: 261-273.
- Boynik, Sezgin (2008). „Force of trauma”, in *Victim’s symptom: PTSD and Culture*, ed. A. Peraica (Amsterdam: Institute of Network Cultures), 28-34.
- Di Lellio, Anna (2015). „Kosovo Art Installation of Dresses Supports War Rape Victims”. *Voice of America*, Associated Press; Retrieved 12 June 2015, URL <http://www.voanews.com/content/ap-kosovo-art-installation-dresses-supports-war-rape-victims/2820255.html>;
- Hartman, Geoffrey (2006). „Shoah and Intellectual Witness“, *Reading on Library*; Retrieved 4 December 2015, URL <http://readingon.library.emory.edu/issue1/articles/Hartman/RO%20-%202006%20-%20Hartman.pdf>;
- Kuljić, Todor (2006). *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja.

- LaCapra, Dominick (2001). *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Mandić, Tijana (2001). „Vikariska traumatizacija”. *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, 5: 341- 370.
- Mandić, Tijana, Klisić, Ljiljana, Cvetković, Anja (2015). „Renegotiating of the trauma”, in *First International Congress on Psychological Trauma: Prenatal, Perinatal & Postnatal Aspects (PTPPA 2015) - proceedings*, eds. G. Brekhman; M. Sovilj; D. Raković (Belgrade: Life activities advancement center The Institute for Experimental Phonetics and Speech Pathology), 18-31.
- Margalit, Avishai (2002). *The Ethics of Memory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Mihaljinac, Nina (2017). *Svedočenje i reprezentacija traume u vizuelnim umetnostima: NATO bombardovanje SRJ*. Beograd: Univerzitet umetnosti.
- Mojsi, Dominik (2012). *Geopolitika emocija*. Beograd: Clio.
- Ofer, Dalia (2006). „Testimonies in the Study of Health and Medicine in the Ghetto”. *Poetics Today*. 27: 331-351.
- Pandilovski, Melentije (1999). „About Artist and refugees”. *Museum of Skopje*; Retrieved 19 August 2015, URL <http://www.scca.org.mk/begalci/default.htm>;
- Peraica, Ana (2008). *Victim's symptom: PTSD and Culture*. Amsterdam: Institute of Network Cultures.
- Pežovski, Dan (20.7.2015), intervju vodila Nina Mihaljinac.
- Savović, Danijel (2015). „Door”. *Art brut Srbija*; Retrieved 11 January 2015, URL <http://artbrut-inside.org/2015/01/11/door/>;
- Žižek, Slavoj (1999). „Against the Double Blackmail”. *Kunstradio*; Retrieved 18 December 2015, URL <http://kunstradio.at/WAR/>;

Nina Mihaljinac

ARTISTIC REPRESENTATION OF CONFLICT BETWEEN MUSLIMS AND CHRISTIANS: NATO
BOMBING OF YUGOSLAVIA

Summary: The paper Artistic representation of conflict between Muslims and Christians: NATO bombing of Yugoslavia was created as a part of a doctoral research on the topic of artistic testimonies and representation of trauma of NATO bombing of Yugoslavia in visual arts. The doctoral dissertation included over hundred and sixty art works on the theme of bombing, whose authors are coming from various world countries, and who belong to several generations and have different political attitudes. Only a few case studies from the dissertation which deal with a specific topic of the conflict between Muslims and Christians, are represented and analysed in this paper. Here, four models of the artistic representation of religious identities and the naratization of trauma are described: 1) model of paralysis, which implies the use of religious symbols for the purpose of self-healing in the moments of facing death (emotions of fear and hope occur); 2) (auto)victimization of both Muslims and Christians (feelings of self-pity and humiliation); 3) accusation (feelings of anger and contempt); 4) model of agitation, which involves activism, search for truth, reconciliation and peace (objectivity, mediation). The aim of the paper is to show the diversity of possible reactions to trauma and to point out the importance of creating platforms for public dialogue that would enable the integration of all the voices of memory and help the reconciliation process. Given that the NATO bombing is one of the first military interventions and global wars, and that it implies the conflict between Muslims and Christians on the European territory, the proposed analysis may be of significance for the interpretation of contemporary conflicts, refugee crisis, terroristic actions and other present collective traumas.

Key words: culture of remembrance, collective traumas, artistic testimony, NATO bombing of Yugoslavia, conflicts of Christians and Muslims

ČITANJE IZMEĐU REDOVA: BOSANSKOHERCEGOVAČKA KULTURA POTISKIVANJA

Sažetak: Smještena između službenih politika sjećanja, privatnih (obično ne-uprostorenih) narativa, kultura sjećanja u bosanskohercegovačkoj stvarnosti ima i svoju često zanemarenu suprotnost – kulturu zaborava. Trudeći se da grčevito 'održimo' sjećanja, selektirajući između onoga što jeste poželjno za sačuvati, stvaramo još jednu 'kulturu' – onu u kojoj se potiskuje, stavlja u proces brisanja/zatiranja, i nastoji zaboraviti. Čini se da možemo govoriti o sukobu, nadmetanju dvije prošlosti: zajedničke jugoslovenske ('komunističke', 'antifašističke') i recentne nacionalne. Gotovo je opipljivo koliko nema prostora u (službenim) sjećanjima za obje – da se naslutiti nemogućnost koegzistencije dva perioda prošlosti, koji niti historijski niti vremenski, nisu isključiva. No, isključivost se javlja upravo u trenutku kada se ovo društvo identitetski određuje, nastojeći potisnuti neželjene elemente. Kako smo došli do 'neželjenosti'? Gdje se ona, i kako, manifestira? Kako pratiti matricu potiskivanja – čitajući između redova kulture sjećanja danas? Koja je uloga medijskog diskursa, obrazovnih institucija, religije, alternativnih historija/istorija/povijesti? Gdje zapravo živi kultura potiskivanja? Slijedeći Jaspersovu argumentaciju o značaju i uticaju prošlosti, sjećanje se povezuje sa slobodnom javnom komunikacijom ali i sa javnim preispitivanjem prošlosti. Smjestimo li pak ova vještački sukobljena sjećanja u socijalne okvire pamćenja (Halbwachs) uočiti ćemo put kreiranja kolektivnih identiteta, i na djelu sjećanje kao rad na preoblikovanju prošlosti. Unutar onoga što je vidljivo i prisutno o prošlosti, postoji cijeli spektar onoga što se potiskuje. Nužnim se formira korpus pitanja šta i zašto se, kroz kulturu sjećanja u BiH, zaboravlja - jer „pamćenje ne rekonstruira samo prošlost, ono k tome organizira i iskustvo sadašnjosti i budućnosti“ (Assmann).

Ključne riječi: kultura sjećanja, pamćenje, kultura zaborava, identitet, antifašizam, politike sjećanja, antispomenik, intervencije u prostoru

Uvod

Za početno razmatranje o tome šta bi bilo 'potiskivanje' u procesu sjećanja i zašto je uopšte bitno (te da li se može, tek konceptualno, poigrati sa terminom 'kultura potiskivanja'),

važno je istaknuti odnos pamćenja i zaboravljanja. Smješteni u istu ravan, „pamćenje i zaboravljanje su dvije strane istog novčića a rupe u sjećanju se konstruišu s isto toliko truda kao i samo sjećanje“ (Todorova 2010:164). Sadašnjost postaje rob sjećanja, kako navodi francuski historičar Pierre Nora, a društvo iz tog značenja crpi smjernice za budućnost. Takve odnose, u kojima se stapaju prošlost – sadašnjost – budućnost, ne možemo posmatrati odvojeno od njihove upotrebe, interpretacije u (de)konstrukciji (kolektivnih) identiteta, pozicija, moći. Percepcija prošlosti tako postaje ovdje prije stvar stava nego li znanja - često se (posebno politički predstavnici) rukovode ne znanjem već onim što se želi čuti, čime se tumačenja van historijskih interpretacija spretno usmjeravaju u slanje određene političke poruke ili služe određenim društvenim ulogama (Mihajlović-Trbovc 2014: 7). Sjećanje ne možemo posmatrati kao puko prizivanje, već kao neprestani proces baziran na individualnom i grupnom razmišljanju o sadržaju i značenju skorašnje i davne prošlosti (Teski i Climbo 1995: 1). U tom razlikovanju, nadalje, individualnog i grupnog sjećanja diferenciraju se pitanja ‘posjedovanja’ sjećanja te shodno tome interpretacije prošlosti.

Isprepletenost sjećanja, prisjećanja, potiskivanja, zaborava, šutnje, njihova međusobna uslovljenost i uticaj na politike i kulturu sjećanja su važne karakteristike postkonflikne stvarnosti Bosne i Hercegovine. U nizu primjera novopodignutih spomenika (poslije sukoba 1992.-1995.), izgradnje službenih narativa, uništavanja 'starih' spomenika, paralelno teku procesi tišine, potiskivanja i zaboravljanja. Suprotstavljeni artikulisanim pozivom na sjećanje (oprostorenim, medijskim, političkim), neželjeni dijelovi prošlosti se nerijetko vješto prešućuju, dok njihova artikulacija ostaje razlomljena i razbacana u najrazličitijim dijelovima društva.

Šta možemo pročitati između redova? Namjera je ovog rada pokušati 'iščitati' iz službenog sjećanja, dominantnih narativa ono što se kroz *'ne zaboraviti'* zapravo nastoji potisnuti. U napetosti između politika sjećanja – kulture sjećanja – populističkih diskursa kreira se cijeli jedan međuprostor u kojem antispomenici, intervencije u prostoru, alternativne historije, neželjena baština dobijaju artikulaciju i priliku za iščitavanje. Ovdje se možda artikulira i mogućnost za ispitavanje snage potiskivanja – koliko se fragmentirana 'alternativna', drugačija, druga strana prošlosti (sjećanja) može oduprijeti institucionaliziranom mainstream diskursu o tome šta se zapravo ne smije zaboraviti. Ipak, odgovor na to će donijeti vrijeme u kojem ćemo se sjećati, ili pak ne.

Između sjećanja i zaborava

„Skoro da ne treba dokazivati da se neželjena prošlost lako zaboravlja. Ukoliko je, pak, značaj neke tragične prošlosti za naš osjećajni sklop snažan, taj mjeri da je ne možemo zaboraviti, ali ni integrisati u simbolički poredak tekuće sadašnjice, tada je potiskujemo“ (Kuljić 2006: 283-284).

Upravo u tačkama u kojima se dodiruju politike sjećanja⁶, kultura sjećanja⁷ i populizam sa izraženim nacionalizmom u BiH, dešava se instrumentalizirano potiskivanje koje je tek sredstvo selektivnog zaborava koji izostavlja samo 'detalje' pa time omogućava drugačiju priču o prošlosti. U Bosni i Hercegovini postoje tri dominantna narativa o prošlosti (Moll 2014: 912), međusobno suprotstavljena i isključiva. Historičar Dragan Markovina identificira i četvrti narativ - “sjećanja ljudi s građanskom pripadnošću, koji osjećaju kontinuirano nepripadanje postdejtonskom društvu/društvima” (2014: 44). Srpski, hrvatski i bošnjački narativi imaju paralelne živote u postdejtonskoj državi, održavajući 'zauzete' pozicije zamrznutog konflikta iz 1995.godine, ujedno gradeći tri etnička identiteta. O postratnom modelu razumijevanja BiH, profesor Nerzuk Ćurak navodi da se ovaj 'model' zapravo postepeno oslobađa rata kao svog uzroka, a izratni (izveden iz rata) model je određen ratom, zarobljen u njegov rezultat (2015: 50). U prilog tome ide i činjenica da se olako manipuliše ratnim traumama, strahom od gubitka nacionalnog i kulturnog identiteta, gdje se sama politika svodi na igru nultog zbira u kojem nema

---

⁶ Pod politikama sjećanja podrazumijevaju se zvanične politike, one koje dolaze od strane donosilaca odluka, od strane vladajućih grupa o tome šta ćemo pamtiti, a šta ćemo kao zajednica zaboraviti. Politika sjećanja se reguliše na različite načine, različitim praksama, zakonskom regulativom.

⁷ Kultura sjećanja se bavi razumijevanjem i proučavanjem načina na koje društvo ili jedna zajednica tretira, interpretira, prerađuje, upotrebljava i zloupotrebljava svoju prošlost. Kultura sjećanja se ne bavi utvrđivanjem činjenica o onome što se desilo već, se na neki način bavi propitivanjem i proučavanjem načina na koji mi interpretiramo, odnosno objašnjavamo ono što se desilo; a u jednom širem smislu ona se takođe može shvatiti i shvata se kao zbir obrazaca, praksi i teorija o tome kakva naša prošlost jeste i kakva ona treba biti. Sve ono što neko društvo i neka zajednica čine u pogledu bavljenja svojom prošlošću može se nazvati kulturom sjećanja. (Kuljić 2006: 10)

mjesta za kompromise jer se suočavanje sa vlastitom prošlošću, prihvatanje odgovornosti i odstupanje od ratnih ciljeva smatraju izdajom (Vuković 2015: 64).

Dominantni narativi igraju izuzetno bitnu ulogu u izgradnji kolektivnih identiteta⁸, posredstvom kolektivnih pamćenja⁹, zbog čega je borba za sjećanja zapravo dijelom i borba za održanje novonastalih identitetskih struktura. Svrha i upotreba sjećanja je dobrim dijelom određena onom osobom koja je priziva - to ko 'glasa' sjećanje često je pitanje moći (Teski i Climbo 1995: 1). Identiteti i pamćenja, prema Gillisu, su vrlo selektivni, inskriptivni više nego deskriptivni, u službi određenih interesa i ideoloških pozicija, oni održavaju na životu određene subjektivne položaje, društvene granice i naravno moć (2006: 169).

U analizi kulture sjećanja na primjeru spomeničke kulture u Sarajevu, Amra Čusto navodi spomenike kao funkcionalno važne u homogenizaciji zajednice (2013: 134). Ovaj odnos kolektivnog sjećanja – narativa – identiteta možemo pronaći i u drugim mjestima BiH, no ista je zapravo najčešće odraz politike sjećanja koja se vodi na nacionalnom nivou svake etničke grupe u BiH.

Smještajući politike sjećanja u poredak koji možemo označiti populističkim, važno je istaknuti jednu od odrednica populizma - populizam je uvijek oblik politike identiteta (iako nisu sve politike identiteta populističke). Prema Mulleru (2017), "populisti su uvek i antipluralisti. Populisti tvrde da oni, i samo oni predstavljaju narod. Populistička logika podrazumeva i da oni koji ne podržavaju populističke partije nisu istinski deo naroda – uvek definisanog kao ispravan i moralno čist". Ove karakteristike, u korištenju prošlosti, možemo vrlo lako naći u, primjera radi, istupima vladajućih političkih stranaka u BiH, na sve tri etničke strane. Poruku 'da se ne zaboravi' uvijek prati dominantni narativ o prošlosti, često konstruisan iz pozicije čistote herojstva i/ili patnji žrtve. U tim narativima gotovo nikada nema mjesta za one Druge, izvan

---

⁸ Prema Gillisu, „identitet je zadobio status svetog predmeta, 'apsolutne važnosti', nečega što je vrijedno da se za nj borimo i umiremo“ (2006: 169).

⁹ Kolektivno pamćenje Sociološki rječnik (2007) definiše kao „integraciju različitih ličnih prošlosti u jednu zajedničku prošlost. Konstituiše se u napetosti između službene politike sećanja i privatnih sećanja...kolektivno pamćenje se ne može redukovati na političko i ideološko“.

vlastite etnije, nacije¹⁰. Kako navodi historičarka Todorova, artikulisanje bilo kojeg identiteta (u ovom slučaju, etničkog) neizbježno se oslikava na kontrastnoj pozadini drugosti, a ta artikulacija i stvara tu drugost i od nje dobija kognitivnu osnovu (2010: 78). Pri tome se u identifikaciji ‘nas’ i ‘njih’ također nerijetko poseže za određenom prošlošću, revizionistički intervenirajući u historiju sa potrebom brisanja (negiranja) određenih dijelova (poput antifašizma, Jugoslavije).

Jednako kao u što se tvori u napetosti između politika, kulture sjećanja i društvenih (kao i političkih) potreba, potiskivanje se tvori i u međuprostoru između pamćenja i zaboravljanja. Ono je testni model za izdržljivost neželjenog i nepotrebnog sjećanja, one prošlosti koja ne odgovara potrebama sadašnjosti.

Procesi u vremenu

U procesima pamćenja i zaboravljanja vrijeme ima bitnu odrednicu. Koliko se zaboravlja protekom vremena? Šta se zaboravlja, a šta pamti? Zašto? O kakvoj prošlosti će znati generacije rođene nakon sukoba?

Ranije spomenutu razliku između individualnog i grupnog pamćenja (te jednako tako zaboravljanja), nužno je posmatrati i kroz socijalne okvire pamćenja. Pojam socijalnih okvira je uveo sociolog Maurice Halbwachs, određujući kolektiv kao subjekt pamćenja i sjećanja, kreirajući pojmove grupno pamćenje i pamćenje nacije. Prošlost se u pamćenju ne zadržava već konstruiše – Jan Assman pri tome ističe da je pojedinac taj koji ima sjećanje ali njegovo pamćenje je kolektivno oblikovano. Ova teorija nudi objašnjenje za zaborav: pamćenje se održava i živi u komunikaciji, a u slučaju prestanka ili promjene nastupa zaborav (J.Assmann 2005: 42,43). Pamćenje (kolektivno, kulturno¹¹) nije statično, već rekonstruktivno jer su i potrebe grupe promjenjive – tim slijedom, ono nije usmjereno na traženje istine već nastoji da

---

¹⁰ Opasnosti koje slijede iz populističkog vezanja sa politikama identiteta, primjenjivo i u slučaju primjera rada na prošlosti u BiH, Muller definira: „Ideja o jednom, homogenom, autentičnom narodu nije ništa drugo do fantazija; kao što je filozof Jirgen Habermas jednom rekao, ‘narod’ se može pojavljivati samo u pluralu. Pomenuta fantazija je opasna, jer populisti ne samo što uspešno koriste sukobe nego i podstiču polarizaciju, a prema svojim političkim protivnicima odnose se kao prema ‘neprijateljima naroda’ i nastoje da ih potpuno isključe iz igre.” (2017)

¹¹ Kulturno pamćenje je nužno razlikovati od sjećanja koje se organizuje prema iskustvu pojedinca i uključuje nenamjerna opažanja, nesvjesna iskustva i traume, dok se kulturno pamćenje odnosi više na planske/željene, kondenzovane i uskladištene sadržaje prošlosti (jezik, mitovi, istorija, tradicija, spomenici). (Kuljić 2007:244).

učvrsti identitet grupe u prošlosti. Zajednice pamćenja su te koje propisuju šta pamtiti a šta zaboraviti, te grade kontekst u kojem se tumači izabrana prošlost (Kuljić 2007: 243, 245).

Za potrebe ovog rada, a radi čitanja potiskivanog između redova, fokus će biti stavljen na tri procesa u vremenu: brisanje neželjene prošlosti, zauzimanje prostora i otpor. Ova tri procesa su odabrana kao fokusi jer su njihove posljedice, dvadesetdvije godine nakon završetka oružanog sukoba u BiH, vrlo vidljive a vremenski period u kojem su se oblikovale je dovoljno dug da bismo mogli uočiti matricu po kojoj se sjećanje, potiskivanje i zaborav kroje. Brisanje i osvajanje prošlosti i sadašnjosti su lice i naličje istog procesa, dok otpor zapravo predstavlja reakciju na prvotne. Iako ovdje govorimo o paralelnim procesima, ne nužno hijerarhijski organizovanim, oni su ipak međusobno zavisni. Kako naši doživljaji sadašnjosti uveliko zavise od našeg znanja o prošlosti, i naše predstave o prošlosti obično služe da ozakone postojeći društveni poredak (Connerton 2002: 11). U tom smislu, službeni narativi i otpor njima (koji dolazi ili ne) stvaraju sliku prošlosti, ispisuju historiju koja, prema Nori, nije sinonim sjećanju, već mu je umnogome suprotstavljena¹². “Sjećanje je život, uvijek ga prenose živi ljudi i stoga je u trajnoj evoluciji, otvoreno dijalektici uspomene i zaborava, nesvjesno neprekidnih iskrivljenja, osjetljivo na sva prisvajanja i manipulacije, podložno dugim mirovanjima i naglim oživljavanjima. Povijest je s druge strane uvijek problematična i nepotpuna rekonstrukcija onog što je prošlo“ (Nora 2007: 137).

Neželjeno naslijeđe

U trenutku kada je došao kraj jednoj zajedničkoj državi (Jugoslavija) čini se vrlo očitim da su gotovo sve veze sa tim prošlim vremenom postale nepoželjne. Uključujući spomenike, antifašizam, bratstvo i jedinstvo. Sve jugoslovensko (ili ono što asocira) postaje tako nepodobno, stavljeno u isključivi odnos sa etnonacionalnim identitetom koji ispunjava i nameće se kao najbitniji u postkonfliknoj zajednici. Naravno, ovakva opservacija nema namjeru biti apsolutna –

---

¹² Nora ističe razliku između sjećanja i historije upravo kroz proces njenog ispisivanja (po principu pobjednici pišu historiju, što se u slučaju BiH vrlo često navodi kao problematično jer pobjednika u sukobu 1992.-1995. nije bilo, što je pak otvorilo prostore za različite službene historije i fragilne alternativne historije) navodeći „Ovo iskorjenjivanje sjećanja pobjedničkom poviješću otkriva prijelom drevne veze identiteta čiju smo istinitost nekada uzimali zdravo za gotovo: jednakost između povijesti i sjećanja”.

vidljivi su i oni koji zadržavaju i ističu jugoslovensko, antifašističko nasljeđe poput 'lijevo' orjentisanih političkih stranaka, udruženja antifašista, umjetnika... Često se može naići na uprošteno označavanje svih navedenih 'jugonostalgicarima' (pežorativno, i gotovo sažaljivo), 'komunjarama' (nedvosmisleno pežorativno), 'crvenim'. Ovdje se može primijeniti analogija iz knjige „Povijest poraženih“ o percepciji jugoslovenstva u Hrvatskoj: „Jugoslavija se tako u široj javnosti ispostavlja isključivo kao psovka, a etiketa Jugoslavena, koja se rado prišiva svakome tko ne dijeli nacionalistički diskurs, automatski označava nacionalnog izdajnika, nekoga koga treba prognati iz javnosti (...) moderan vid jugoslovenstva doista predstavlja najdublji čin nacionalne izdaje, promatramo li naciju kroz dominantne narative jedinstva“ (Markovina 2016: 115). Vrlo srodan tretman možemo naći i u BiH, imajući u vidu da se reflektiramo ne na jednu već na sve tri etničke zajednice. Nepoželjnost nije ekskluzivno zastupljena kod jedne zajednice, već sve tri, s tim da su narativi o ovome donekle različiti. Razmatrajući 'nepoželjnost', ovdje se referiše na zvanične politike sjećanja i njihov uticaj na bh društvo. Iščitavanje nepoželjnosti simbola antifašizma najočitije je u uništavanju, zapuštanju i nebrizi o spomenicima iz ovog perioda. Šta i kako je odredilo jedan period zajedničke historije nepoželjnim?

„Prelazak iz socijalizma u etnonacionalizam reflektiran je u simboličkoj moći spomenika, i u njima je proizvođen“, navodi Senadin Musabegović, dalje objašnjavajući zašto su masovno prihvaćene 'etnonacionalne fantazije' – takva promjena je uslovljena političkom prazninom, vakuumom koji je nastao padom komunizma, a spomenici (koji su 'otjelovljivali komunističku tradiciju') su rušeni da bi se napravili prostori za nove identitete (2014: 18-19). Ta potreba za oslobađanjem od jarma, podjednako bitno, zajedničkog i komunističkog, povukla je cijeli niz revizionističkih akcija čiji produkt jeste i uništavanje spomeničke kulture posvećene antifašizmu kao oprostovanih mjesta sjećanja na ono što više nije poželjno. Razgradnja socijalističkog naslijeđa¹³ uključuje u BiH nerijetko i necivilizacijski odnos spram arhitektonski, estetski i nadasve simboličkih vrijednosti spomenika 'neželjenoj' prošlosti, potiskujući ih na taj način a u cilju da se naglasi kome pripada javni prostor sada.

Jedan od najporažavajućih primjera označavanja nepoželjnosti je Partizansko spomen groblje u Mostaru. Smješteno u duboko podijeljenom gradu, čiji simbol most teško da može

---

¹³ Kako navodi Markovina, antifašizam je bio konstitutivni mit tog naslijeđa i bilo je nužno na svaki mogući način ga ozloglasiti kako bi ljudi prihvatili nacionalističku paradigmu (Markovina 2016: 139)

povezati Istočni (bošnjački) i Zapadni (hrvatski) dio, ovaj spomenik nestaje. Dok nestaje sa mentalne mape grada, fizički je prepušten propadanju i devastaciji. Kako je odnos ovog spomenika i Mostara opisao njegov tvorac Bogdan Bogdanović: „'dva grada' gledati licem u lice, oči u oči – grad mrtvih antifašističkih junaka, uglavnom mladića i devojaka – ratnika, i grad živih, za koje su oni položili živote“ (Bogdanović 2001: 247), danas više ne postoji. Niti grad mrtvih čije su nadgrobne ploče opetovano polomljene, pomjerene, odnesene; niti grad živih koji grca od posljedica etničkog dijeljenja sada nastoji pobrisati i svoju antifašističku slavnu prošlost¹⁴. Tako u Zapadnom dijelu, gdje je smješteno Partizansko spomen groblje, ulice nose imena Jure Francetića, Mile Budaka a grafiti koji krase spomenik se kreću od svastika i ustaških oznaka do natpisa „Tito vampir“; „ja ustaša otac komunista ubit ću ga Isusa mi Krista“, „Juden Raus“, „Vaše zločince i zločine veličajte negdje istočnije“, „Fašizam živi“, „Komunizam se od laži rodio od laži živi od laži će i umrijeti“. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH je 2006. godine donijela odluku kojom se Partizansko spomen groblje proglašava nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine¹⁵. Za očuvanje i/ili zaštitu spomenika to nije značilo gotovo ništa¹⁶. Nekada veličanstveni spomenik, mjesto na kojem se su se sretali smrt (ukopani partizani i partizanke) i život (spomenika je bio namijenjen i kao park kojeg su posjećivali ne samo turisti već i Mostarci/ke), sada je simbol neželjenog, unatoč pokušajima (koji najčešće dolaze iz civilnog sektora) da se revitalizira i obnovi¹⁷. Preovladavajuće „ustrajavanje na nacionalističkim

---

¹⁴ Mostar je bio jedan od 'crvenih' gradova – grad koji je imao oko 6.000 stanovnika Mostara aktivno u partizanskom pokretu, devet narodnih heroja, grad sa najviše mješovitih brakova.

¹⁵ Odluka dostupna na http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2778

¹⁶ Spomenik je parcijalno obnavljan u nekoliko navrata: 2004.-2005. donatorskim sredstvima vlade Nizozemske i Kraljevine Norveške; sredstvima Grada Mostara uz sufinansiranje Vlade Federacije BiH. Sanacija štete po fazama se nije pokazala efikasnom, a rješenje se vidi u projektu rekonstrukcije i sanacije cijele graditeljske cjeline za što je procijenjeno potrebno od 800.000 do 1.200.000 KM. Kako se navodi iz Zavoda za zaštitu spomenika: „Kako se radi o velikoj sumi novaca, a koja se teško može obezbijediti iz Budžeta Vlade Federacije BiH, odnosno iz Transfera za kulturnu i graditeljsku baštinu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa (sredstava za zaštitu graditeljskog naslijeđa su nedovoljna), potrebno je finansijsku potporu potražiti u nekom od međunarodnih ili regionalnih projekata“. Važno je naglasiti da je nakon svake obnove vandalizam i uništavanje bivalo sve većih razmjera, kao svojevrsni odgovor onih kojima spomenik smeta na ionako slabe pokušaje očuvanja istog.

¹⁷ Udruženje antifašista i boraca NOR-a Mostar pokrenulo je akciju za obnovu Partizanskog groblja: “Vratimo sjaj Partizanskom groblju! Pokažimo da nas ima dovoljno spremnih da sačuvamo obraz Mostaru! Idemo u akciju odmah. Djelujmo!”. Akcija prikupljanja novca za obnovu spomenika je pokrenuta u junu 2017.godine. Isto udruženje godinama održava komemoracije na Partizanskom groblju, na Dan oslobođenja Mostara od fašizma. Zajedno sa još

mitovima iz devedesetih godina, koje za sobom nužno vuče posljedičnu negaciju dobrog dijela nasljeđa 20.stoljeća, s naglaskom na brisanje lijevih i antifašističkih tradicija“ (Markovina 2014: 211) čini se da ne posustaje. Bogdanovićev opis Partizanskog groblja zapravo najbolje reflektira ne samo stanje ovog spomenika već i grada u kojem se nalazi: „Partizanska nekropola je bila Mostar u malom, replika gradu na Neretvi, njegov idealni dijagram. (...) sve što je ostalo od mog prvobitnog obećanja to je da se bivši grad mrtvih i bivši grad živih ipak gledaju, ali se gledaju praznim, crnim, izgorelim očima.” (Bogdanović 2001: 252).

U procesu potiskivanja (kroz zapuštanja, uništavanja, osporavanja) spomenika, kao podsjetnika na neželjenu prošlost, iz javnog prostora istiskujemo ono što u drugim vidovima kreiranja dominantnih narativa već jeste smješteno u sferu nepoželjnosti. Po prostoj jednakosti: činjenice koje se ne uklapaju u hegemoni smisao se potiskuju. “Antikomunizam je okvir novog poretka sećanja ali i zaborava”, navodi Kuljić svrstavajući komunističku prošlost ne u tabuizirani već u ignorisani (nebitni, slučajni i prolazni) dio biografije, oko čega je stvorena zajednica zaborava onih koji potiskuju nelagodu (2006: 298, 307). Spomenike rušimo kad ih osjećamo kao prijetnju ili kada želimo da potisnemo još živu tradiciju (Koselleck). No, ostaje pitanje - izbrisana iz javnih prostora, mogu li sjećanja na prošlost preživjeti?

Zauzeti prostori

Razlika između individualnog i kolektivnog pamćenja se ogleda u ‘dometima’ (prostornosti) i vremenskim periodu ‘trajanja’(stabilnosti pamćenja): dok individualno blijedi te zapravo nestaje i biva nadomješteno drugim aktuelnijim sjećanjima, smatra se kratkotrajnim¹⁸, dotle kolektivno (komunikativno) pamti dugotrajno jer “počiva na fundusu iskustava i znanja koji se odvojio od živih nosilaca i prešlo na materijalne nosioce podataka” (spomenici,

---

nekoliko mostarskih organizacija (OKC Abrašević, Antifa Mo) nastoje Partizansko groblje otrgnuti zaboravu i sistemskej destrukciji.

¹⁸ Lična sjećanja su vremenski određena smjenom generacija, procijenjeno na osamdeset do stotinu godina (tri generacije) nakon čega iščezava ovo trogeneracijsko pamćenje (koje se održavalo ličnom razmjenom iskustava).

monumenti, godišnjice, komemoracije) te tako obavezalo buduće generacije na zajedničko sjećanje¹⁹ (A. Asman 2011: 36-37).

Stoga ne čudi zašto je ‘zauzimanje prostora’ u kreiranju i oživljavanju kolektivnog pamćenja bitno, kao i šta zapravo ulazi u sadržaj tog sjećanja. Ovo sjećanje se ‘stvara’, konstruiše istovremeno stvarajući identitet onih koji čine kolektiv. Dok se individualno pamti spontano dotle je stvar sjećanja i zaborava kod kolektivnog stvar izbora²⁰ (voljno pamćenje). Iščitati dominantna kolektivna pamćenja u BiH možemo, vrlo jednostavno, iz političkih diskursa (kao segmenta u kojima se stvara i održava), uočavajući kako kolektivno pamćenje daje smisao bh. sadašnjosti. U nastavku se navode primjeri tri politička govora vodećih političara (bošnjački član Predsjedništva BiH, hrvatski član Predsjedništva BiH, Predsjednik Republike Srpske), sa obilježavanja tri različita događaja u 2017.godini, od kojih je svaki percipiran bitnim u datoj etničkoj zajednici.

- Bakir Izetbegović

„Bit ćemo uvijek budni i na oprezu. Nikome nećemo dopustiti da nas uspavljuje i uljulkuje lažima i zaboravom (...) Pamtićemo i dobro i zlo, ono vrijeme najtežeg iskušenja Bosne i Hercegovine (...) U tome smo uspjeli uz ogromne žrtve, a naša viteška vojska nije uprljala obraz (...) Mi ne živimo u prošlosti, ali prošlost živi u nama“, *19. tradicionalni susreti Zlatnih ljiljana FBiH (maj 2017.)*²¹

- Dragan Čović

„Ustrojeno (Hrvatsko vijeće odbrane, op.a.) je da bi vrlo jasno očuvalo i obranilo svoj dom, očuvalo i obranilo svoj narod i svoju domovinu i to uvijek govorimo s ponosom. Prije svega zbog onih koji su dali svoje živote, one koji su dali djelove svoga tijela (...) Ne zaboravimo samo da se od vremena Domovinskog rata (...) stigle nove generacije. To su ljudi koji su se rodili i koji ne pamte Domovinski rat, i danas razmišljaju drugačije svoju budućnost. Ako im mi ne pošaljemo

---

¹⁹ Odnosno, podstiče kasnije generacije da se integrišu u zajedničko (kolektivno) sjećanje bez vlastitog generacijskog učešća.

²⁰ Ovo sjećanje je uvijek organizovano perspektivistički – ono u sebe ne prima proizvoljnu građu (za razliku od individualnog, koje je lično) već počiva na manje ili više rigidnom izboru (A.Asman 2011: 39).

²¹ <https://www.faktor.ba/vijest/izetbegovic-u-ratu-smo-ocuvati-cjelovitu-bih-a-nasa-viteska-vojska-nije-uprljala-obraz-247636>

dovoljno snažno jedinstvenu poruku, kakav je bio Domovinski rat, bojim se da će dalje, odlazeći s ovih prostora, baštiniti neku drugu vrijednost i razmišljati drugačije na povijest (...) Naš je zadatak da se to ne dogodi.“, 25. obljetnica HVO-a (april 2017.)²²

- Milorad Dodik

„Ponos i jedinstvo su naše ključne riječi (...) Mi jesmo mala Republika, ali Srbi su veliki narod (...) Naše jedinstvo u odbrani Dana republike poslalo je snažnu poruku, kako će proći takve ili slične odluke koje duboko zadiru u najtananija osjećanja našeg naroda (...) Srpska je nastala na srpskim stratištima. Danas slavimo našu odluku da ćemo živjeti slobodno. Danas slavimo naš način života, naš jezik, kulturu, srpsku slavu.“, *obilježavanje Dana Republike Srpske (januar 2017.)*²³

U svim navedenim govorima proteže se identifikacija 'nas' (prema šablonu populističke terminologije: čistog i moralnog naroda), herojske prošlosti i podnesenih žrtava (u ime naroda), važnosti pamćenja (vrlo zanimljivo u drugom primjeru iskazana zabrinutost za generacije koje će se možda sjećati drugačije), te poziv na otimanje zaboravu (odabranih) kolektivnih sjećanja. Ovakvi narativi nisu drugačiji od onih koji se na političkim skupovima i komemoracijama/obilježavanjima iskazivali i prethodnih godina. Šta ih čini dosljednim? Gdje su ovakvi usmeni narativi zapravo zauzeli prostore? Gdje žive?

Prvi primjer za institucionaliziranje etnonacionalnih kolektivnih sjećanja nalazimo u školskom sistemu. U Federaciji BiH postoje 'dvije škole pod jednim krovom' – njih preko 30²⁴ razdvaja djecu prema nacionalnosti koja uče prema različitim nastavnim planovima i programima. Pored spomenute segregacije, na nivou BiH postoje tri različita nastavna plana i programa – srpski, hrvatski i bosanski. Posebno su problematični predmeti u takozvanoj "nacionalnoj grupi predmeta" (Geografija, Historija, maternji jezici i Vjeronauka). Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama (2017) je pokazala da sadržaji ističu samo jedan konstitutivni narod, jezik, jezičku normu, kulturu i tradiciju tog

---

²² <http://www.hdzbih.org/node/1270>

²³ <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Dodik-Ovo-je-godisnjica-koju-mnogi-nisu-zeljeli/407059>

²⁴ Najviše takvih škola nalazi se u Srednjobosanskom kantonu (14), slijedi Hercegovačko-neretvanski kanton (12), a šest ih je u Zeničko-dobojskom kantonu.

naroda; u udžbenicima historije/istorije/povijesti dominira jedna, nacionalna (često i nacionalistička) perspektiva²⁵ pri čemu se autori/ce nerijetko koriste redukcijom, insinucijom, relativizacijom, ignorancijom i imputacijom (pri čemu se drugi narodi/nacije ignorišu i o njima se ne uči, imputirajući stavove i vrijednosti koji isključuju druge i baziraju se na postojećim stereotipima koji potiču na neprijateljstvo²⁶). Ranije spomenuti narativi se iščitavaju i iz odsustva tematiziranja značaja (očuvanja) mira i rat se predstavlja kao sastavni dio života – „implicira se da je rat neizbježna pojava, sredstvo za širenje državnih teritorija i ostvarenje političkih ciljeva te da je rat legitiman ako je odbrambeni i ako vodi ka slobodi, odbrani vlastite teritorije i naroda“ (ibid). Na ovaj način se odgajaju nove generacije na narativima kolektivnog etničkog pamćenja, čvrsto ustoličenog u obrazovnom sistemu.

Drugi primjer zauzetih prostora se odnosi na javni prostor. Prema popisu Centralne evidencije spomenika²⁷ u BiH je izgrađeno više od 2.000 spomenika koji su posvećeni stradanju civila i/ili boraca u ratu u BiH (1992.-1995.). U FBiH je popisano 1.483 spomenika, u RS-u 667 spomenika, u Brčko Distriktu 51 spomenik. Najčešći oblici spomenika su spomen-ploče, a prisutni drugi oblici su instalacije, spomen-kompleksi, fontane, spomen-sobe, skulpture. Prema namjeni, spomenici su podizani za vojnike 64,49%; civile 10.03%; civile i vojnike 25.48%. U svim dijelovima zemlje je izražen nadmoćno visok procenat spomenika posvećen dominantnoj etničkoj grupi. U komentaru ovog istraživanja, profesor Ćurak navodi da su podaci prikupljeni u istraživanju “jasno ustanovili obrazac monoetničkog i militarističkog ekskluziviteta u kulturi sjećanja kod svih zajednica” (2016: 398).

Ovi primjeri stvaranja i učvršćivanja tri dominantna narativa (pamćenja) potiskuju sve ono što se smatra suvišnim i smetnjom u izgradnji ne samo prošlosti već i identiteta. U navedenim primjerima prilično je očito šta se potiskuje: drugi, njihove patnje, žrtve i mogućnost konstruktivne izgradnje odnosa van vlastite etnije. „Sadašnjica diriguje prošlosti kao članovima

---

²⁵ Pa tako npr. u hrvatskim udžbenicima se uči o Domovinskom ratu, u bosanskim o isključivo bošnjačkim žrtvama, u srpskim o Srbiji i Srbima kao vjekovnoj žrtvi međunarodne i lokalne zavjere.

²⁶ Obrazovanje u BiH: čemu (ne)učimo djecu, Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama, str. 216-217

²⁷ Ovu evidenciju je izradilo društvo za društvena istraživanja i komunikacije (UDIK), organizacija civilnog društva u BiH.

nekog orkestra. Njoj su potrebni baš ovi tonovi, i nijedni drugi. U sadašnjici je na delu samo onaj deo prošlosti čiji je cilj da tu sadašnjicu osvetli, ili pak zamrači“ (Zvevo citirano u A.Asman 2011: 15).

Neposlušna sjećanja

Kao alternativa dominantnim narativima postoje i ona sjećanja koja ne možemo nazvati prosto 'individualnim', koja su nadrasla sferu ličnog i svoje oblike dobila u prostoru i vremenu i koja ulaze u kolektivno pamćenje. Svakako, ovakve vrste dihotomnosti sjećanja uvijek možemo da nađemo; ona su svojevrsan otpor potpunom potčinjavanju službenom dominantnom narativu u kolektivnom pamćenju. Upravo zbog karakteristike 'alternativnosti' (nasuprot dominaciji službenog) ova sjećanja su najčešće fragmentirana, fragilna i raspršena. No, to nikako ne umanjuje njihov značaj i potrebu. U BiH, ona dolaze iz civilnog društva, oprostoraavaju se kroz umjetničke instalacije, intervencije u prostoru, istraživanja.

„*Neobilježena mjesta sjećanja*“ je inicijativa koja ima za cilj „osvještavanje ljudi u lokalnim zajednicama ukazujući im da postoje mjesta stradanja koja su najčešće simbol patnje ‘onih drugih’ i prepuštena su zaboravu, čak i negiranju, iako postoje i sudski procesi i činjenice koje su u njima navedene kao nesumnjive“²⁸. Neformalna grupa aktivista provodi aktivnosti obilježavanja neobilježenih mjesta stradanja stavljanjem natpisa slijedećeg sadržaja (latinično i ćirilično): „*Neobilježeno mjesto stradanja – Na ovom mjestu su, u proteklom ratu, nad ljudima vršena neljudska djela – Ne prepuštajući te događaje zaboravu, solidarišemo se sa svim žrtvama - Da se nikada i nikome ne ponovi*“. Ovom aktivnošću je dosada obuhvaćeno obilježavanje u različitim lokalnim zajednicama u cijeloj BiH, preko 40 neobilježenih mjesta stradanja (Višegrad, Jablanica, Čapljina, Busovača, Zenica, Bijeljina, Bratunac, Bosanski brod, Ilijaš, Derventa, Šamac, Zavidovići, Rogatica, Brčko, Prijedor, Kladaša, Bužim, Drvar, Livno, Cazin). Kako navode, „ciljna grupa ove aktivnosti je javnost u mjestima gdje postoje neobilježena mjesta

---

²⁸ <https://www.facebook.com/mjestastradanja/>

stradanja i gdje se odnos prema prošlosti posmatra kroz jednostrane dominantne narative. Osjećaj nepravde, nepovjerenja i straha je prisutan u svakodnevnicu u svim etničkim zajednicama (...) Legitimitet za sprovođenje ove aktivnosti imamo kao građani društva u kojem želimo svjetliju budućnost, bez straha i nepravde“ (ibid).

Umjetničke intervencije u BiH su također način za pripovijedanje i vidljivost drugačijih narativa o prošlosti. One se smještaju u različitim gradovima (instalacije od crvene vune Prijedor, Elma Selman; *Oni su mi! Mi smo oni!* Sarajevo; i dr.), povezuju i nadograđuju aktivističke inicijative (npr. Dan bijelih traka). Umjetničkom intervencijom „I care“ (28.09.2017.) bh. umjetnik Mak Hubjer je ukazao na potrebu zaštite i očuvanja spomenika - najlonom je omotao spomenik Međunarodnoj zajednici u Sarajevu (simbolički predstavljenu u obliku konzerve „Icar“). Osim skretanja pažnje na zaštitu i očuvanje spomenika, u ovom slučaju se radi i o konzerviranju antispomenika (counter monument²⁹) koji jeste važno neposlušno sjećanje.

Spomenik Međunarodnoj zajednici „predstavlja 'zahvalnost' Međunarodnoj zajednici na svemu što je učinila za BiH (...) 'Ikar' je bila čuvena konzerva mesa za koju nikad definitivno nije utvrđen sastav, rok trajanja, porijeklo i sve ostalo što ide uz to. Politička pomoć koju smo do sada dobijali uglavnom sa Zapada je kvalitetno adekvatna onoj koju smo dobijali u prehrambenom obliku: misteriozan sastav, misteriozan proizvođač, sa neodređenim rokom trajanja.“ (Šerić 2005). Iako je za prvobitno mjesto postavljanja spomenika u obliku uvećane replike konzerve „Ikar“ na postolju na kojem piše posveta „*Zahvalni građani Sarajeva*“ bio predviđen park pored Predsjedništva BiH (što nosi dodatnu simboličku vrijednost), spomenik je postavljen pored Historijskog muzeja u Sarajevu. Kako ističe autor spomenika Nebojša Šerić Šoba: „Poruka je slijedeća: Znamo šta moramo da progutamo!“. U javnosti nazivan 'spomenik Icaru' ovaj spomenik je bio predmet uništavanja (grafiti, oštećenja) koje se može pripisati generalnom odnosu spram spomeničke baštine prije nego usmjerenom vandaliziranju zbog simbolike konkretnog spomenika. Lokalitet na kojem se nalazi je jedan od problema (gotovo

---

²⁹ Prema Youngu „antispomenici nastoje da demonumentalizaciju sveti prostor i pamćenje liše slave, koja neograničenim pijetetom paralize, a sve to posredstvom nove višeznačne simbolike praznine, ironije i multiperspektivnosti koja uključuje i sećanja marginalizovanih.“ (Kuljić 2015)

nevidljiv, i nepovezan sa okolinom u kojoj se nalazi) što otežava komunikativnu svrhu, zbog čega je u toku postupak premještanja na plato ispred Historijskog muzeja³⁰.

Fokus (ujedno i razlika u odnosu na tradicionalne spomenike) antispomenika se pomjera na posmatrača kojem se „ne nameće smisao, niti mu se preko realističnog spomenika oktroišu vrednosti (hrabrost, snaga, slava), već mu se nadrealnom spomeničkom formom dopušta da sam domišlja utisak (...) antispomenik je zamišljen kao mesto konkurentskog značenja i kulturnog konflikta (...) oni nose kapacitet za izmenu sećanja kako bi ih nova generacija drugačije doživela“ (Kuljić 2015). Postojanje antispomenika odraz je višeperspektivnosti, obično dajući perspektivu drugačiju od one službene, i potičući posmatrača da se aktivno uključi, omogućavajući i samorefleksiju, ličnu vezu. „Trudeći se da ne nameće nego da traži sećanja, antispomenik ih ne nudi, i već samim tim ostavlja prostor za mnogo demokratičnije kolektivno pamćenje“ (Kuljić 2015). Postavljanje antispomenika u javnom prostoru obezbjeđuje prisutnost i vidljivost i neposlušnim sjećanjima. Pa ipak – relativno mali broj ovakvih sjećanja ponekad nije dovoljno snažna alternativa zauzetim prostorima. Ali njihova najbitnija odlika jeste – da ih uopšte ima, i da podstiču (kako Kuljić navodi) '*neposlušno sjećanje građana*'.

Zaključak: Sjećanje ima više lica?

U definiranom zahtjevu da se *ne zaboravi*, koji se u bosanskohercegovačkim diskursima čuje na sve tri strane, poziva se na već određena sjećanja o teškoj prošlosti, složena i spremna za nove generacije (one koje nemaju lična sjećanja). No, vrijedi stati i upitati – šta se to ne smije zaboraviti? I šta se to, kreirajući kolektivno pamćenje, izostavlja, briše, potiskuje?

Analizirajući tek segmente u kojima su se sjećanja na konflikt 1992.-1995. pokazala dominantnim u odnosu na prošlost koja im je prethodila, vidljivo je koliko je tijesna veza između službenih narativa o prošlosti i kreiranja identiteta, gdje i kako se upisuju kolektivna pamćenja, i koliko su otvorena za perspektive izvan onih 'mi' i 'oni'. U kreiranju službenih bh. narativa prosto nema mjesta za kritičku kulturu sjećanja. Nema ni negativnog sjećanja³¹, niti empatije za patnje 'drugih'. Još uvijek se politički, po potrebi, zazvecka oružjem i prizivaju sjećanja o krvavoj žrtvi

---

³⁰ Prema podacima dobijenim u Historijskom muzeju.

³¹ Samokritičko, javno sjećanje na zločine koje je počinila vlastita država ili vlastita društvenopolitička grupa

etničke grupe u nedavnoj prošlosti. Politike sjećanja, čini se, služe za produbljivanje podjela a instrumentalizacija potiskivanja neželjenih elemenata se podrazumijeva. Iskre drugačije prošlosti su tu, no jedino se možemo nadati da će biti dovoljno istrajne. Kako navodi Igor Štik: „Nužan je dugotrajan društveni rad u kontekstu u kojem su možda svi politički kanali zatvoreni i u kojem nema izgleda za skorou promjenu. Baš zato. Kao gesta otpora, isprva, a potom možda i kao klica drugačijeg svijeta; klica koja ne zaboravlja prošlost“³².

I, gdje smo sada? Čitajući između redova, rad na prošlosti je i dalje vrlo aktuelan. „Prevladavanje prošlosti nije konačni nego trajni proces“ (Kuljić 2006), no bojim se da smo u BiH nekada jako daleko od ‘prevladavanja’. Razumijevanje vlastite uloge, odnosno pristajanja na ovakva sjećanja i naše aktivno učešće u njihovoj reprodukciji je važna odrednica u održavanju živim onog sjećanja koje dolazi od gore (elite). Dok zauzeti prostori budu mjesta samo za političke elite, te nezaboravljanje jednostrano viđene prošlosti, potisnut ćemo sve ono što je već na listi neželjenog, nepotrebnog, drugačijeg, ‘tuđeg’. Opasnosti ovakvih narativa leže u njihovoj zapaljivosti, manipulacijom prošlošću i identitetima, ne ostavljajući prostora za zaborav koji bi mogao biti produktivan niti za pluralizam istina. Tri sukobljena narativa u BiH vode svoje živote; službena sjećanja ne priznaju žrtvu drugih niti post-konfliktna politika vidi dodirne tačke u budućnosti. A upravo dokidanje suprotstavljene perspektive treba biti ciljem politika sjećanja: “orijentisanjem na zajedničke ciljeve u budućnosti, može se prevazići konfliktna tenzija suprotstavljenih sećanja, mogu se otupiti oštri resantimani, može se ohladiti vrelna mržnje i revanšizma (...) politika sećanja posle građanskog rata ima zadatak da se razgradi destruktivna energija sećanja, a to se nikada ne može postići potiskivanjem sećanja” (A.Asman 2011: 85). Posebno je važno ovdje imati u vidu da i tamna prošlost ulazi u sadržaj nacionalnih identiteta; svi su dijelovi iste cjeline a ne mreža etnički zasebnih prostora (Kuljić 2006: 285).

Ipak, čitanje između redova i služi za raspoznavanje potisnutih sjećanja, nastojeći ih ‘izvući’ prije nego odu u zaborav. Ili spriječiti da odu u zaborav. Neposlušna sjećanja su glasnici Drugog u našim procesima pamćenja i zaboravljanja. Ne postoji bolje mjesto za optimistični, neposlušni citat od zaključka ovog rada: “Vrijedi se boriti. Ovu zemlju će spasiti manjinsko mišljenje na svim našim stranama. Samo je važno da se ne umorimo“ (Ćurak 2016: 232).

---

³² <http://www.recom.link/sr/igor-stiks-jos-nismo-uspeli-napraviti-regionalni-narativ-o-pomirenju/>

LITERATURA:

- Asman, Alaida (2011). *Duga senka prošlosti Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Assmann, Jan (2005). *Kulturno pamćenje Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme.
- Bogdanović, Bogdan (2001). *Ukleti neimar*. Split: Feral Tribune.
- Connerton, Paul (2002). *Kako se društva pamte*. Beograd: Samizdat B92.
- Čusto, Amra (2013). *Uloga spomenika u Sarajevu u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941-1945. i 1992-1995. : komparativna analiza*. Sarajevo : Institut za istoriju : Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa.
- Ćurak, Nerzuk (2016). *Rasprava o miru i nasilju (geo)politika rata – (geo)politika mira – studije mira*. Sarajevo: buybook.
- Ćurak, Nerzuk (2015). „Studija o povratku države“, u *Naslijeđe mira. Bosna i Hercegovina 20 godina poslije Dejtonskog mirovnog sporazuma*, ur. A.Kapetanović i J.Illerhues (Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung): 41-58.
- D.B. (2017). „Sarajevski umjetnik oprao i "konzervirao" spomenik Icar: Bitan je za nas i žao mi je što propada“. Pristupljeno 27.9.2017, URL: <https://www.klix.ba/magazin/kultura/sarajevski-umjetnik-oprao-i-konzervirao-spomenik-icar-bitan-je-za-nas-i-zao-mi-je-sto-propada/170927128>
- „Dodik: Danas slavimo odluku da ćemo živjeti kao slobodni ljudi“. (2017). Pristupljeno 2.10.2017, URL: <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Dodik-Ovo-je-godisnjica-koju-mnogi-nisu-zeljeli/407059>
- „Govor dr. Dragana Čovića na 25. obljetnici HVO-a: Potrebno nam je jedinstvo kao nikada“. (2017). Pristupljeno 2.10.2017, URL: <http://www.hdzbih.org/node/1270>
- <https://www.facebook.com/mjestastradanja/> Pristupljeno 1.10.2017.
- http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2778 Pristupljeno 29.9.2017
- In memoriam Bosna i Hercegovina (1992 -1995). Knjiga prva*. (2016). Sarajevo: Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije.

- „Izetbegović: U ratu smo očuvali cjelovitu BiH, a naša viteška vojska nije uprljala obraz“.
(2017). Pristupljeno 2.10.2017, URL: <https://www.faktor.ba/vijest/izetbegovic-u-ratu-smo-ocuvati-cjelovitu-bih-a-nasa-viteska-vojska-nije-uprljala-obraz-247636>
- Kuljić, Todor (2015). „Antispomenik“. Pristupljeno 10.05.2017, URL: <http://zsf.rs/antispomenik/>
- Kuljić, Todor (2006). *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa
- Kuljić, Todor (2006). „Kritička kultura sećanja“. Pristupljeno 02.09.2017, URL: <http://pescanik.net/kriticka-kultura-secanja/>
- „Mapa: Dvije škole pod jednim krovom u BiH“. (2017). Pristupljeno 2.10.2017, URL: <http://www.diskriminacija.ba teme/mapa-dvije-%C5%A1kole-pod-jednim-krovom-u-bih>
- Markovina, Dragan (2014). *Između crvenog i crnog*. Split i Mostar u kulturi sjećanja. Zagreb: Plejada.
- Markovina, Dragan (2016). *Povijest poraženih*. Sarajevo: University Press-Magistrat izdanja.
- Mihajlović Trbovc, Jovana (2014). *Public Narratives of the Past in the Framework of Transitional Justice Processes: The Case of Bosnia and Herzegovina* (PhD thesis). Ljubljana: Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana.
- Mimica, Aljoša i Bogdanović, Marija ur. (2007). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Moll, Nicolas (2013). „Fragmented memories in a fragmented country: memory competition and political identity building in today's Bosnia and Herzegovina“, u *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 41:6, 910-935.
- Müller, Jan-Werner (2017). „Šta je populizam?“ Pristupljeno 29.09.2017, URL: <http://pescanik.net/sta-je-populizam/>
- Musabegović, Senadin (2014). „Simboličko značenje spomenika u Bosni i Hercegovini“, u *Monumenti. Promjenjivo lice sjećanja*. (Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst): 18-19.
- Nora, Pierre (2007). „Između sjećanja i povijesti“, u *Diskrepancija*, svezak 8/12 (Zagreb): 135-165.
- Obrazovanje u BiH: čemu (ne) učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama*. (2017). Sarajevo: Mas Media Sarajevo, Fond otvoreno društvo BiH.
- Šerić, Nebojša Šoba (2005). Konkursna dokumentacija za Spomenik Međunarodnoj zajednici – projekat (De)konstrukcija spomenika, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine (arhiv).

Štiks, Igor (2015). „Još nismo uspeli napraviti regionalni narativ o pomirenju“. Pristupljeno 03.10.2017, URL: <http://www.recom.link/sr/igor-stiks-jos-nismo-uspeli-napraviti-regionalni-narativ-o-pomirenju/>

Todorova, Marija (2010). Dizanje prošlosti u vazduh. Ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi. Beograd: Biblioteka XX vek.

Teski, Marea C. i Climo, Jacob J. (1995). „Introduction“, u *Labyrinth of Memory: Ethnographic Journeys*, ur. M.Teski i J.Climbo (Westport, Connecticut, London: Bergin&Garvey): 1-10.

Vuković, Đorđe (2015). „Sudbina države u karakteru ljudi“, u *Naslijeđe mira. Bosna i Hercegovina 20 godina poslije Dejtonskog mirovnog sporazuma*, ur. A.Kapetanović i J.Illerhues (Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung): 59-80.

Lejla Gačanica

READING BETWEEN THE LINES: BOSNIAN-HERZEGOVINIAN CULTURE OF SUPPRESSION

Summary: Situated between the official policy of memory and private narrative, the culture of memory in Bosnia-Herzegovina's reality has its often neglected contrast - a culture of forgetting. Trying to 'keep' memories, choosing between what is desirable to preserve, we create another 'culture' - the one in which past is suppressed, placed it in the process of deleting and forgetting. It seems that we can talk about the conflict, the competition of two pasts: the common Yugoslav ('communist', 'anti-fascist') and recent national. It is almost tangible that there is no space in (official) memories for both – visible is the impossibility of coexistence of two periods of the past, which neither historical nor temporal, are exclusive. But exclusivity occurs just at the time when this society identifies itself, trying to suppress unwanted elements. How did we reach to 'unwanted'? Where is it, and how manifested? How to track the matrix of suppression - reading between the lines of today's culture of memory? What is the role of media discourse, educational institutions, religions, alternative histories? Where does the culture of suppression live? Following Jaspers' argument about the significance and influence of the past, memory is associated with free public communication but also with public re-examination of the past. If we put these artificially confused memories in the social context of memory (Halbwachs), we will see the way of creating collective identities, and remembering it as a work of transforming the past. Within what is visible and present of the past, there is a full spectrum of what is suppressed. It is necessary to formulate a corpus of what and why is forgotten, reading through the memory culture in BiH, and having in mind that "memory does not reconstruct only the past, it also organizes the experience of the present and the future"(Assmann).

PODUČAVANJE EMPATIJE U MUZEJIMA: STUDIJA SLUČAJA MUZEJA RATNOG DJETINJSTVA U SARAJEVU

Sažetak: Od muzeja se oduvijek očekivalo da preuzmu ulogu u obrazovanju o prošlosti i očuvanju iste u sadašnjosti. Iako se razlikuju u svojim ulogama, svi muzeji nastoje uključiti posjetioce u potragu za prošlošću i njenim značenjem. Cilj ovog rada je da analizira ulogu koju Muzej ratnog djetinjstva ima na konsolidaciju podijeljenih historijskih narativa, transgeneracijski prenos traume i izgradnju mira. Muzej ratnog djetinjstva osnovala je grupa stanovnika Sarajeva s ciljem kontinuiranog dokumentiranja i digitalizovanja materijala vezanih za ratno djetinjstvo i prezentiranja arhiva kroz različite medijske kanale kako bi educirali širu javnost o tom iskustvu. Do sada Muzej broji preko 2000 predmeta i 70 sati snimaka Bosanaca koji su bili djeca tokom rata u BiH, a cilj je uključiti i predmete i snimke djece iz drugih ratom pogođenih krajeva. Ekspoziti predstavljaju lične stvari koje su imale posebno značenje za decu koja su ih posjedovala tokom rata. Muzej je zvanično otvoren u Sarajevu u decembru 2016. godine i ima svoju stalnu lokaciju i tim visokokvalifikovanih naučnika koji nastavljaju razvijati istraživačke i obrazovne aktivnosti. Glavni ciljevi ovog rada su: istražiti kako historijski narativi formirani u Muzeju ratnog djetinjstva mogu pomoći stvaranju novih društvenih odnosa u poslijeratnoj BiH; naglasiti značaj koji Muzej ima na transgeneracijski prenos traume i ozdravljenje; analizirati na koji način se empatija (prvenstveno historijska empatija) može naučiti u Muzeju ratnog djetinjstva. Očekuje se da će dječije priče doprinijeti promociji uzajamnog dijaloga koji je osnova za proces pomirenja.

Ključne riječi: Muzej ratnog djetinjstva, Bosna i Hercegovina, djeca u ratu, Sarajevo, pomirenje, empatija

Uvod

Osnovna uloga muzeja se ne sastoji samo u promoviranju svojih kolekcija, nego u analiziranju onog što iste kolekcije predstavljaju za posjetioce. Tako su i nastali prvi muzeji koji promovišu mir i čija je osnovna uloga da definišu i šire ideju mira na više različitih načina. Iako

se muzeji razlikuju u svojoj misiji i ulozi koju imaju u obrazovanju i promociji mira, od njih se očekuju da budu dinamična mjesta koja uključuju svoje posjetioce u rast svoje kolekcije i pomažu im da se uz istu i sami razvijaju. Cilj ovog rada je da analizira ulogu koju Muzej ratnog djetinjstva ima na konsolidaciju podijeljenih historijskih narativa, transgeneracijski prenos traume i izgradnju mira u Bosnia i Hercegovini ali i šire. U radu se koristi model pet funkcija muzeja koji je razvila Elif Gokcigdem (2016) kako bi se kroz primjer Muzeja ratnog djetinjstva moglo pokazati na koji način doprinosi iskustvenom učenju, kontemplaciji i razvoju empatije.

Muzej ratnog djetinjstva osnovala je grupa stanovnika Sarajeva s ciljem kontinuiranog dokumentiranja i digitalizovanja materijala vezanih za ratno djetinjstvo i prezentiranja arhiva kroz različite medijske kanale kako bi educirali širu javnost o tom iskustvu. Do sada je Muzej okupio više od 2000 predmeta i preko 70 sati snimaka Bosanaca koji su bili djeca tokom rata u BiH. Muzej je počeo sa putujućim izložbama po različitim gradovima u Bosni i Hercegovini a od decembra 2016. godine zvanično je otvoren u Sarajevu i ima svoju stalnu lokaciju sa timom visokokvalifikovanih naučnika koji nastavljaju razvijati istraživačke i obrazovne aktivnosti.

Glavni ciljevi ovog rada su: analizirati način na koji historijski narativi formirani u Muzeju ratnog djetinjstva mogu dovesti do stvaranja novih društvenih odnosa u poslijeratnoj BiH; utvrditi povezanost između edukativne uloge Muzeja i transgeneracijskog prenosa traume i ozdravljenja; ilustrirati na koji način se historijska empatija može naučiti u Muzeju ratnog djetinjstva. Očekuje se da narativi onih koji su tokom rata bili djeca doprinijeti razvoju dijaloga koji je osnova za proces pomirenja.

Historijska empatija kao preduvjet za razumijevanje prošlosti

Engleska riječ “empathy” izvedena je od grčke riječi “empathia” koja podrazumijeva fizičku privlačnost ili strast. Taj termin su prihvatili Herman Lotze i Robert Vischer kada su skovali njemačku riječ “Einfühlung”, koju je psiholog Edward Titchener preveo 1909. godine kao “empatija”. Empatija se može definisati kao sposobnost osobe da prepozna i dijeli emocije druge osobe ili izmišljenog karaktera. To podrazumijeva, prije svega, pokušaj sagledavanja situacije u kojoj se druga osoba nalazi iz njegove/njene perspektive, kao i sposobnost uživljavanja u emotivni svijet druge osobe.

Postoje dvije vrste empatije: emocionalna i kognitivna. Emocionalna empatija, također nazvana afektivna empatija ili primitivna empatija, je subjektivno stanje koje je rezultat emocionalne zaraze. To je naš automatski poriv da reagujemo na određeni način. Ova vrsta empatije se dešava automatski, a često i nesvjesno. Kognitivna empatija je u velikoj mjeri svjesna reakcija s ciljem da se tačno prepozna i shvati emocionalno stanje druge osobe. Poznata je i pod imenom “zauzimanje perspektive”.

Kognitivna i afektivna dimenzija empatije korištene su kao osnov za konstruiranje novog koncepta – historijske empatije. Historijska empatija naglašava interakciju kognitivne i afektivne dimenzije empatije i kao takva predstavlja osnov za razumijevanje u procese na koje procesi učenja historije kroz udžbenike i muzeje utječu na promjenu svijesti o pojedinim događajima. Način na koji je koncept historijske empatije razvijen kroz metodologiju nastave historije, usredsređujući se na dijalog između njegovanja historijskih likova i činjenica kao i rekonstrukcija perspective zasnovane na dokazima pruža korisnu operacionalizaciju za analizu ovih kognitivnih i afektivnih dimenzija (Savenije i de Brujin 2017:833).

Budući da je razvijen kroz metodologiju nastave historije, koncept historijske empatije podrazumijeva perspektivu koju pojedinac zauzima kroz spoznaju i razumijevanje širih historijskih koncepata, aktera u tim postupcima kao i motiva, uvjerenja i emocija koje su ih vodile (Endacott i Brooks 2013). Smatra se kako historijsku empatiju treba razvijati kroz nastavu historije kako bi se događaji i situacije približile učenicima iz različitih perspektiva i omogućile im razvijanje apstraktnog mišljenja. Također, sposobnost historijske empatije potrebno je početi razvijati kroz nastavu historije u što ranijoj dobi učenika, budući da sam koncept podrazumijeva zauzimanje perspective aktera iz prošlosti. Kao što je teško zauzeti perspektivu stranca i shvatiti njegove/njene emocije, proces zauzimanja perspective historijske ličnosti iz prošlosti umnogome je teži.

Kada se govori o nastavi historije, pojam empatije se može povezati sa fantazijom i književnom fikcijom. Pojedini naučnici su tvrdili kako je potrebno empatiju bazirati isključivo na istinitim historijskim narativima i činjenicama (Lee i Ashby 1987). Takav slučaj opet dovodi do problema ujednačavanja sukobljenih narativa ali i pronalaska jednog istinitog narativa. U posljednje vrijeme accent se stavlja na povezivanje afektivne i kognitivne komponente empatije pri čemu afektivna uključuje pružanje odgovora na posljedice koje su događaji imali u prošlosti

ali i u sadašnjosti (Barton i Levstik 2004). Takva perspektiva je u skladu sa rezultatima psihološkog istraživanja prema kojima su kognitivni i afektivni aspekti empatije međusobno ovisni, pri čemu se i sama definicija empatije svodi na proces razumijevanja i emocionalnog odgovora na misli i osjećanja druge osobe (Hoffman 1984). Također, ta perspektiva je u skladu sa istraživanja u oblasti muzeologije koja sugerišu međusobni odnos između razuma i emocija i činjenicu da emocionalni odgovori oblikovani od strane naše kulture treba da budu naglašeni (Watson 2015). Smith (2011) je smatrao kako na taj način različiti profili posjetilaca muzeja sa različitim ideologijama pristupaju jedni drugima i razmjenjuju svoja shvatanja, uvjerenja i emocije.

Nastanak Muzeja ratnog djetinjstva

Muzej ratnog djetinjstva nastao je kao rezultat prethodno objavljene knjige “Djetinjstvo u ratu” u uredništvu Jasminka Halilovića. U junu 2010. godine Jasminko Halilović, objavljuje online poziv ljudima koji su dio odrastanja proveli u ratu da pošalju svoj kratki odgovor na pitanje ‘Šta je za tebe djetinjstvo u ratu?’. Cilj je bio od velikog broja kratkih odgovora napraviti knjigu koja će predstaviti različite aspekte ovog iskustva. Ideja je privukla ogromnu pažnju o čemu govori i činjenica da je za samo jedan dan pristiglo preko 100 priča, a za prva tri mjeseca svoja sjećanja poslalo je preko 1.000 ljudi iz 35 država svijeta.

Sam posao uređivanja priča trajao je preko dvije godine, tokom kojih je Jasminko Halilović komunicirao sa više od 1000 učesnika i učesnica. Inspirisan različitim pričama učesnika i učesnica, ali i stvarima koje su mu pokazali, Halilović razrađuje koncept ‘Muzej ratnog djetinjstva’, međutim ne uspijeva tu ideju razraditi zbog nedostatka finansijskih sredstava. Knjiga je objavljena u februaru 2013. Godine a njen prvi dio je uključivao uvodne tekstove o BiH, Sarajevu i autorovu ratnu priču. Drugi, glavni dio, donosi kratka sjećanja preko 1.000 ljudi. Treće poglavlje knjige se odnosi na duža sjećanja i dokumente, zapise iz dnevnika, pisma, fotografije, uspomene.

U februaru 2015. Jasminko Halilović je okupio tim za stvaranje kolekcije budućeg Muzeja ratnog djetinjstva. Projektni tim je u saradnji s konsultantima izradio metodologiju po kojoj će biti stvarana kolekcija budućeg Muzeja što je uključivalo razradu svih alata istraživanja, ali i metodologiju katalogizacije i digitalizacije kolekcije. Osim toga, izrađen je evaluacioni plan

kojim će se mjeriti učinak procesa na učesnike i učesnice, ali i na posjetioce kao korisnike kolekcije. Pet godina nakon pokretanja projekta ‘Djetinjstvo u ratu’ počelo je stvaranje kolekcije budućeg Muzeja ratnog djetinjstva čija misija je kontinuirano i po najvišim standardima dokumentirati i digitalizirati materijale koji se odnose na odrastanje u ratu, a zatim ih prezentirati kroz različite medije, s ciljem edukacije što šire publike o ovom iskustvu. Vizija Muzeja ratnog djetinjstva je na individualnom nivou pomaže prevazilaženje traume i sprečavanje njenog transgeneracijskog prenosa, a na kolektivnom nivou međusobno razumijevanje, s ciljem ličnog i društvenog razvoja i (u situacijama i sredinama u kojima to još nije slučaj) pomirenja.

Muzej ratnog djetinjstva ne predstavlja samo kolekciju ličnih predmeta, dokumenata, fotografija, pisama i drugih uspomena na iskustvo odrastanja u ratu, već sadrži i arhiv audio i video svjedočenja ljudi koji su bili djeca i adolescenti tokom rata u Bosni i Hercegovini. Metodologija prikupljanja podataka uključivala je smjernice za prikupljanje i katalogizaciju predmeta, kao i vodič za vođenje intervjua (snimanje svjedočenja). Uspostavljen na ovaj način, Muzej ratnog djetinjstva omogućava suočavanje sa prošlošću i može dovesti do značajnih promjena koje vode ka uspostavljanju pomirenja i mira u post-ratnim društvima. Također, Muzej ratnog djetinjstva nije osnovan kako bi se ispričale priče iz ratne Bosne i Hercegovine, nego omogućava da se čuje glas svih onih koji su djetinjstvo proveli u ratu bez obzira na geografsko područje iz kojeg dolaze. S obzirom na razvojni aspekt uspostavljanja sjećanja, tim Muzeja ratnog djetinjstva postigao je konsenzus da u prikupljanju audio i video svjedočenja u Bosni i Hercegovini mogu učestvovati one osobe koje su rođene prije decembra 1991. godine, dok se kao gornja granica za učešće se uzima punoljetstvo, tako da samo osobe rođene poslije januara 1974. godine mogu “umuzejiti” svoj predmet ili dati svjedočenje.

Razvoj empatije u Muzeju ratnog djetinjstva

Iako nam je empatija svojstvena, nismo svi u stanju da je osjetimo. Ipak, istraživanja su pokazala kako se empatija može naučiti kroz kontakt sa ljudima i događajima koje oni mogu prenijeti, a kao takva je prvi korak ka razbijanju predrasuda. U tom procesu muzeji igraju ključnu ulogu budući da su opremljeni na jedinstven način koji podstiče posjetioce da zamišljaju, istražuju i osjećaju bogato ljudsko naslijeđe. Kao takvi, muzeji imaju sposobnost da povežu umjetnost, tehnologiju, nauku i književnost i pokažu način na koji su sva ljudska bića

međusobno povezana. Oni također mogu upotpuniti potrebu za empatijom u svakodnevnom životu pojedinca.

Prema Elif Gokcigdem (2016) muzeji i programi koje oni pružaju podstiču razvoj empatije na sljedeće načine:

- Edukacija i dizajn programa usmjereni su na podizanje svijesti o ljudima, mjestima i objektima istraživanja oji se nalaze izvan našeg uobičajenog iskustva;
- Iskustveno učenje s ciljem povećanja emocionalne uključenosti prema predstavljanim sadržajima;
- Komuniciranje i prakticiranje empatije kao ključne institucionalne vrijednosti.

Muzeji na taj način podstiču razvoj empatije kako kod odraslih tako i kod djece, pa je stoga sam koncept Muzeja ratnog djetinjstva idealno mjesto za podizanje svijesti o prošlosti ispričanoj kroz priče djece. Gokcigdem (2016) je razvila vlastiti model prema kojem objašnjava načine na koje muzeji mogu doprinijeti povezivanju sa prošlošću i razvoju empatije. Isti model je u ovom radu primijenjen kako bi se analizirala uloga Muzeja ratnog djetinjstva u razvoju empatije, podsticanju procesa pomirenja u zemlji i regionu i transgeneracijskom prenosu traume. Shema 1 razvijena je na temelju modela Elif Gokcigdem primijenjenog na slučaj Muzeja ratnog djetinjstva u Sarajevu i objašnjava pet glavnih funkcija koje isti obuhvata i kroz koje djeluje u društvu.

Kroz svoju društvenu i obrazovnu misiju Muzej ratnog djetinjstva pruža sigurno mjesto za susrete različitih perspektiva, znanja, kompleksnih historija i vrijednosti. Budući da posjetioce stavlja u nesporednu blizinu realnih dječijih iskustava Muzej otvara različite stvarnosti i perpektive oko samih posjetilaca. Onog trenutka kada trenutna kolekcija obuhvati i priče djece iz različitih geografskih područja doći će se do autentičnog dijaloga sa Drugim – onim koji je vrlo dalek i različit ali istovremeno dijeli naš prostor. Na taj način Muzej ratnog djetinjstva postavlja izazov prema predrasudama i stereotipima i povećava empatiju posjetilaca.

Svakog pojedinca karakteriše sposobnost da zadržava informacije u obliku priča. Isti sadržaji se kasnije mogu prepričavati pri čemu im se u manjoj ili većoj mjeri mijenja značenje i emocionalna obojenost. Istraživanja su pokazala da metoda pričanja priča (koja se u Muzeju

ratnog djetinjstva koristi prilikom prikupljanja vide zapisa) podstiče razvoj empatije i pomaže nam da se emocionalno povežemo čak i sa osobama sa kojima ne dijelimo svakodnevnicu (Gokcigdem 2016). Također, dobro osmišljenim rasporedom eksponata stvara se dojam vizuelnog pričanja priče budući da se pored svakog izloženog predmeta nalazi njegov/njen kratki „historijat“ napisan od strane vlasnika. Tako se stvara mogućnost da se posjetioci „sjedine“ ne samo sa vizuelnom reprezentacijom prošlosti nego i sa samom pričom koju specifični eksponat predstavlja (na primjer, „Ikar“ konzerve iz rata, stara pećnica na drva, društvena igra monopol itd.). Iako se za neke od eksponata vežu priče koje posjetiocima predstavljaju načine na koje su djeca pokušavala održati „normalan“ tok života tokom rata, uz većinu se nalaze traumatična iskustva gubitka života i mladosti te kroz narativ pružaju prostor za kontemplaciju, iskustveno učenje i empatiju (na primjer, majčino pismo koje je nedovršeno jer je granata pogodila stan u kojem se nalazila dok je pisala; kapa sa rupom od gelera itd.).

Pored navedenog, Muzej ratnog djetinjstva kreira iskustva koja pojedince okupiraju na različite načine, povećavajući tako ne samo empatiju nego i sposobnost iskustvenog učenja. Interaktivna videa i svjedočenja također utječu na sposobnost razumijevanja situacije i povećavaju mogućnost sagledavanja situacije iz pozicije onog koji ju je doživio. Na taj način i sama historijska empatija dobiva svoju poziciju i u okviru kolekcije Muzeja ratnog djetinjstva koja pruža iskustvo za osjetila i shvatanje na koji način ista oblikuju naš svijet. Shodno tome, on ima mogućnost da utječe na naša shvatanja prošlih iskustava kao i da oblikuje transgeneracijski prenos istih kroz procese učenja i upoznavanja.

Muzej ratnog djetinjstva također pruža sigurno mjesto gdje posjetilac može biti sam sa sobom i narativima koji ga okružuju. U takvoj sredini pojedincu je omogućeno da na kratko proživi iskustva iz prošlosti i upusti se u analizu njihovog značenja u sadašnjosti. Sam ambijent odaje jedno okruženje koje podstiče razmišljanje i nudi priliku za „razgovor“ kroz eksponate. Budući da se radi o pričama ispričanim iz dječije perspektive sama mogućnost za empatiju i refleksiju je udvostručena. Tako posjetioci, bez obzira na geografsko područje iz kojeg dolaze mogu da prožive narative djece koja su iskusila rat i kroz njihovu perspektivu uvide banalnost zločina i potrebu da se njegovo pojavljivanje spriječi. Onog trenutka kada Muzej preuzme video zapise i predmete djece iz drugih regija postat će jedinstvena zbirka narativa koji razvijaju historijsku empatiju posjetilaca.

Zaključak

Na osnovu provedene analize, može se zaključiti da Muzej ratnog djetinjstva promovira razvoj historijske empatije kod posjetilaca kroz svoju kolekciju koja obuhvata svjedočenja osoba koje su preživjele rat. Programi koje nudi također promoviraju empatiju, sagledavanje prošlosti kroz različite narrative, a samim tim i pomirenje i suočavanje sa traumama i njihovim prenosom na nove generacije.

Posebna vrijednost Muzeja ratnog djetinjstva se ogleda u sljedećem:

- edukacija i dizajn programa koje pruža usmjereni su na podizanje svijesti o ljudima, mjestima i objektima istraživanja koji se nalaze izvan našeg uobičajenog iskustva;
- iskustveno učenje koje povećava emocionalnu uključenost;
- komuniciranje i prakticiranje empatije kao ključne institucionalne vrijednosti.

Ipak, ne treba zanemariti činjenicu da jako emocionalno proživljavanje same postavke Muzeja ili pojedinih eksponata također može utjecati na sposobnost kontekstualiziranja historijskih događaja i pri tome ne dovesti do kontemplacije, kritičkog promišljanja i empatije. Zbog toga je od velikog značaja u budućnosti organizirati postavke Muzeja ratnog djetinjstva na način da daju angažuju i kognitivnu i afektivnu komponentu empatije kod posjetilaca, što podrazumijeva razvoj historijske empatije kao posebnog koncepta. Pri tome se posebno misli na pružanje mogućnosti za dijalog između različitih aktera istih događaja što omogućava njihovo kritičko sagledavanje a zatim i promjenu svijesti. Muzej ratnog djetinjstva je tokom novembra i decembra 2017. počeo sa prikupljanjem eksponata djece iz ratom zahvaćene Sirije. Uključivanjem dječijih priča iz drugih dijelova planete ovaj Muzej će pružiti nekoliko perspektiva ratnih dešavanja koja će pri tome prestati biti "balkanocentrična" i omogućiti posjetiocima da shvate kako bez obzira na period i mjesto u ratovima najviše stradaju najmlađi – a to je početak kontemplacije i razvoja historijske empatije u okviru muzeja.

LITERATURA:

- Barton, Keith C., Levstik, Linda S. (2004). *Teaching History for the Common Good*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Endacott, Jason, Brooks, Sarah (2013). "An Updated Theoretical and Practical Model for Promoting Historical Empathy." *Social Studies Research and Practice*, 8 (1): 41–58.
- Gokcigdem, Elif (2016). *Fostering Empathy Through Museums*. London: Rowman&Littlefield Publishers.
- Hoffman, Martin (1984). "Interaction of Affect and Cognition in Empathy", in *Emotions, Cognitions and Behavior*, ed. C. Izard, J. Kagan & R. Zajonc (Cambridge: Cambridge University Press): 103-131.
- Lee, Peter, Ashby, Ros (1987). "Children's Concepts of Empathy and Understanding in History" in *The History Curriculum for Teachers*, ed. C. Portal (London: Falmer): 62–88.
- Savenije, Geerte M., de Bruijn, Pieter (2017). "Historical empathy in a museum: uniting contextualisation and emotional engagement". *International Journal of Heritage Studies*, 23(9): 832-845.
- Smith, Laurajane (2011) "Affect and Registers of Engagement. Navigating Emotional Responses to Dissonant Heritages", in *Representing Enslavement and Abolition in Museums: Ambiguous Engagements*, ed. L. Smith, G. Cubitt, K. Fouseki & R. Wilson, (New York: Routledge): 260-303.
- Watson, Sheila (2015) "Emotions in the History Museum", in *The International Handbooks of Museum Studies*, ed. A. Witcomb & K. Message, Vol. 11 (Milton: John Wiley & Sons): 283-301.

Alma Jefić

TEACHING EMPATHY IN MUSEUMS: CASE OF WAR CHILDHOOD MUSEUM IN SARAJEVO

Summary

The museum has always been expected to define and promote peace in many different ways. The museum has always been expected to play a role in the education of the past and preserving it in the present. Although

they differ in their roles, all museums try to include visitors in search of the past and its meaning. The aim of this paper is to analyze the role that the War Childhood Museum has on the consolidation of shared historical narratives, transgenerational transmission of trauma and peacebuilding. The War Childhood Museum was founded by a group of residents of Sarajevo with the aim of continuously documenting and digitizing materials related to war childhood and presenting archives through various media channels in order to educate the general public about this experience. So far, the Museum counts over 2,000 items and 70 hours of recordings of Bosnians who were children during the war in BiH. The aim is to include items of children from other war-affected areas. The displayed items were of particular significance to the children who owned them during the war. The major aims of this paper are: to explore how historical narratives created in the Museum can help to shape new social relations in post-war Bosnia-Herzegovina; to emphasize the influence the Museum has on transgenerational transmission of trauma and healing; to analyse the extent to which empathy has been taught in the Museum and its influence on peacebuilding process in the country. It is expected that the children's stories will contribute to the promotion of mutual dialogue which is essential for the reconciliation process.

Key words: War Childhood Museum, Bosnia-Herzegovina, war children, Sarajevo, peacebuilding, empathy

ŽENE KAO NEPRIJATELJI NARODA: POPULISTIČKI NARATIVI IZ DEVEDESETIH U SAVREMENOJ SRPSKOJ JAVNOSTI (2014-2016)

Sažetak: Ovaj rad predlaže analizu diskursa, koristeći metodologiju studija slučaja: tri teksta iz različitih perioda (1999, 2004, 2016) na temu (pada) nataliteta u Srbiji. Polazeći iz perspektive etike dekonstruktivizma (Critchley, 1999), kao i definicije populizma (Laclau, 2005, Panizza, 2005), ovaj rad će utvrditi na koji način se predloženi tekstovi čitaju kao populistički narativi, sa fokusom na hipotezu antagonističkog diskursa, to jest “konstruisanja naroda”, odnosno hegemonog, nevidljivog “mi” u odnosu na “njih”, “neprijatelje naroda”, što su u ovom slučaju obrazovane srpske žene, Albanke, Romkinje i Muslimanke. Vraćajući se na narative koji su devedesetih dominirali na temu nataliteta, utemeljeno u konceptu citatnosti i ponovljivosti (Derrida, 1977), kao i pojmu cenzure (Butler, 1997), namera ovog rada je da tumačenjem performativnog karaktera analiziranih narativa, pokaže način na koji se populistički narativi devedesetih ponavljanjem naturalizuju u savremenoj srpskoj javnosti.

Ključne reči: populizam, natalitet, citatnost, mizoginija

Studije slučaja populističkih narativa: etika dekonstrukcije i moral većine

“Cilj dekonstrukcije je [...] da locira perspektivu drugosti u okviru filozofske ili logocentrične konceptualizacije i da onda dekonstruiše tu konceptualizaciju iz te perspektive alternacije.”
(Critchley, 1999:26)

---

³³ Fakultet dramskih umetnosti - Katedra za teoriju i istoriju, n.m.radulovic@gmail.com

Namera ovog rada je da koristeći dekonstruktivistički pristup, sprovede metod studije slučaja kako bi ispitala populističke narative u srpskoj javnosti. Važan povod ovog istraživanja je osnivanje Ministarstva populacionih politika Republike Srbije, odnosno uloga ministarke bez portfelja Slavice Đukić Dejanović u srpskoj javnosti. Ministarka Đukić Dejanović se pre svega bavi problemima nataliteta, a program ministarstva se sastoji mahom iz medijskog promovisanja ideje rađanja kao važne moralne i društvene vrednosti i kroz alarmistička upozorenja o “zabrinjavajućim” statistikama, kao što su stopa abortusa i nizak nivo rađanja³⁴. Izjave ministarke Slavice Đukić Dejanović su izazvale polarizujuće reakcije, a posebno nakon navodnih izjava kojima najavljuje “savet za abortus”³⁵. Kritikovanu izjavu je ministarka brzo povukla, uz javnu potvrdu da se zakonsko pravo na abortus neće dovesti u pitanje³⁶. Iako nisu implementirani zakoni koji bi na bilo koji način ograničavali slobodu žene da donese odluke o rađanju, može se tvrditi da su učestale izjave ministarke Đukić Dejanović, kao i prateće reakcije izvršile značajan uticaj na srpsku javnost i diskurs o pravima žena, doprinevši ustoličenju već dominantno patrijarhalne atmosfere.

U predstojećoj analizi tumačiću populističke narative i retoriku u vezi sa populacionim politikama, koje je promovisala ministarka Đukić Dejanović, tvrdeći da ovakva formulacija narativa datira još od devedesetih, kao neposredna posledica NATO bombardovanja. Šta više, tvrdnja ove analize biće da samo cirkulacija ovakvih narativa već postiže svoj glavni cilj, a to je da generiše populističku propagandu kroz antagonistički diskurs koji uspostavlja žene kao neprijatelje naroda. Kako bih proverila ovu tvrdnju, prvo ću analizirati slične narative koji su se pojavili u srpskim medijima pre ministarke Đukić Dejanović, posebno tekstovi koji su se pojavljivali u dnevnom listu *Politika*, autorke Katarine Đorđević. Dalje ću porediti narative tih

---

³⁴ <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/djukic-dejanovic-podrska-projektu-akademski-beba-da-imamo-sto-vise-roditelja-medu/mp71662>, Pristupljeno: 04/01/2018

<https://www.blic.rs/vesti/drustvo/djukic-dejanovic-alarm-je-zazvonio-moramo-da-poboljsamo-demografsku-sliku/1pqtv7s>, Pristupljeno: 04/01/2018

³⁵ <http://www.alo.rs/drzava-osniva-savet-za-borbu-protiv-abortusa/87907>, Pristupljeno: 04/01/2018

³⁶ <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/djukic-dejanovic-za-blic-ne-formiramo-savet-protiv-abortusa-niti-cemo-o-tome-pitati/ycb5gkx>, Pristupljeno: 04/01/2018

tekstova sa izjavama ministarke Đukić Dejanović i konačno ću skrenuti pažnju na predlog projekta napravljenog 1999. godine, koji je predstavljao strategiju u vezi sa diskursom o populacionim politikama, koji je imao dvojak cilj: a) da promoviše rađanje kod žena srpske nacionalnosti b) da u isto vreme smanji stopu rađanja u muslimanskim i albanskim zajednicama, a posebno na Kosovu. Ova analiza će pokazati da je ovaj projekat strategije koja je razvijena u Institutu za ekonomiju u Beogradu, a koju je vodila Gordana Matković, generisao populističke narative koji se promovišu u srpskoj javnosti danas, kao i da su ovi narativi osmišljeni kao nacionalistička agenda nakon NATO bombardovanja, pod njegovim direktnim uticajem i kao neposredna reakcija.

Kao što je u uvodnom citatu Sajmona Kričlija navedeno, cilj dekonstrukcije je zamena perspektive i preispitivanje/dekonstruisanje dominantne perspektive iz pozicije drugosti. Za razliku od dominantnih humanističkih diskursa, dekonstrukcija ne previđa i ne podrazumeva, već razotkriva hijerarhizaciju vrednosti, narativa i pozicija, sa jasnom namerom da ih de-hijerarhizuje, dekolonizuje, deterritorijalizuje. U tom smislu je važno naglasiti izrazito relacioni karakter dekonstruktivističkih čitanja, smelost da se preuzme diskurzivna pozicija drugosti i čitanje dominantnih diskursa iz te pozicije drugosti, čak i kad je to nemoguće, upozoravajući da je to nemoguće i uprkos tome, preuzeti odgovornost, bez obzira na nemogućnost koja je početno i krajnje ishodište. Upravo je u tome etička namera dekonstruktivističkih čitanja: da promenom perspektive ispita i ukaže na procese u kojima se diskurzivno opravdava ili promoviše nasilan, tlačiteljski ili nepravedan odnos prema Drugom, iz pozicije Drugog. Mogućnost promene odnosa, uspostavljanje etičnosti u odnosu prema i sa Drugim, prepoznavanje Drugog, validiranje razlika Drugog su važne pretpostavke etike dekonstrukcije, na koje će se ovaj rad nadovezati i koje će pokušati da primeni u tumačenju predloženih tekstova autorke Katarine Đorđević, izjava ministarke Đukić Dejanović, te projekta Instituta za Ekonomiju iz 1999.

Prioritizovanjem odnosa prema drugosti, etika dekonstrukcije detektuje i subvertira dominantne diskurse, pristupajući kritički ili izvan u odnosu na *moral većine*- bez obzira da li ta *većina* pripada filozofskom ili drugim diskursima. Takođe, dekonstruktivistička čitanja pokazuju načine na koji se konstruiše, proizvodi i izvodi ta *većina*, tako što denaturalizuje inherentne mitske strukture. U nastavku teksta baviću se medijskim tekstovima, čija narativna struktura se ponavlja i koji od devedesetih konstruišu pojam “naroda” koji se definiše kao različit od

“neprijatelja”, sabotera, pretnji tom narodu, a koji su u analiziranim tekstovima definisani kao obrazovane, emancipovane žene.

Populistički narativi u savremenoj srpskoj javnosti (2014-2016)

Krajem 2014. godine, jedan tekst u *Politici* je izazvao posebnu pažnju javnosti. Bio je to članak pod nazivom “U Beogradu skoro polovina tridesetogodišnjakinja nema dete”, autorke Katarine Đorđević. U prvoj polovini teksta, autorka komentariše izjave stručnjaka *Republičkog zavoda za statistiku*, odnosno dr Mirjane Rašević, jedne od potpisanih na tekstu koji ću kasnije analizirati, i u velikoj meri ponavlja svoj tekst iz 2013. godine, pod nazivom “Svaka sedma žena nema potomstvo”, izražavajući zabrinutost zbog toga što “svake godine nestane grad od 35.000 stanovnika” i zbog toga što “intelektualke i žene od karijere češće prekidaju trudnoću i ređe se odlučuju da imaju više od jednog deteta.” (Đorđević, 2013) Međutim, ono što je *novo* u tekstu iz 2014. godine su poetičnost: “gotovo polovina žena u Beogradu koje imaju između 30 i 35 godina, ne odaziva se na ime ‘mama’”, “čini se da rode najčešće sleću u južnu i istočnu Srbiju u kojoj ‘tek’ svaka četvrta žena koja još nije oduvala 35 svećica na rođendanskoj torti nema dete” (Đorđević, 2014), kao i nedvosmisleni upliv autorkinih opažanja i komentara, koje su u skladu sa izjavama dr Mirjane Rašević, posebno u drugoj polovini teksta:

“Međutim, odlaganje rađanja nije kolateralna posledica života u tranziciji- i u razvijenim zemljama Evrope demografi su došli do zaključka da produženo školovanje, visoka težnja ka materijalnim dobrima, odnosno hedonistički obrazac življenja, kao i povećano investiranje u profesionalnu karijeru kod pripadnika oba pola, takođe doprinosi odlaganju rađanja.”(Đorđević, 2014)

Veliki broj komentara i javnih reakcija³⁷, potakao je Katarinu Đorđević na repliciranja kojima se u ovom tekstu neću baviti. Kritike su često bile usmerene na prikazivanje ili

---

³⁷ Pre svega na sajtu Peščanika, gde se pojavio niz tekstova koji kritikuju izjave ministarke Đukić Dejanović: <http://pescanik.net/novi-feministicki-poreci-otpisuju-udarac/>, Pristupljeno 03/01/2018

<http://pescanik.net/feministkinje-su-vas-upozoravale/>, Pristupljeno 03/01/2018

<http://pescanik.net/cuvarke-patrijarhata/>, Pristupljeno 03/01/2018

<http://pescanik.net/zenski-hedonizam-jos-jedna-nacionalisticka-mantra/>, Pristupljeno 03/01/2018

konstruisanje slike obrazovanih žena kao “većine” dovoljne da promeni demografske statistike u Srbiji, u odnosu na brojčanu manjinu koju predstavljaju “obrazovane žene” u Beogradu, a posebno Srbiji. Takođe, reakcije su bile usmerene na neobično čvrst stav da “odlaganje rađanja nije kolateralna posledica života u tranziciji” (Đorđević, 2014), ukazujući na stopu siromaštva, nezaposlenosti i institucionalizovane mizoginije (otpuštanja trudnica, neplaćena bolovanja, diskriminacija trudnica na radnom mestu i prilikom zapošljavanja). Ove reakcije su uglavnom ukazivale na internalizovanu mizoginiju u diskursu o natalitetu, kritikujući nacionalističke elemente ovog narativa (dizanje moralne panike zbog nestanka nacije, kao i prisvajanje i komodifikaciju ženskog tela u nacionalne svrhe), mnogi su se sa pravom osvrnuli i na rasističko/ksenofobične ideje koje tekst Katarine Đorđević promovise:

“Rezultati popisa potvrdili su da Romkinje, Albanke i Muslimanke rađaju najviše dece. Istražujući uzroke ove pojave, mi smo pričali sa Romkinjama koje su bile zdravstveni medijatori i koje ističu da Romi žive u veoma konzervativnoj kulturi u kojoj se smatra da je smisao ženinog životaroditeljstvo. Drugi razlog je neznanje o kontracepciji i nedostatak materijalnih sredstava za abortus, a treći- *socijalne beneficije koje oni dobijaju od države.*” (Đorđević, 2014)

Ipak, ja se neću eksplicitno baviti mizoginijom/patrijarhatom, rasizmom/ksenofobijom, niti nacionalizmom u analizi ove, niti narednih studija slučaja. Naime, mene zanima *politički* karakter ovog narativa i iz te perspektive ću ispitati njegov *populistički karakter*. To svakako ne podrazumeva i pretpostavku da rasizam, ksenofobija, mizoginija, nacionalizam nisu instrumenti političkih operacija, ali za razliku od populizma, ovi diskursi su uvek organizovani i strukturirani oko jasnih ideoloških pretpostavki koje ih definišu. Populizam, kao što je Laklau pokazao, je formalno gledano, struktura ili operacija koja može da funkcioniše u potpuno različitim ideološkim kontekstima: od pokreta *Okupiraj* (eng. Occupy), koji ima anarhističko populistički karakter (sa sloganom: “mi smo 99%”) do post 9/11 alarmističkih narativa ili trenutno aktuelnih

---

<http://pescanik.net/prava-pitanja/>, Pristupljeno 03/01/2018

<http://pescanik.net/ministarka-bez-srama/>, Pristupljeno 03/01/2018

<http://pescanik.net/ministarka-bez-srama-deo-ii/>, Pristupljeno 03/01/2018

anti-imigrantskih narativa u Evropi, koji dolaze od pretežno desno orjentisanih ideoloških pozicija.

Kada govorimo o populizmu kao karakteristici svake političke akcije, to podrazumeva pretpostavku da je u osnovi političkog organizovanja, kao što je čuveni politikolog Karl Šmit (Carl Schmitt) tvrdio, podela na *nas* i *njih*, odnosno da je: “specifično politička distinkcija, na koju se mogu redukovati političke akcije i motivi ta između *prijatelja* i *neprijatelja*.” (Schmitt, 1929:26) U tom smislu, populizam, kako ga Laklau tumači “nije fiksirana konstelacija, već serija diskurzivnih resursa koje se mogu upotrebiti u sasvim različite svrhe.” (Laclau, 2005a:176) Odnosno, kao što Frančesko Paniza (Francisco Panizza) naglašava: “Kao i u drugim političkim narativima, narativ populizma artikuliše različite mitove, simbole, ideološke teme i racionalne argumente, govoreći svojoj publici odakle narod potiče, kako da pronađu smisao u trenutnom stanju i nudi put ka boljoj budućnosti.” (Panizza 2005:20)

Populizam se, dakle, kako Laklau pokazuje, ne odnosi na ideološki sadržaj diskursa ili teksta već: “*način na koji se artikulišu različiti politički ili ideološki sadržaji*.” (Laclau, 2005b:34) Ono što je specifično za populizam, jeste *antagonistički diskurs*, u okviru kog se radikalno *homogenizuje* koncept naroda, u odnosu na *neprijateljskog drugog*, populistički narativi govore za i u ime *većine* koja se definiše kao radikalno različita u odnosu na antagonističku/opozicionu *manjinu*. Drugost, manjina, odnosno neprijatelj je presudan faktor u definisanju/konstruisanju, odnosno proizvodnji *naroda*, zato što se u odnosu na njega definiše, homogenizuje i univerzalizuje. To je najlakše izvodljivo u situacijama institucionalnog manjka, nemoći institucija da odgovore na specifične društvene zahteve. Prioritizacijom i konstrukcijom *univerzalnog* društvenog problema, koji bi rešio/zadovoljio postojeći manjak, nudi se jednostavno rešenje u vidu ekskluzije/eliminacije uzroka problema, koji je u populističkim narativima veoma pojednostavljen i uvek se predstavlja u vidu neprijateljskog *drugog*. Ako pluralistički diskursi dopuštaju heterogenost potreba i počivaju na *logici razlike*, kreirajući tako *demokratskog subjekta*, populistički diskursi brišu razlike, univerzalizuju partikularne potrebe i potražnje, na taj način formirajući *popularnog subjekta*. Laklau to objašnjava ovako: Populistički aranžmani počivaju na “logici ekvivalentnosti - to jest logika u kojoj svi zahtevi, uprkos međusobnim razlikama, teže ucelovljenju, formirajući tako ono što zovemo *lanac ekvivalentnosti*. To znači da svaki individualni zahtev proizvodi konstitutivna deljenja: sa jedne

strane, on je sopstveno partikularno sopstvo; sa druge strane ukazuje, kroz dvosmislene veze, na totalitet ostalih zahteva [...] Subjekta potražnje shvaćenog kroz diferencirane partikularnosti nazvaćemo *demokratični subjekat*. U drugom slučaju, subjekat će biti širi, zato što će taj subjektivitet rezultirati iz ekvivalentne agregacije pluralizma demokratskih zahteva. Subjekta konstituisanog na bazi ovakve logike ćemo nazvati *popularni subjekat*.” (Laclau, 2005b:37)

Iz svega navedenog možemo da zaključimo da populizam univerzalizovanjem partikularnih potražnji, konstruiše i proizvodi koncept homogenog naroda ili većine, nudeći spas u rešavanju antagonističkog sukoba sa konstruisanim neprijateljem, koji *predstavlja*, ujedno ideološku suprotnost i pretnju toj većini. Samim tim, postavlja se pitanje, da li i na koji način je tekst Katarine Đorđević formulisan u populističkom diskursu?

Prateći elaboraciju populizma koju predlaže Laclau, u tekstovima Katarine Đorđević uočavaju se specifične univerzalizacije potreba, i to u kontekstu nataliteta, tako što se državna “potreba” za uvećanjem zamenjuje za ličnu potrebu *naroda* za potomstvom. Pa tako, žene koje pripadaju *narodu* žele da “se ostvare u ulozi majke” (Đorđević, 2014) što dalje generiše nostalgичno-alarmistički ton: “demografska zvona najglasnije zvone na uzbunu u prestonici Srbije u kojoj čak 43 odsto žena ove starosne dobi nije bilo u porodilištu.” (*Ibid.*) Upravo te žene, žene iz *naroda* Katarina Đorđević upozorava da će možda ostati “majke *jedinaca*” (*Ibid.*), zato što se “reproduktivna moć žene sa godinama smanjuje, dužina čekanja na začecje se povećava, a trudnoće u četvrtoj deceniji se komplikuju.”(*Ibid.*) Populistička formulacija očitava se i u antagonističkom diskursu: žene koje kao i država, žele potomstvo, prepoznaju se u prethodnim formulacijama, dok su one koje imaju drugačije planove diskvalifikovane u ekvivalentnom lancu označavanja: “visoko školsko obrazovanje” (*Ibid.*) jednako je “visokoj težnji ka materijalnim dobrima”(*Ibid.*), proizvodi “hedonistički obrazac življenja” (*Ibid.*) i sistem vrednosti koji ugrožava *narodni*, odnosno *moral većine* na koji se autorka dosledno poziva, referišući se institucionalne izvore: “Mi pretpostavljamo da će najveći broj žena koje nemaju dete između 30 i 35 godina ipak roditi *naslednika*, jer sva istraživanja u našoj sredini govore da se roditeljstvo visoko vrednuje na skali životnih prioriteta.” (*Ibid.*) Na taj način se, kao što je autorkina namera, efikasno briše mogućnost različitosti među ženama, odnosno postavlja se jasna granica koja razdvaja žene na dva pola: narodne žene koje dele svoje težnje i potrebe sa državom/nacijom i one koje imaju *drugačiji sistem vrednosti*, onaj koji nije narodni - *strani* moral, o čemu će uskoro

biti više reči. Ideologija ne rađa decu, ali se na ovaj način efikasno odstranjuju problemi siromaštva, imigracija, prekarnog života u tranziciji kao argument za depopulizaciju. Takođe, jasno se generiše antagonistički diskurs koji deli *nas* i *njih*, *prijatelje* i *neprijatelje*, *domaći moral* i *strani moral*, čineći tekst Katarine Đorđević *par excellence* primerom populističke formulacije. Posebnu pažnju privlači diskretno rodno obeležavanje potomstva, *narodne žene* su “majke *jedinaca*” (*Ibid.*) i žene koje žele i imaće “*naslednika*” (*Ibid.*) ali možda kasno i samo jednog? Na taj način se performativno izvodi patrijarhalni, *domaći* diskurs kom preti *strani*, *neprijateljski*, čak elitistički moral *manjine* koji ne podržavaju sistem vrednosti koji: “... roditeljstvo visoko vrednuje na skali životnih prioriteta.” (*Ibid.*)

Na taj način se u analiziranom tekstu, uspešno konstruiše koncept *domaće* većine u odnosu na *stranu* manjinu: “i u razvijenim zemljama Evrope demografi su došli da produženo školovanje, visoka težnja ka materijalnim dobrima, odnosno hedonistički obrazac življenja” (*Ibid.*) doprinose depopulizaciji. Ovaj oblik populizma, Laclau prepoznaje kao artikulisanje populizma koji je tipičan za Istočnu Evropu: “U slučaju ‘etno-populizma’ imamo pokušaj uspostavljanja granica zajednice. Ovo rezultira nizom posledica. Na prvom mestu je izrazita ograničenost praznine označitelja koji konstituišu ‘narod’, od samog početka. Označitelji koji ujedinjuju prostor zajedništva su rigidno vezani za precizno definisano označeno [...] Nema mogućnosti za pluralizam u etno-populizmu. Manjine mogu da postoje u okviru definisane teritorije, ali će ostati permanentno marginalizovani, onog trenutka kada etnički princip definiše granice zajedničkog prostora.” (Laclau, 2005a:197)

Etno-populizam je u tekstu Katarine Đorđević eksplicitno izražen izdvajanjem žena po nacionalnoj osnovi u računanju nataliteta, kao i argumentom da Romkinje, Albanke i muslimanke rađaju više od Srpkinja zbog toga što dobijaju “*socijalne beneficije [...] od države.*” (Đorđević, 2014) Međutim, postavlja se pitanje na koji način, kojim procesima se označitelj narod naturalizuje kao *moral većine*? U ovom slučaju, na koji način se emancipovane žene konstituišu kao *strana manjina* i na kraju, da li i kakvo materijalno utemeljenje ovaj narativ zapravo ima sa problemom nataliteta?

U nastavku rada ću se baviti izjavom ministarke bez portfelja Slavice Đukić Dejanović, zadužene za *prevenciju sociopatskih aktivnosti i populacionu politiku*, koju je dala 17. septembra 2016. za Radio-televiziju Srbije, sa namerom da ustanovim kako i na koji način se *ponavljanjem*

populističkih narativa konstituišu, potvrđuju i legitimišu antagonistički diskursi inherentni populističkim artikulacijama.

Ponovljivost populističkih narativa, institucionalizovanje žena kao neprijatelja naroda

Za razliku od teksta Katarine Đorđević iz 2014. godine, izjava ministarke Slavice Đukić Dejanović 2016. godine je izazvala manje kritičkih tekstova. Kao što ćemo videti u nastavku, mediji su uglavnom prenosili njenu izjavu bez kritičkog promatranja. Komentatori, kritičari i istomišljenici su bili usmereni na izjavu ministarke, ističući nemanje ministarskog resora i karakterišući je kao ministarku bez portfelja, a manje usmereni na njene nadležnosti u funkciji ministarke. Iako nikad nije jasno precizirala šta podrazumeva nadležnost za *prevenciju sociopatskih aktivnosti*, ako pretpostavimo da se to odnosi na sprečavanje nasilja u porodici, ministarka Slavica Đukić Dejanović se za sada, isključivo bavi drugim delom svog angažmana, odnosno problemom pada nataliteta. Naslovi tekstova koji su preneli izjavu kojom ću se u nastavku baviti, variraju u zavisnosti od autora i publikacije, ali najveći broj naslova preuzima populističku artikulaciju o kojoj je u prethodnom delu bilo reči: “Ako ovako nastavimo, ima da nas nema” (Vesti-online), “Srbi, narod najstariji, ali stvarno: preti nam izumiranje, prosečna starost veća od 40 godina” (Kurir), “Balkan ponovo vri, postaje mesto visokog rizika!” (Pravda), “Evo zašto ćemo svi pod jednu šljivu: Srпкиnje godišnje abortiraju 150 000 beba!” (Alo), “Ideologija civilnog društva neizbežno vodi u teokratiju” (Politika), “Majčinstvo mora biti izbor” (Politika), “Ministarka bez srama” (Peščanik).

Već iz naslova je jasno da ministarka Đukić Dejanović u velikoj meri citira i ponavlja narativ kako ga je formulisala i Katarina Đorđević u više navrata, nekoliko godina ranije. Ipak, citiraću veći deo izjave:

“Siromašnije stanovništvo se lakše odlučuje na treće i na četvrto i na peto dete, bez nekih posebnih podsticaja, a zaista je socijalna politika takva da je mi imamo, i socijalnu politiku moramo potpuno odvojiti od populacione, to su dve različite sfere. Dakle izvestan broj, i ne mali nego zabrinjavajući, obrazovanih žena trideset do trideset i tri godine koji ne razmišljaju o tome, taj broj se povećava [...] Žena doživljava sebe kao jedinu koja treba da razmišlja o rađanju i nema u sistemu vrednosti svest koliko je roditeljstvo najbolje osećanje [...] Mi smo imali veliki broj istraživanja i gledamo kako da realizujemo ciljeve...” (Đukić Dejanović, 2016)

U tumačenju procesa ponavljanja i citiranja, ministarke Đukić Dejanović, nadovezaću se na Deridino čitanje tog pojma: “Svaki znak, lingvistički i nelingvistički, izgovoren ili napisan... u okviru male ili velike jedinice, može biti citiran, stavljen pod znake navodnika; na taj način, može da se razbije sa svakim datim kontekstom, izazivajući beskonačno mnogo novih konteksta, na potpuno neograničen način. Ovo ne implicira da je označeno validno izvan konteksta, već naprotiv, postoje samo konteksti bez bilo kakvog centra ili apsolutnog utemeljenja.” (Derrida, 1972:40)

Da bi objasnio način na koji se označeno menja generišući nove okolnosti i kontekste sa svakom promenom, Derida uvodi termin “ponovljivost”, kao važnu karakteristiku kako citata, tako i samog znaka. Ponorljivost je osobina koja generiše kontinuiran proces u kom se označeno menja u skladu i zajedno sa okolnostima, a koji su u međuzavisnom odnosu.

“Zbog ove ponovljivosti moguće je razlikovanje u okviru svakog pojedinačnog “elementa”, kao i između “elemenata”, zato što ponovljivost deli svaki element dok ga konstituiše, zato što ga označava artikulišući prekid, tako da ono što ostaje, iako neporecivo, nikad nije potpuno odnosno ispunjeno prisustvo: to je struktura razlike koja se ne može podvesti od logiku prisustva ili (jednostavne ili dijalektičke) opozicije prisustva i odsustva što je u opoziciji sa idejom na kojoj počiva trajanje.” (Derrida, 1972:53)

Upravo ponovljivost *istog* uvodi *razliku*, preciznije, mnoštvo razlika i alteracija. To ne znači da je element potpuno neprepoznatljiv, naprotiv, Derida insistira na tome da alteracija podrazumeva da je svaka ponovljivost “nečista”, da uvek sadrži elemente istog koje menja i da uvek ponovo i zahvaljujući ponovljivosti izvodi identitet u odnosu na razlike u okruženju. Citiranje zahvaljujući ponovljivosti, neminovno menja i rekontekstualizuje ono što citira. Citiranje omogućava performativni čin, ali ga i kontinuirano menja i rekontekstualizuje. Kako to možemo da primenimo na izjavu ministarke Slavice Đukić Dejanović, koja ponavlja narativ koji je u *Politici* svojevremeno iznosila autorka Katarina Đorđević? Kako se ovaj narativ *promenio* ponavljanjem?

Na planu recepcije, pre svega vidimo, da je promenjen kontekst uslovio i drugačije reakcije. Samo dva od osam pronađenih tekstova pristupaju kritički ministarkinoj izjavi, ostalih šest hiperbolizuju već populistički, samim tim i već hiperbolizovan narativ. Rekontekstualizacija

je rezultirala pre svega, validaciji narativa - činjenica da populističke artikulacije ponavlja ministarka, koja je po struci doktorica psihijatrije, institucionalizuje i na taj način valorizuje, odnosno legitimiše populistički narativ.

Dalje, kao što Laklau objašnjava i kako je u prethodnom delu teksta navedeno, u etno-populizmu je izražena ograničenost praznine označitelja. Dakle označitelj je već unapred ograničen etničkim granicama i svaki antagonizam će se tražiti *izvan* tih granica, rezultirajući antagonističkim diskursom na planu *domaće-strano*. Ponavljanjem, ministarka neznatno širi ekvivalentan lanac označitelja. Pa se tako prvi deo izjave: “Siromašnije stanovništvo se lakše odlučuje na treće i na četvrto i na peto dete, bez nekih posebnih podsticaja, a zaista je socijalna politika takva da ih mi imamo, i socijalnu politiku moramo potpuno odvojiti od populacione, to su dve različite sfere.” (Đukić Dejanović, 2016)- uspostavlja ekvivalentan niz: *Muslimanke- Albanke- Romkinje- siromašnije stanovništvo*. Na samom početku izjave, ministarka Đukić Dejanović ponavlja tvrdnjuda siromaštvo nije razlog za smanjenje nataliteta i naglašava da država ima socijalnu politiku³⁸, odnosno da državljani i državljanke Srbije, kao i njihovi potomci- imaju podršku države. Ministarka Đukić Dejanović na taj način citira već od ranije označene *strance*, etničke druge, *majke nepoželjne dece*, nasuprot etničko ograničenim na Srpkinje, *poželjnim majkama*. Odmah nakon toga, ministarka navodi grupu *potencijalnih poželjnih majki*, Srpkinja, koje na drugi način *ugrožavaju nacionalni interes*: “dakle izvestan broj, i ne mali nego zabrinjavajući, obrazovanih žena trideset do trideset i tri godine koji ne razmišljaju o tome, taj broj se povećava...” (Đukić Dejanović, 2016) Kao i Katarina Đorđević pre nje, ministarka Đukić Dejanović ukazuje na *strani sistem vrednosti*, suprotan od *domaćeg*: “Žena doživljava sebe kao jedinu koja treba da razmišlja o rađanju i nema u sistemu vrednosti svest koliko je roditeljstvo najbolje osećanje.” (Đukić Dejanović, 2016) Ministarka i ovde ponavlja već označenog *neprijatelja* i zbog toga je njena osuda i homogenizacija žena koje se iz različitih razloga ne odlučuju na dete svedena na već utvrđeni *strani sistem vrednosti*, u kom žena “doživljava sebe kao jedinu koja treba da razmišlja o rađanju”, nasuprot čemu stoji patrijarhalno-etničko-*domaće* uverenje, da o tome treba da odlučuju država, porodica i muškarci.

---

³⁸ Programom kojim ću se kasnije više baviti, je 1999. godine razdvojena “socijalna politika” od “populacione politike” i predloženo je ukidanje “opšte beneficije za žene” (1999:120), pa je tako socijalna politika sinonim za dečiji dodatak, a populaciona politika je sinonim za roditeljski dodatak, na oba imaju pravo isključivo državljani Srbije, koji imaju ostvareno državno zdravstveno osiguranje (1999:113).

Zahvaljujući performativnom potencijalu znaka, on se ponavljanjem i citiranjem menja, rekontekstualizuje i umnožava značenja. Sa druge strane, kao što je analiza ponavljanja populističkog narativa pokazala, a u skladu sa navodima koje Laklau iznosi, etno-populizam unapred izrazito ograničava prazninu označitelja, što bitno ograničava polisemičnost. Na taj način se populistički narativ, odnosno antagonistički diskurs dodatno hiperboliše i homogenizujući razlike, dodatno marginalizuje *neprijatelje naroda*, što su u ovom slučaju žene. To je evidentno i na planu recepcijeposebno u naslovima poput: “Evo zašto ćemo svi pod jednu šljivu: Srпкиnje godišnje abortiraju 150 000 beba!” (Alo) ili iz pozicije marginalizovanih - “Ministarka bez srama” (Peščanik).

Naturalizovanje populističkog diskursa ne zavisi samo od njegove institucionalne legitimizacije, iako to svakako doprinosi njegovom ustoličavanju. Polarizovanje sa jedne strane i homogenizovanje potreba *naroda* i *neprijatelja naroda*, sa druge strane, rezultira brisanjem i isključivanjem razlika unutar ovih polova. Na taj način se kreira cenzura, odnosno ograničava se polje dozvoljenog i nedozvoljenog govora, ponašanja, vrednosti, odnosno kako navodi Džudit Batler (Judith Butler): “Cenzura teži da proizvede subjekte u skladu sa eksplicitnim i implicitnim normama, i da je ta proizvodnja subjekta u vezi sa regulacijom govora. Proizvodnja subjekta se dešava ne samo kroz regulaciju govora tog subjekta, već i kroz regulaciju socijalnog domena govornog diskursa. Pitanje nije šta mogu da kažem, nego šta konstituiše domen izgovorivog u okviru kog ja uopšte započinjem govor.” (Butler, 1997:133)

Ponavljanje populističkih narativa u novim kontekstima ih menja, ali i utvrđuje, i na taj način vrši ideološku represiju na *neprijatelje naroda*, odnosno žene. Na taj način se prepisuje normalizovani, popularni subjekat i odgovarajući sistem vrednosti, a devalorizuje, tabuizira i isključuje razlika predstavljana na drugom polu antagonisitčkog diskursa kao *strani sistem vrednosti*. U poslednjem delu analize, pokazaću da su populistički narativi, koji su u slučaju populacione politike, rezultat nepromenjene populističke politike devedesetih, a gde mediji skoro isključivo služe, Altuserovim rečnikom, kao Ideološki Represivni Aparat. Poslednji deo citirane izjave, ministarke Đukić Dejanović, gde se referiše na postojeće ekspertske analize, odnosno razlog zašto je nepotrebno ulagati finansije u nova istraživanja: “Mi smo imali veliki broj istraživanja i gledamo kako da realizujemo ciljeve.” (Đukić Dejanović, 2016)- pokazaće da se ministarka Đukić Dejanović, referiše na sedamnaest godina star projekat Ekonomskog instituta,

nastao neposredno nakon NATO bombardovanja i u kontekstu tadašnjih političkih okolnosti, pod nazivom: “Sistem mera politike obnavljanja stanovništva u Srbiji”. Kao rukovodilac projekta potpisana je Gordana Matković, a uz nju projekat potpisuju: Ana Gavrilović, Boško Mijatović, Božidar Raičević, Mirjana Rašević i Miroslav Rašević.

Umesto zaključka: ponavljanje populističkih narativa i politike devedesetih

U ovom delu teksta, osvrnuću se na pomenuti projekat u kom je jedna od najznačajnijih finansijskih mera, bilo razdvajanje “socijalne” i “populacione politike”, odnosno utvrđivanje takozvane “populacione politike”, koja predstavlja pojačanu podršku srpskim roditeljama, a ukida dotadašnje, “opšte beneficije ženama”, odnosno isključuje etničke manjine iz državnog programa (Matković,1999: 113-120). Kao što smo videli, na ovo se poziva i sadašnja ministarka Slavica Đukić Dejanović u izjavi za RTS, ali takođe tvrdnjama o kulturnim uzrocima depopulacije, ministarka se nadovezuje na drugu tačku predloga iz 1999.godine, a to je: “povećanje značaja nefinansijskih mera, odnosno mera uglavnom usmerenih na svest pojedinaca i ukupan ambijent u kome se donose odluke o rađanju.” (Matković,1999:24)

Izjava ministarke Đukić Dejanović da “žena doživljava sebe kao jedinu koja treba da razmišlja o rađanju i nema u sistemu vrednosti svest koliko je roditeljstvo najbolje osećanje” (Đukić Dejanović, 2016), zapravo je implementiranje zaključka iz spomenutog projekta: “država ima prava da, kroz nerepresivne mere, utiče na odluke pojedinaca o rađanju.” (Matković,1999:26)

Hedonizam, egoizam i emancipacija kao tekovine zapadnog društva, a koje Katarina Đorđević, prenoseći izjavu Mirjane Rašević, koja potpisuje i ovaj projekat - u svom tekstu ističe eksplicitno, sugerise se i u izjavi ministarke Slavice Đukić Dejanović u konstataciji da žene koje nerađanjem predstavljaju nacionalnu pretnju “nemaju u svom sistemu vrednosti svest koliko je roditeljstvo najbolje osećanje” (Đukić Dejanović, 2016). U projektu “Sistem mera politike obnavljanja stanovništva u Srbiji”, navedeni su sledeći “činioci koji ograničavajuće deluju na visinu i reproduktivno zdravlje [...]: Obrazovanje- [...] je omogućilo prihvatanje novog sistema vrednosti i normi ponašanja, kao i otvaranje prema novim sadržajima života; zaposlenost; status žene; emancipacija; individualizam; aspiracije; kvalitet obrazovanja dece; materijalistička svest; hedonizam; ugledanje; razućenost ličnog života; klima u porodici i/ili društvu; status dece; troškovi; smrtnost odojčadi i male dece.”(Matković, 1999: 10-12)

Bilo bi zanimljivo osvrnuti se na svaki pojedinačni činilac, međutim oni prevazilaze opseg ovog rada, a deset od petnaest se tiču već obrađenog *stranog sistema vrednosti* žena koje se u takvoj artikulaciji, pozicioniraju kao neprijatelji naroda. Iako ovaj tekst nema nameru da pretpostavi politiku devedesetih kao *nultu tačku* savremene srpske javnosti, neminovan je zaključak darehabilitacija patrijarhalnih vrednosti i populističkih narativa, koja se dogodila upravo devedesetih, oblikuje srpsku javnost do danas. Zato što su upravo devedesetih, kako Renata Salecl (Renata Salecl) navodi, žene “u ideologiji nacionalne pretnje [...] proglašene za ujedno i krivce i žrtve.” (Salecl, 1996:227).

Na kraju se naravno, postavlja pitanje uloge medija u implementaciji etničko-populističkih strategija, nastalih u kontekstu populističke politike devedesetih. Naime, ako mediji snose odgovornost za konstruisanje javnog mnjenja i aktivno učestvuju u postavljanju granica koje dele kako *nas* i *njih*, tako i granica dozvoljenog govora, ponašanja i razlika, zaključak je da mediji ujedno trpe, ali i proizvode cenzuru u srpskom javnom mnjenju. Drugim rečima, ako se u medijskom prostoru ne dešavaju tenzije različitih, oponentnih perspektiva koje generišu polisemičnost, prostor za etničko-populističke narative će se povećavati, antagonistički diskurs će se zaoštavati, a granice dozvoljenog govora i ponašanja će se sužavati. Zbog toga je zaključak da u srpskim medijima izostaju kontra-hegemoni narativi koji bi potencijalno generisali kako prostor za kritičko mišljenje, tako i rekontekstualizacije narativa i samim tim neke naznake polisemičnosti, koje su neophodne za razvoj demokratskih subjekata.

LITERATURA:

Butler, Judith. (1997) *Excitable Speech*, New York: Routledge

Critchley, Simon. (1999) *The Ethics of Deconstruction: Derrida and Levinas*, Edinburgh, Edinburgh University Press

Derrida, Jacques. (1977) *Limited Inc a b c...* Ewanston: Northwestern University Press

Dorđević, Katarina. (2013) *Svaka sedma žena nema potomstvo* u “Politika”,
<http://www.politika.rs/sr/clanak/264217/Svaka-sedma-zena-nema-potomstvo>,
pristupljeno, 14/10/2016

- (2014) *U Beogradu skoro pola tridesetogodišnjakinja nema dete* u “Politika”, <http://www.politika.rs/scc/clanak/312709/U-Beogradu-skoro-polovina-tridesetogodisnjakinja-nema-dete>, pristupljeno, 14/10/2016
- Đukić, Dejanović, Slavica. (2016) *Đukić Dejanović: Radićemo na popravljanju demografske slike* u “Radio Televizija Srbije”, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2456044/djukic-dejanovic-radicemo-na-popravljanju-demografske-slike.html>, pristupljeno: 14/10/2016
- <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/djukic-dejanovic-podrska-projektu-akademski-beba-da-imamo-sto-vise-roditelja-medu/mp71662>, Pristupljeno: 04/01/2018
- <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/djukic-dejanovic-alarm-je-zazvonio-moramo-da-poboljsamo-demografsku-sliku/lpqtv7s>, Pristupljeno: 04/01/2018
- <http://www.alo.rs/drzava-osniva-savet-za-borbu-protiv-abortusa/87907>, Pristupljeno: 04/01/2018
- <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/djukic-dejanovic-za-blic-ne-formiramo-savet-protiv-abortusa-niti-cemo-o-tome-pitati/ycb5gxk>, Pristupljeno: 04/01/2018
- Jovanović, Ana. (2016) *Ministarka bez srama*, u “Peščanik” <http://pescanik.net/ministarka-bez-srama/>, pristupljeno: 13/10/2016
- (2016) *Ministarka bez srama II*, “Peščanik”, <http://pescanik.net/ministarka-bez-srama-deo-ii/>, Pristupljeno 03/01/2018
- (2016) *Feministkinje su vas upozoravale*, “Peščanik”, <http://pescanik.net/feministkinje-su-vas-upozoravale/>, Pristupljeno 03/01/2018
- (2016) *Čuvarke patrijarhata*, “Peščanik”, <http://pescanik.net/cuvarke-patrijarhata/>, Pristupljeno 03/01/2018
- Jevtić, Miroljub. (2016) *Ideologija civilnog društva neizbežno vodi u teokratiju* u “Politika”, <http://www.politika.rs/sr/clanak/363911/Pogledi/Ideologija-civilnog-drustva-neizbezno-vodi-u-teokratiju>, pristupljeno: 13/10/2016
- Laclau, Ernesto. (2005a) *On Populist Reason*, London, New York: Verso
- (2005b) *Populism: What's in a Name?* u “Populism and the Mirror of Democracy”, Francisco Panizza (ur.), London, New York: Verso, str. 32- 50
- Matković, Gordana, Gavrilović, Ana, Mijatović, Boško, Raičević, Božidar, Rašević, Mirjana, Rašević, Miroslav. (1999) *Sistem mera politike obnavljanja stanovništva u Srbiji*, Beograd: Ekonomski institut; <http://www.clds.rs/newsite/Populaciona%20politika%20u%20Srbiji.pdf>, pristupljeno, 14/10/2016

- Nikolić, Jovana, *Srpkinje godišnje abortiraju 150. 000 beba!* u “Alo”, <http://www.alo.rs/srpkinje-godisnje-abortiraju-150-000-beba/71584> , pristupljeno: 13/10/2016
- Panizza, Francisco. (2005) *Introduction: Populism and the Mirror of Democracy*, u “Populism and the Mirror of Democracy”, Francisco Panizza (ur.), London, New York: Verso, str. 1-32
- Pešić, Vesna. (2016) *Ženski hedonizam - još jedna nacionalistička mantra*, ”Peščanik”, <http://pescanik.net/zenski-hedonizam-jos-jedna-nacionalisticka-mantra/>, Pristupljeno 03/01/2018
- Ružić, Jovana. (2016) *Majčinstvo mora biti izbor*, u “Politika”, <http://www.politika.rs/sr/clanak/363910/Pogledi/Majcinstvo-mora-biti-izbor>, pristupljeno: 13/10/2016
- Salecl, Renata. (1996), “The Crisis of Identity and Struggle for New Hegemony in the Former Yugoslavia” u *The Making of Political Identities*, Ernesto Laclau (ur.), London:Verso, str. 205-233
- Schmitt, Carl. (1929), *The Concept of The Political*, Chicago, London: University of Chicago Press

Nepotpisani tekstovi sa interneta:

- (2016) *Ako ovako nastavimo ima da nas nema* u “Vesti-online”,<http://www.vesti-online.com/Vesti/Drustvo/599503/Ako-ovako-nastavimo-ima-da-nas-nema>, pristupljeno 13/10/2016
- (2016) *Balkan opet vri, postaje mesto visokog rizika* u “Pravda”, <http://www.pravda.rs/2016/09/30/balkan-opet-vri-postaje-mesto-visokog-rizika/>, pristupljeno: 14/10/2016
- (2016) *Srbi narod najstariji, ali stvarno: preti nam izumiranje, prosečna starost veća od četrdeset godina* u “Kurir”,<http://www.kurir.rs/vesti/drustvo/srbi-narod-najstariji-ali-stvarno-preti-nam-izumiranje-prosecna-starost-veca-od-40-godina-clanak-2448369>, pristupljeno: 12/10/2016

Summary: The present paper offers a discourse analysis, by looking at several media texts from different time periods (2014, 2016), which deal with the topic of (falling) birth rates in Serbia. Following the perspective of ethics of deconstruction (Critchley, 1999), as well as studies of populism (Laclau, 2005, Panizza, 2005), this paper will establish ways in which the proposed texts could be seen and analysed as populist. Furthermore, the proposed research will look at these texts as populist narratives by focusing on the hypothesis of an antagonistic discourse, a process of “constructing people”, based on the polarization between the hegemonic, invisible “us” against “them”- the “the enemies of the people”, in this case the “enemies” being educated Serbian women, Albanian women, Roma and Muslim women. By looking at the program regarding the population politics, built during the Milosevic government (1999), this research will compare the contemporary media narratives with the proposed program. Drawing on concepts of iterability (Derrida, 1977), as well as the notion of the censorship (Butler, 1997), this research aims to explore the performative aspect of the analysed narratives, thus deconstructing and problematizing ways in which populist narratives of the nineties naturalize by repetition and re-contextualization in the contemporary Serbian media discourse.

Key words: populism, birthrate, citationality, misogyny

Stefan Janjić

Filozofski fakultet, Novi Sad

SREBRENICA NA VIKIPEDIJI: KAKO SE PIŠE „ZLOČIN“?

Sažetak: Od zločina u Srebrenici prošle su više od dve decenije, a trauma njegovog imenovanja i interpretacije njegovih dimenzija i dalje ne jenjava. Diskursna borba za adekvatni naziv ovog ratnog zločina, u kojem su stradale hiljade bošnjačkih muškaraca i dečaka, često zamagljuje suštinu događaja, njegove uzroke, posledice i žrtve. Konsenzus o ovom pitanju ne postoji ni među laicima, ni među istoričarima, ni među pravnicima sa područja Zapadnog Balkana, jer je okvir tumačenja najčešće uslovljen nacionalnošću tumača. Da li je ovaj istorijski događaj opterećen time što nije dovoljno *istorijski*, što su sećanja na njega i dalje suviše živa da bi se primenilo čuveno načelo *sine ira et studio*? Kako iz nepreglednog mnoštva informacija, neposrednih svedočanstava, rasprava na Haškom tribunalu, medijskih napisa i komemorativnih prisećanja izdvojiti relevantnu suštinu i predstaviti je kao istorijsku činjenicu? U ovom radu pokušaćemo da uporednom analizom utvrdimo kako se sa ovim pitanjem suočava digitalna enciklopedija Vikipedija, odnosno njene verzije na srpskom, hrvatskom i bosanskom jeziku. Ako i nije najpouzdanija, Vikipedija je bez ikakve sumnje najčitanija enciklopedija današnjice, a samim tim i najverovatniji prvi rezultat pretrage onome ko pokuša da se na internetu informiše o zločinu u Srebrenici. Metodom diskursne analize biće utvrđeno kako se Vikipedija na pomenuta tri jezika, odnosno na varijantama jednog istog (policentričnog) jezika, odnosi prema zločinu u Srebrenici: kakve su razlike u imenovanju zločina, broju žrtava, interpretaciji okolnosti i posledica? Da li je moguće o ovako delikatnoj temi, u ovako delikatnom društveno-političkom kontekstu, na jednoj otvorenoj enciklopedijskoj platformi uspostaviti naučni diskurs lišen nacionalističke, paušalne i populističke intonacije?

Ključne reči: Srebrenica, Vikipedija, genocid, kultura sećanja

Uvod

Iako se ratom obeležen raspad Jugoslavije dogodio pre više od dve decenije, mnoga pitanja u vezi sa ovim istorijskim događajem ostala su nerešena, a među njima su broj i imena ratnih žrtava, identifikovanje i osuda odgovornih, teritorijalni sporovi bivših republika, kao i pravno-imovinska pitanja. Ovde su pobrojane samo one teme o kojima bi se, u odgovarajućem

društveno-političkom kontekstu, mogli dobiti egzaktni podaci, odnosno izvesti egzaktna rešenja. Međutim, tema raspada Jugoslavije obuhvata i nepregledan niz istorijskih i etičkih pitanja na koja je teško dati sveobuhvatne odgovore, posebno kada tumačenja zahtevaju dekonstrukciju nacionalizma i njegovih složenih mehanizama. Genocid u Srebrenici postao je jedan od ključnih simbola rata u Jugoslaviji, jer je reč o zločinu sa (1) velikim brojem žrtava, koji je (2) okvalifikovan kao genocid, prvi put u Evropi nakon Drugog svetskog rata, a uz to i kao (3) vrhunac srpske nacionalističke politike. Sam zločin je, dakle, postao neodvojiv od svoje naknadno uspostavljene simboličke snage, pa ga u tom svetlu tumače obe suprotstavljene strane, ne libeći se krajnosti – od negiranja zločina do pripisivanja krivice i odgovornosti čitavoj naciji.

Zločin se dogodio nakon što su „11. jula 1995. bosansko-srpske vojne i policijske jedinice upale, posle višednevnog granatiranja, u sigurnu zonu Srebrenice. Iako je predsednik Republike Srpske Radovan Karadžić već 8. marta 1995. naredio da se muslimansko stanovništvo ukloni iz enklava Srebrenica i Žepa, napad je za 150 holandskih 'plavih šlemova', stacioniranih na tom mestu, došao potpuno neočekivano“ (Čalić 2013: 399). U tom napadu nastradalo je, prema procenama Memorijalnog centra Srebrenica – Potočari, više od osam hiljada bošnjačkih muškaraca i dečaka.

Kada je reč o motivima napada na grad, kao i kasnijeg zločina, istoričarka Mari-Žanin Čalić navodi da ih je bilo mnogo, ali fokus postavlja na istorijsku dimenziju, jer su, kako navodi, glavešine Vojske Republike Srpske „smatrale istočnu Bosnu prastarom srpskom oblašću, Drinu za 'unutrašnju' reku, kako se izrazio general Mladić, a ne kao 'granicu““ (Čalić 2013: 400). Etničko čišćenje u Srebrenici, koja se danas nalazi u okviru entiteta Republika Srpska, moglo je, u tom kontekstu, poslužiti kao način za povezivanje teritorija naseljenih srpskim stanovništvom. O takvom i sličnim modelima ratnog delovanja govori i indijsko-američki antropolog Ardžun Apaduraj, u svojoj studiji *Strah od malih brojeva*: „Numerička većina može postati grabljiva i etnocidna prema malim brojevima upravo onda kad neke manjine počnu da je podsećaju na činjenicu da postoji mali razmak između njenog većinskog stanja i horizonta neokaljane nacionalne celine, to jest potpuno čistog nacionalnog etnosa“ (Apaduraj 2008: 19). Prema poslednjem popisu stanovništva Bosne i Hercegovine iz 2013. (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2016), u Opštini Srebrenica danas živi trostruko manje stanovnika nego 1991, a demografska slika je takva da Bošnjaci čine 55% populacije (pre rata 75%), Srbi 44% (pre rata 22%), a ostali (Hrvati, Jugosloveni, Albanci) oko jedan procenat.

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju je 2007. godine doneo presudu prema kojoj se masakr u Srebrenici kvalifikuje kao genocid, čime je ovaj zločin, pravno gledano, postao prvi genocid u Evropi nakon Drugog svetskog rata. Ovakva odluka suda izazvala je, očekivano, veliki broj polemika, ne samo o konkretnom zločinu, već i o samoj definiciji genocida. Pri razmatranju prirode zločina ključni aspekt nije broj žrtava, već genocidna namera, koja je „usmerena prema grupi kojoj svaka pojedinačna žrtva pripada; ono što zločinac želi postići je potpuno ili delimično uništenje grupe kao takve, a ubistvo pojedinaca je zapravo sredstvo za ostvarenje tog cilja“ (Dimitrijević i dr. 2013: 101). Ukoliko se oslonimo na (za sada jedino relevantnu) definiciju genocida – onu koja je navedena u „Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida“ (Ujedinjene nacije 1946), genocidom se smatra bilo koje od navedenih dela učinjenih u nameri potpunog ili delimičnog uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne ili verske grupe:

- a) ubistvo članova grupe;
- b) teška povreda fizičkog ili mentalnog integriteta članova grupe;
- c) namerno podvrgavanje grupe životnim uslovima koji treba da dovedu do njenog potpunog ili delimičnog uništenja;
- d) mere uperene na sprečavanje rađanja u okviru grupe;
- e) prinudno premeštanje dece iz jedne grupe u drugu.

Koliko ovakva definicija, uspostavljena neposredno po okončanju Drugog svetskog rata, odgovara savremenom pravnom sistemu? Prema Dimitrijević i dr. (2013), Ujedinjene nacije nude prilično krutu definiciju genocida, pa su „jedini sudski utvrđeni genocidi posle Drugog svetskog rata masovno ubistvo više od 500.000 Tutsija u Ruandi 1994. od strane režima ekstremističkih Hutua, i sistematično ubistvo oko 8.000 bošnjačkih muškaraca i dečaka u julu 1995. od strane vojske bosanskih Srba“ (Dimitrijević i dr. 2013: 104). Ova grupa autora navodi i jedan hipotetički primer kojim se potcrtavaju mogući apsurdi koje dopušta raspoloživa definicija:

„Ako neki zločinac detonira termonuklearnu bombu nad nekim velegradom i prouzrokuje smrt milion njegovih stanovnika, to će biti genocid samo ako je počinilac pri tom nameravao da uništi Srbe, Špance ili Kineze ili hrišćane ili muslimane u tom gradu kao grupu, dok ostale uzgredne žrtve neće biti žrtve genocida, a isti zločin učinjen iz bilo kog drugog razloga smatraće se 'samo' zločinom protiv čovečnosti“ (Dimitrijević i dr. 2013: 103).

Dakle, da bi Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju doneo presudu kojom se zločin u Srebrenici kvalifikuje kao genocid, od ključnog je značaja bila nedvosmislena identifikacija genocidne namere pripadnika Vojske Republike Srpske. Uže posmatrano, kao cilj zločina moglo se posmatrati povezivanje srpskih teritorija, što bi dugoročno dovelo do stvaranja etnički čiste Republike Srpske. U tom svetlu možemo se poslužiti Apadurajevim terminom *predatorskog identiteta*, koji se stvara kroz „ideju o narodu jedne države uspešno svedenu na princip etničkog singulariteta, tako da se postojanje čak i najmanje manjine unutar nacionalnih granica doživljava kao nepodnošljivo narušavanje čistote nacionalne celine“ (Apaduraj 2008: 63), ali se, sa druge strane, pri takvom razmatranju treba čuvati generalizacija jer, kako primećuje Umberto Eko, onaj ko sve građane neke zemlje smatra odgovornim za određenu politiku, sprovodi određeni vid rasizma (prema Eko 2016: 191). Zločin u Srebrenici pritom je samo jedan u nizu događaja oko kojih se koncentrišu međusobne optužbe bivših jugoslovenskih republika za genocid: „Na prostoru bivše Jugoslavije deo nacionalističkih priča političkih i kulturnih elita upravo je tvrdnja da je baš njihov narod u nekom trenutku bio žrtva genocida – i to naravno najveća, bar u konkurenciji sa susedima“ (Dimitrijević i dr. 2013: 100).

Vikipedija i kultura sećanja

U ovom radu pokušaćemo da uporednom analizom utvrdimo kako se pitanjem zločina u Srebrenici suočava digitalna enciklopedija Vikipedija, odnosno njene verzije na srpskom, hrvatskom i bosanskom jeziku. Ako i nije najpouzdanija, Vikipedija je bez ikakve sumnje najčitanija enciklopedija današnjice, a samim tim i najverovatniji prvi rezultat pretrage onome ko pokuša da se na internetu informiše o ovom zločinu.

Pre nego što razmotrimo ulogu Vikipedije u interpretaciji zločina u Srebrenici, osvrnimo se na moguće nivoe formiranja narativa o ovom i sličnim događajima iz bliske istorije. Aleida Asman, jedna od rodonačelnica kulture sećanja, smatra da postoje četiri formata pamćenja: individualno, društveno, političko i kulturno (prema Assman 2006). Pritom je samo prvi navedeni format *pamćenje* u svom izvornom značenju, tj. pamćenje koje se vezuje za pojedinca, dok naredni formati pretpostavljaju postojanje nadindividualne, kolektivne svesti, koja bi raznovrsnim modelima usvajanja i rekonstruisanja držala određeno pamćenje živim. Zločin u Srebrenici se, usled (1) relativne skorašnjosti, (2) velikog broja žrtava, (3) kvalifikacije koja je proistekla iz presude Međunarodnog suda pravde, (4) simboličkog značaja i (5) cikličnih

komemorativnih aktivnosti formira kao sećanje kroz sva četiri pobrojana formata. To se na individualnom nivou ostvaruje kroz sećanja porodica, prijatelja i suseda stradalih, kao i kroz sećanja nekolicine zarobljenih muškaraca koji su preživeli zločin. Ova individualna sećanja stekla su širi publicitet zahvaljujući medijima, ali i procesu svedočenja pred Međunarodnim sudom pravde. Potom se skupom individualnih sećanja povezanih direktno sa zločinom ili indirektno, sa kontekstom u kojem je nastao, formira društveno pamćenje. Političko pamćenje mahom se vezuje za događaje koji više nemaju živih svedoka, a ostvaruje se kroz obrazovni sistem, kroz izgradnju muzeja i komemorativnih centara. Iako je reč o događaju koji se odigrao pre dve decenije, zločin u Srebrenici već ispunjava pomenute uslove, jer se izučava u školama, posvećeni su mu muzejski i komemorativni kompleksi, a stradanje bošnjačkih muškaraca i dečaka obeležava se svake godine. Naposletku, tu je i kulturno pamćenje, odnosno *skladišteno pamćenje*, a obuhvata podatke „koji niti su aktivno zapamćeni, niti su potpuno zaboravljeni, već su dostupni za potencijalnu upotrebu“ (Assman 2006: 220). Ova kategorija podrazumeva muzejsku i arhivsku građu, ali i enciklopedije, kojima pripada i Vikipedija, kao digitalna enciklopedija koja se neprestano stvara i nadograđuje.

Uprkos mnogobrojnim optužbama na račun kredibiliteta sadržaja, Vikipedija je zbog svoje široke dostupnosti i velikog broja podataka danas uticajnije od mnogih sistematično priređenih, štampanih enciklopedija: „Istraživanje povezanosti između posećenosti Vikipedije, uređivanja njenih stranica i pojave značajnih događaja omogućava dublje razumevanje reakcija publike na te događaje, a ujedno je i izvor informacija o važnosti rečenica u člancima Vikipedije“ (Hogue et al. 2014: 41). Digitalna enciklopedija nastoji da pomiri suprotnosti na kojima je zasnovana, pa se često „opisuje kao vežba jednako anarhije i demokratije, gde se dekonstruišu dominantni narativi i reprezentacije, i gde postaje vidljivo mnoštvo mišljenja i interpretacija sveta“ (Graham 2011: 269). Na Vikipediji se, dakle, sukobljavaju različite interpretacije određenih događaja, a svrha nametanja sopstvenog diskursa nije „pobeda“ sama po sebi, već činjenica da „pobeda“ donosi izrazitu vidljivost pobedničkoj interpretaciji. Nadgornjavanje katkad dovodi do tzv. *uređivačkih ratova* kao „ekstremnih slučajeva neslaganja o sadržaju članka“ (Sumi et al. 2011: 724), a upravo u tom kontekstu možemo govoriti i o Vikipedijinim člancima o zločinu u Srebrenici.

Metodom diskursne analize i analize uređivačkog pritiska biće utvrđeno kako se Vikipedija na pomenuta tri jezika, odnosno na varijantama jednog istog (policentričnog) jezika,

odnosi prema zločinu u Srebrenici: kakve su razlike u imenovanju zločina, broju žrtava, interpretaciji okolnosti i posledica; da li je moguće o ovako delikatnoj temi, u ovako delikatnom društveno-političkom kontekstu, na jednoj otvorenoj enciklopedijskoj platformi uspostaviti naučni diskurs lišen nacionalističke, paušalne i populističke intonacije. Prilikom istraživanja analizirane su verzije članaka od 5. maja 2017. godine.

Srebrenica na Vikipediji

Za potrebe ovog rada analizirani su članci o zločinu u Srebrenici na srpskoj (srV), hrvatskoj (hrV) i bosanskoj (bsV) Vikipediji³⁹. Reč je o tri verzije koje se služe veoma bliskim jezicima, odnosno varijantama istog, policentričnog jezika. Međutim, taj početni, jezički uslov, ne znači nužno da će enciklopedijski članci ove tri verzije Vikipedije biti slični. Naprotiv, budući da ih stvaraju tri različite *interpretativne zajednice*, kako je ovakve grupe nazvao američki književni teoretičar Stenli Fiš, može se očekivati visok nivo disonance, posebno u člancima poput onog o zločinu u Srebrenici. Oslanjajući se na Fiša, Piter Berk pominje postojanje različitih *zajednica pamćenja* u određenom društvu: „Važno je odgovoriti na pitanja ko hoće da neko nešto zapamti i zbog čega? Čija se verzija prošlosti zapisuje i čuva?“ (Berk 1999: 90). Zajednica koja uređuje Vikipediju ne može se posmatrati kao homogena ni po jednom kriterijumu, osim po bazičnoj računarskoj pismenosti, neophodnoj za unos podataka i izmena postojećih informacija. Međutim, u slučaju pomenutih *uređivačkih ratova*, uža grupa istaknutih korisnika ima pravo da donese konačnu odluku, i time staje na čelo interpretativne zajednice, odnosno zajednice pamćenja.

Razlika se uočava već na nivou naslova: članak se na srV naziva „Masakr u Srebrenici“, dok na bsV i hrV glasi „Genocid u Srebrenici“. Uži fokus analize mogao bi navesti na zaključak da srV pokušava da umanju dimenziju zločina odabirom lekseme *masakr* umesto *genocid*, budući da masakr – uprkos tome što označava masovni pokolj – isključuje genocidnu nameru, odnosno nameru uništenja verske / nacionalne grupe. Ipak, uvidom u nazive Vikipedijinih članaka o Srebrenici na drugim evropskim jezicima, može se zaključiti da se u naslovima termin *genocid*, osim na bsV i hrV, koristi još samo na albanskoj Vikipediji. Dimitrijević i dr. smatraju da je

---

³⁹ Verzije članaka od 5. maja 2017. godine.

stigmatizacija genocida kao takvog moralno nezaslužena i da devalvira druge međunarodne zločine, dovodeći do „izopačenog podstreka sukobljenim grupama da u izgradnji svog kolektivnog narativa upravo požele da sebe dodatno viktimizuju i označe kao žrtve genocida, nastojeći da se tako poistovete sa žrtvama Holokausta, pa se onda mi predstavljamo žrtvama kakve su bili Jevreji, a naši neprijatelji kao moralni ekvivalenti nacista“ (Dimitrijević i dr. 2013: 105). Engleska Vikipedija, kao prva i najveća, ovaj zločin imenuje kao *masakr*, a za identičan naziv opredelile su se još 24 evropske Vikipedije⁴⁰. Naposletku, dve verzije Vikipedije odlučuju se za naziv koji je po svojoj snazi još neutralniji od *masakra*: na holandskoj i islandskoj Vikipediji članci o ovoj temi nazivaju se „Pad Srebrenice“. Potencijalni uzroci takvog pasivnog jezičkog odabira na holandskoj Vikipediji mogu se tražiti u (takođe pasivnoj) ulozi holandskih „Plavih šlemova“ u srebreničkom zločinu, odnosno u nesuprotstavljanju trupama Ratka Mladića, zbog čega je apelacioni sud Holandije doneo presudu kojom se tom odredu pripisuje delimična odgovornost za smrt više od 300 muslimana proteranih iz baze UN u blizini Srebrenice. Rolan Bart tvrdi da postoje dve mogućnosti za imenovanje nepoželjnog: „ili imenovati što je manje moguće (najčešći postupak), ili pridati upravo smisao suprotnosti (zaobilazniji postupak). *Rat* se tada koristi u smislu *mir*, a *pacifikacija* u smislu *rat*“ (Bart 2013: 135). Svedočimo, dakle, o tri načina imenovanja ovog događaja:

1. *Pad Srebrenice* – zločin je nevidljiv, naziv je pasivan, neproziran
2. *Masakr u Srebrenici* – zločin je vidljiv, masovan, ali bez genocidne namere
3. *Genocid u Srebrenici* – zločin je okvalifikovan kao genocid, u skladu sa presudom Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju.

Kao što se može videti u Tabeli br. 1, najduži članak o zločinu u Srebrenici napisan je na bsV, dok je članak na hrV nešto kraći. Članak na srV je, 2,61 put kraći od bsV i 2,35 od hrV. Međutim, ukoliko posmatramo broj spoljnih referenci⁴¹, on je na srV nesrazmerno velik u odnosu na dužinu teksta (jedna referenca na svakih 40 reči), dok je taj odnos na bsV znatno

---

⁴⁰ Vikipedija na francuskom, danskom, nemačkom, italijanskom, estonskom, letonskom, litvanskom, španskom, mađarskom, slovačkom, slovenačkom, norveškom, srpskohrvatskom, ruskom, grčkom, makedonskom, bugarskom, češkom, turskom, rumunskom, ukrajinskom, švedskom, portugalskom i finskom jeziku.

⁴¹ Pod spoljnim referencama na Vikipediji podrazumevamo eksterne linkove i reference iz štampanih publikacija.

drugačiji (jedna referenca svaku 251 reč). Uzrok ovog disbalansa očitava se u specifičnoj strukturi članka na srV, gde kontroverze u vezi sa zločinom zauzimaju čak trećinu teksta (videti grafikon br. 1), a eksterne reference treba da potkrepe pomenute kontroverze.

	Srpski jezik	Bosanski jezik	Hrvatski jezik
Dužina članka	2.981 reč	7.802 reči	7.021 reč
Broj referenci	71	31	29
Broj promena	1.102	354	213
Da li je članak zaključan? ⁴²	Da	Da	Ne

Tabela 1 Osnovni podaci o Vikipedijinih člancima posvećenim zločinu u Srebrenici

Analiza aktera u uvodnim blokovima članaka o Vikipediji (tabela br. 2) pokazuje različite forme nijansiranja diskursa o žrtvama i zločincima. Dok su na bsV i hrV kao krivci označeni vojnici Vojske Republike Srpske, na srV se odgovornost, na primeren način, sužava na „pripadnike Vojske Republike Srpske“ (podvukao autor). Na bsV se posebno naglašava da je formacija „Škorpioni“, saučenik u zločinu, bila pod kontrolom MUP-a Srbije. Kada je reč o žrtvama, bsV osim nacionalnosti (*Bošnjaci*) i pola (*muškarci*) pridodaje i komponentu starosti, ističući da su u zločinu nastradali i dečaci. Podatak o broju žrtava sličan je na bsV i hrV, dok je na srV neodređen – „nekoliko hiljada“. Međutim, uz tu odrednicu srV navodi i različite izvore sa različitim procenama:

6.868 prema „Bosanskom atlasu zločina“; 7000-8000 prema predmetu Krstić; 5.336-7.826 prema predmetu Popović i drugi; 4.970-6.000 prema predmetu Tolimir; 8.372 prema natpisu na kamenu u Memorijalnom centru Srebrenica – Potočari. (*Masakr u Srebrenici*, srV).

Ovakav postupak može se tumačiti na dva načina: (1) kao namera da se objektivno pobroje različite procene broja žrtava; (2) kao namera da se konstruiše utisak o nepouzdanosti podataka, koji variraju od 4970 do 8372 žrtve.

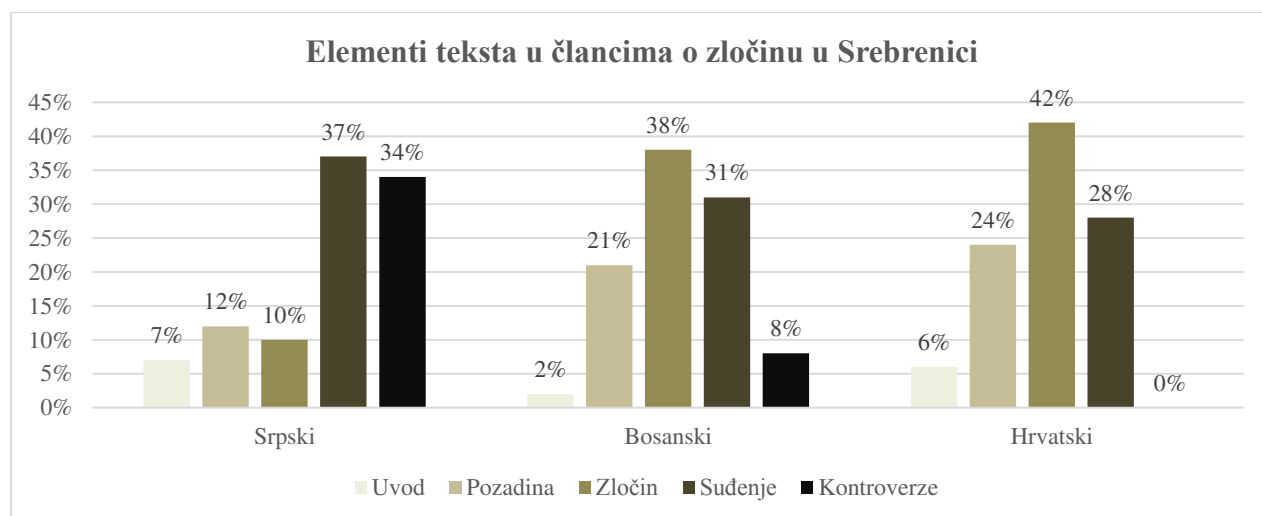
	Srpski jezik	Bosanski jezik	Hrvatski jezik
Ko je	Pripadnici Vojske	Vojska Republike Srpske	Vojnici Vojske

⁴² U slučaju kontroverznih tema uredništvo Vikipedije zadržava pravo zaključavanja članka, kako bi se sprečili (učestali) vandalski upadi. Nakon zaključavanja, samo uska grupa korisnika ima pravo da menja sadržaj.

krivac?	Republike Srpske i pojedinih paravojnih jedinica (Škorpioni)	pod komandom generala Ratka Mladića, uključujući i paravojnu formaciju „Škorpioni“, pod kontrolom Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije, zajedno s nekoliko stotina grčkih i ruskih volontera.	Republike Srpske i specijalne srpske vojne postrojbe Škorpioni.
Ko je žrtva?	Bošnjački muškarci	Bošnjački muškarci i dječaci	Bošnjački muškarci.
Broj žrtava	Nekoliko hiljada	Preko 8000	8.372

Tabela 2 Akteri u Vikipedijinih člancima o zločinu u Srebrenici

Na grafikonu br. 1 prikazana je struktura članaka (prema broju reči), raščlanjena na tematske elemente, kako bi se uočio fokus članka. Za bsV i hrV uočavamo sličnu strukturu, sa naglaskom na pozadinu zločina (analizu uzroka) i opis samog zločina. Sa druge strane, naglasak je na srV postavljen na proces suđenja, kao i na navodne kontroverze koje se, kako se navodi u članku, odnose na broj stradalih, način njihovog stradanja, način identifikovanja, dodatna sahranjivanja, kvalifikacije zločina kao genocida, kao i na ignorisanje bošnjačkih zločina nad Srbima neposredno pre zločina u Srebrenici.

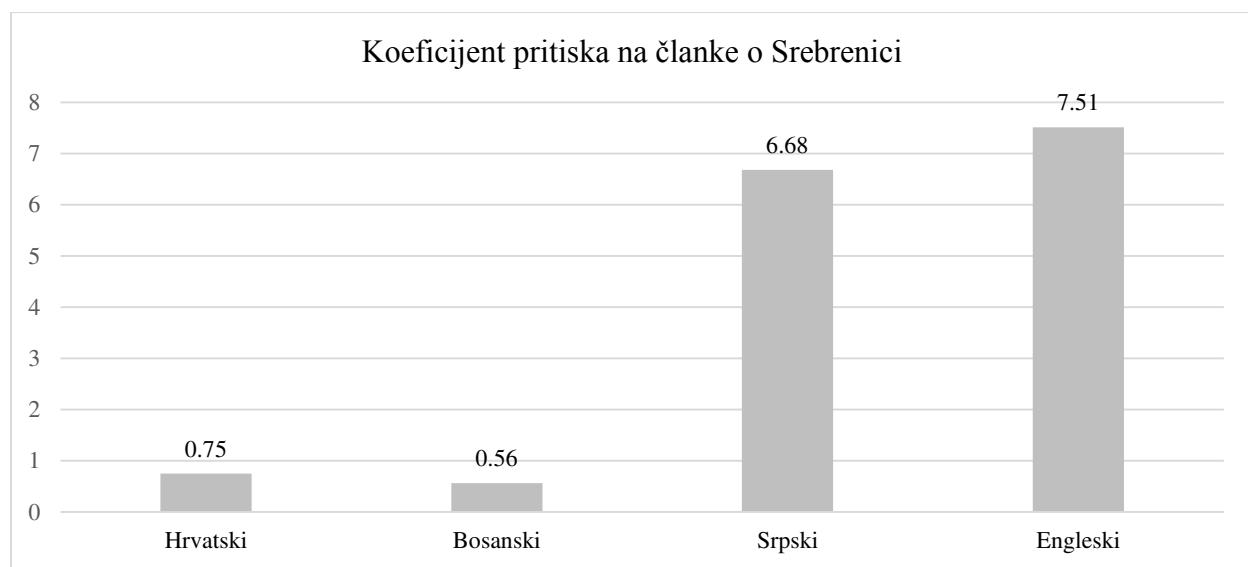
Grafik 1 Prikaz udela tematskih segmenata u ukupnoj dužini teksta - članci o Srebrenici

Dok članak na srV ističe reference kojima je zadatak da podupru teze o pomenutim kontroverzama, sadržaj članka na bsV je naglašeno literarizovan, koriste se izrazi poput *jedan od najužasnijih događaja u savremenoj evropskoj istoriji, zastrašujući zvuci i monstruozni zločin*, čime se odstupa od enciklopedijskog diskursa: „Inflaciju mita najsigurnije obeležava upravo činjenica da njegov polet mora da se obnavlja pridevima“ (Bart 2013: 138).

U kontekstu pomenutih *uređivačkih ratova*, odnosno diskursnih borbi na Vikipediji, važno je odrediti koliki je pritisak izvršen na analizirane verzije teksta. Drugim rečima, treba razmotriti koliki je broj registrovanih i anonimnih korisnika od nastanka članka pokušao da ga izmeni i prilagodi. U skladu sa tim, izvodimo sledeću formulu:

$$Kp = \frac{\frac{I_{rk}}{t} + \frac{I_{ak}\Delta t}{t}}{\sum r} \times 100$$

gde K_p označava koeficijent pritiska, I_{rk} broj izmena koje su uneli registrovani korisnici, I_{ak} broj izmena anonimnih korisnika, t vreme od nastanka članka do trenutka analize (u godinama), Δt vremenski isečak, odnosno vreme od nastanka članka do njegovog zaključavanja, a $\sum r$ broj reči.

Grafik 2 Prikaz koeficijenta pritiska (K_p) na članke o zločinu u Srebrenici

Rezultat pokazuje da je na članak sa srV ostvaren daleko veći pritisak ($K_p = 6,68$) nego na hrV (0,75) i bsV (0,56). Samim tim, može se pretpostaviti da među registrovanim i anonimnim korisnicima hrV i bsV postoji daleko veći stepen konsenzusa o ovoj temi nego među korisnicima srV. S obzirom na izuzetnu vidljivost engleske Vikipedije, ali i činjenicu da se veliki

broj sadržaja za druge svetske jezike prevodi sa nje, izračunat je i K_p za englesku verziju članka o zločinu u Srebrenici. On iznosi 7,51, što znači da je izrazitiji čak i od onog na srV. U poređnom analizom članaka na drugim evropskim jezicima, koja je u ovom radu samo načeta razmatranjem odabira naslovā, mogao bi se dobiti odgovor na pitanje u kolikoj meri se tekst sa engleske Vikipedije koristi kao baza pri formiranju tekstova na drugim jezicima. Na osnovu analize naslova možemo doći do zaključka da je većina evropskih jezika prihvatila rešenje koje nudi i engleska Vikipedija, a kojim se zločin u Srebrenici kvalifikuje kao *masakr*.

Zaključak

Od zločina u Srebrenici prošle su više od dve decenije, a trauma njegovog imenovanja i interpretacije njegovih dimenzija i dalje ne jenjava. Diskursna borba za adekvatni naziv ovog ratnog zločina, u kojem su stradale hiljade bošnjačkih muškaraca i dečaka, često zamagljuje suštinu događaja, njegove uzroke, posledice i žrtve. Konsenzus o ovom pitanju ne postoji ni među laicima, ni među istoričarima, ni među pravnicima sa područja Zapadnog Balkana, jer je okvir tumačenja najčešće uslovljen nacionalnošću tumača. Da li je ovaj istorijski događaj opterećen time što nije dovoljno *istorijski*, što su sećanja na njega i dalje suviše živa da bi se primenilo čuveno načelo *sine ira et studio*? Kako iz nepreglednog mnoštva informacija, neposrednih svedočanstava, rasprava na Haškom tribunalu, medijskih napisa i komemorativnih prisećanja izdvojiti relevantnu suštinu i predstaviti je kao istorijsku činjenicu? Digitalna enciklopedija Vikipedija mogla bi se, sledimo li tipologiju sećanja Aleide Asman, shvatiti kao medij kulturnog pamćenja, tj. skladište *potencijalnog* pamćenja. Analizom članaka o zločinu u Srebrenici može se utvrditi kako se u domenu kulturnog pamćenja vode izrazite diskursne borbe za interpretaciju ovog istorijskog događaja. Iako su pojedini elementi teksta slični ili identični na srpskoj, bosanskoj i hrvatskoj Vikipediji, sadržaji triju članaka se udaljavaju pomeranjem fokusa, naglašavanjem segmenata koji idu u prilog nacionalnosti pretpostavljene publike ili joj najmanje štete, potom literarizacijom diskursa koji bi trebalo da teži ka objektivnosti i nepristrasnosti, kao i navođenjem spoljnih referenci sumnjivog kredibiliteta. Analizom uređivačkog pritiska na posmatrane verzije članaka utvrđeno je da je pritisak bio najizrazitiji na srpskoj Vikipediji, a najmanji na bosanskoj. Demokratska osnova Vikipedije pruža mogućnost za javni dijalog pri konstrukciji diskursa, ali istovremeno otvara prostor za različite vandalske upade, koji mogu biti posebno opasni kada je reč o osetljivim temama, poput zločina u Srebrenici.

LITERATURA:

- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2016). *Etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest, maternji jezik*. Posećeno 7. juna 2017, URL: <<http://www.popis.gov.ba/popis2013/knjige.php?id=2>>
- Apaduraj, Ardžun (2008). *Strah od malih brojeva*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Assman, Aleida (2006). Memory, Individual and Collective. In: *The Oxford handbook of contextual political analysis*, ed. Robert E. Goodin & Charles Tilly. Oxford: Oxford University Press: 210-226.
- Bart, Rolan (2013). *Mitologije*. Beograd: Karpos.
- Berk, Piter (1999). Istorija kao društveno pamćenje. *Reč*, 56.2: 83-92.
- Čalić, Mari-Žanin (2013). *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio.
- Dimitrijević, Vojin; Hadži-Vidanović, Vidan; Jovanović, Ivan; Marković, Žarko; Milanović, Marko (2013). *Haške nedoumice* (drugo izdanje). Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Eko, Umberto (2016). *Pape Satàn Aleppo*. Beograd: Geopoetika.
- Graham, Mark (2011). Wiki Space: Palimpsests and the Politics of Exclusion. In: *Critical Point of View – A Wikipedia Reader*, ed. Geert Lovink & Nathaniel Tkacz. Amsterdam: Institute of Network Cultures: 269-282.
- Hogue, Alexander; Nothman, Joel; Curran, James (2014). Unsupervised Biographical Event Extraction Using Wikipedia Traffic. In: *Proceedings of Australasian Language Technology Association Workshop*, 41–49.
- Sumi, Róbert; Yasseri, Taha; Rung, András; Kornai, András; Kertész, János (2011). Edit wars in Wikipedia. In: *IEEE Third International Conference on Social Computing (SocialCom)*, Boston, MA: 724-727.
- Ujedinjene nacije (1946). *Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida*. Posećeno 5. maja 2017, URL: <<http://media.cgo-cce.org/2013/06/12-Konvencija-o-sprijecavanju-i-kaznjavanju-zlocina-genocida.pdf>>.

Stefan Janjić

SREBRENICA ON WIKIPEDIA: HOW TO WRITE “CRIME”?

Summary

More than two decades have passed since the crime in Srebrenica, and the trauma of its naming and interpretation of its dimensions remains unchanged. The discourse of the struggle for the proper name of this war crime, in which thousands of Bosniak men and boys were killed, often obscures the essence of the event, its causes, consequences and victims. There is no consensus on this issue either among laymen, among historians, or among lawyers from the Western Balkans, because the interpretation framework is most often conditioned by the nationality of the interpreter. Is this historical event burdened by the fact that it is not *historical* enough, ie. the memory of it is still too vivid to apply the famous principle *sine ira et studio*? How to separate the relevant essence from an endless array of information, direct testimonies, debates conducted at The Hague tribunal, media writings and commemorative remarks? In this paper, we will try to compare three Wikipedia articles on Srebrenica, ie. versions in Serbian, Croatian and Bosnian. If it is not the most reliable, Wikipedia is without any doubt the most read encyclopaedia of today, and therefore the most likely first search result for anyone trying to get information about the crime in Srebrenica on the Internet. The method of discourse analysis will determine how Wikipedia in the three languages (or variants of the same, polycentric language) refers to the crime in Srebrenica: what are the differences in the description of the crime, the number of victims, the interpretation of circumstances and consequences? Is it possible on such a delicate topic, in such a delicate socio-political context, to establish a scientific discourse without nationalist, arbitrary and populist intonations on an open encyclopaedia platform?

Stefani Šovanec

Filozofski fakultet, Novi Sad

ANTISEMITIZAM U ŠTAMPI KRALJEVINE JUGOSLAVIJE UOČI DRUGOG SVETSKOG RATA

Sažetak: Period koji je usledio nakon buđenja nacionalističkih osećanja širom Evrope obeležen je jednim od najokrutnijih i najmasovnijih zločina svih vremena. Sećanje na progon i pogrom Jevreja i sagledavanje uticaja i uloge koju su u tim događanjima imali mediji od planetarnog je značaja. Uvid u eksplicitne manifestacije mržnje prema Jevrejima, kao i u mehanizme sprovođenja latentne profašističke propagande u štampi bitan je, jer omogućava prevenciju eventualnih ponavljanja grešaka iz prošlosti. Promene koje je trpela štampa, kako u Nemačkoj, tako i u Kraljevini Jugoslaviji, svedok su dubokih društvenih kriza i političkih sukobljavanja. Pri širenju nacionalsocijalističkih ideja štampa je eksploatisana do krajnjih granica, a uniformisanost pisanja u jednom trenutku dovodi čak i do njenog totalnog obesmišljavanja i potpunog gubitka uticaja. U ovom radu autorka prikazuje kako je kroz štampu popularizovan antisemitizam i u kojim je sve oblicima egzistirao u njoj u godinama pred Drugi svetski rat. U ovom kontekstu veoma su bitna pitanja kako su antisemitizam pojmlili savremenici fašizma u Jugoslaviji, koliko ih je on interesovao i da li su autori razumeli kakvi događaji predstoje. Kroz primere pisanja listova kao što su *Srpski književni glasnik*, *Pravda*, *Javnost*, *Glas Matice srpske*, *Narodna odbrana* i primere iz profašističkih glasila Dimitrija Ljotića prikazano je kakve je izvore informacija građanstvo imalo o Jevrejima i jevrejskom pitanju, kakva je bila svest pripadnika ondašnje intelektualne elite i koliko je daleko štampa smela da ide u širenju propagande mržnje.

Ključne reči: antisemitizam, antifašizam, nacionalizam, propaganda, štampa, mediji, drugi svetski rat;

Oni koji ne pamte prošlost, osuđeni su da je ponavljaju.

Džordž Santajana, *Život razuma*

Uvod

Moderni antisemitizam javlja se u doba prosvetiteljstva kao posledica jačanja nacionalnih osećanja, kada Jevreji, posebno u Nacističkoj Nemačkoj od strane nacionalsocijalista, bivaju doživljavani kao pretnja nacionalne ideje. Pod uticajem agresivne cenzure na području Rajha,

mediji, bez ikakve mogućnosti da se odbrane od uticaja režima, postaju njegova glasila. Vremenom se i mediji i javnost van Nemačke počinju približavati antisemitskoj politici. Hipotetička pitanje velikog značaja su: da li bi, da je postojala ranije, glasna i eksplicitna kritika antisemitizma mogla imati povoljnog uticaja na ondašnja zbivanja i da li bi mogla kreirati snažnije stavove koji bi možda proizveli jači otpor destruktivnim idejama? Istoričarka Olivera Milosavljević (2002) u svojim studijama *Savremenici fašizma* postavlja ključna pitanja za sagledavanje ovog problema - *da li su ovdašnji intelektualci dočekali okupaciju u Drugom svetskom ratu sa već izgrađenim uvrenjima o sopstvenom izboru strane u ratu? Sa kakvim su predznanjima dočekali prelomna zbivanja?* (Milosavljević 2002: 11). Milosavljevićeva u svom delu preispituje kako su savremenici posmatrali nekada aktuelnu pojavu, događaj, ličnost ili ideologiju kojoj su bili svedoci.

Sećanje – kulturno, istorijsko, političko, uvek je ideološki obojeno. Ono ne može egzistirati, a da ne daje prednost određenom viđenju koje predstavlja kao kolektivno sećanje određene grupe. Kako bi ideološke manipulacije bile izbegnute neophodno je osvrtnje na prošlost, prisećanje i objektivno analiziranje bivših događaja. Kako povoljne, tako i nepovoljne po sadašnju društveno-političku klimu, istorijske sekvence trebalo bi ponovo razmatrati i promišljati u kontekstu današnjice. Posebno je značajno priznavanje i prihvatanje upravo onih nepovoljnih, jer nam one pružaju uvid u greške i tako daju prostora za eventualni napredak. Problem koji se ovde uočava sastoji se u pogrešnom shvatanju da takvo insistiranje na bivšim greškama može doprineti ugrožavanju ili narušavanju identiteta nacije. Ipak, na osvešćivanje grešaka kao što su, zločini, ispravno bi bilo gledati kao na prihvatanje odgovornosti, učenje iz njih i samim tim sprečavanje njihovog ponavljanja.

U širem smislu, pojam kulture sećanja je pojam vredan diskusije i proučavanja, posebno danas kada smo svedoci velikih promena – civilizacijskih, državno-političkih i kulturnih. Aktuelnim sukobima u svetu i masovnim zločinima koje oni donose razmatranja tek predstoje. Samo kada se stvore odgovarajući uslovi – kada se sukob završi, kada interesi izblede i nastupi odgovarajuća vremenska distanca, moguće je promatrati ovakve pojave, tražiti im uzroke, krivce i učiti iz njih. Zbog toga je značajno da li su i kako su građani sveta obaveštavani o aktuelnim zločinima i sukobima i kako to utiče na izgradnju njihovih stavova, pa samim tim i na njihovo delanje. Naravno, etički standardi novinarstva danas su viši, a demokratsko društvo svakako ne

dozvoljava da se mržnja širi kontinuirano i eksplicitno, kao nekada. Bez obzira na to, ne sme se prenebeći činjenica da je propaganda danas na do sada najvišem nivou i da širenje mržnje kakvo je ranije postojalo nije jedini i najefikasniji vid propagande.

Podstaknuta navedenim, tema ovog rada jeste antisemitska propaganda, odnosno sistemi širenja propagande mržnje prema Jevrejima na području Kraljevine Jugoslavije. U radu neće biti reči o antisemitizmu, odnosno o njegovom nastanku i teorijskim razmatranjima, jer takav pristup zahteva više prostora. Adorno je još 1950. godine u razmatranjima u *Autoritarnoj ličnosti* izneo da bi „teorija koja bi objasnila opšti fenomen antisemitizma bila ništa manje nego teorija modernog društva u celini” (Adorno 1950: 608 prema Todosijević 2008: 130). Period od 1935. godine pa do početka Drugog svetkog rata je važan jer pruža sliku specifične predratne situacije, klime koja je prethodila eskalaciji antisemitizma u vidu Holokausta. Shodno tome, dešavanja u ovom periodu mogu biti posmatrana kao neki od potencijalnih uzročnika pomenutih događaja, pa su i neizbežna u okvirima njegove analize. Cilj ovog rada jeste da kroz primere pruži sumaran pregled propagiranja antisemitskih ideja, a obuhvatiće isključivo pisanje u beogradskoj i u vojvođanskoj štampi, odnosno najtiražnije i najznačajnije medije rasturane na tim prostorima.

Štampa u međuratnom društveno-političkom kontekstu

Mediji na području Kraljevine Jugoslavije ne mogu biti poređeni sa slikom medija u Nacističkoj Nemačkoj, koju je Barović (2007) okarakterisao kao „potpuni sumrak medija“ (Barović 2007: 130). On opisuje tadašnju krizu u medijima kao „dno novinarstva“, gde je „nedostatak informacija nadomeštan partijskim direktivama i naredenjima redakcijama dok je sama medijska scena postala monotona i jednoobrazna“ (Barović 2007: 130). Ipak, sa širenjem nemačkih ratnih uspeha, Evropom se širila i antijevrejska politika, a krajem tridesetih godina je bilo moguće primetiti uticaj antisemitske politike i u državama u kojima je ranije nije bilo (Ristović 1998: 41). Vlasti nekih država pokušavale su da antisemitizam priguše, druge su ga, pak, otvoreno izražavale, ali činjenica je da je on postao *opšte mesto* u politici Evrope, gde su uvedeni razni propisi protiv Jevreja (Ristović 1998: 23). Kako Radovanović o tome piše, antisemitizam koji je u ostalim evropskim zemljama egzistirao na lokalnu počeo se popularizovati i „pronašao je svoj institucionalni i formalni uzor“ (Radovanović 2015: 58). Očigledno je bilo da

je od 1939. godine tada aktualna vlada Cvetkovića i Mačeka, bez obzira na pokušaje zataškavanja kršila principe ravopravnosti (Ristović 1998: 52).

Period od petomajskih izbora 1935. godine do aprilskog rata 1941. godine Popov (1983) naziva vremenom „pokušaja fašizacije zemlje i narodnofrotnovskog otpora“ (Popov 1983: 7). To je bilo razdoblje intenzivnih borbi ideološko-političkih struja (Popov 1983: 373). Ove oštre borbe ogledale su se upravo u štampi koja je pokušavala da opstane u predratnim uslovima, specifičnoj ekonomskoj situaciji i pod konstantnim političkim pritiscima (Popov 1983: 373). Štampa je reflektovala sukobe političkih frontova i često služila kao „ventil“ za izražavanje javnog mišljenja, „uvijeno ili makar *između redova*“ (Popov 1983: 379). Kada govorimo o štampi ovog perioda neizostavno je pomenuti i Centralni presburo⁴³ koji je osnovan još 1929. godine *Zakonom o uređenju Predsedništva Ministarskog saveta* i kojim je Kraljevska vlada kontrolisala domaće medije, a i inostrane spise koji su ulazili u državu, knjige, filmove, plakate, brošure, čak i pozorište. Mediji su publikovali pod striktnim direktivama režima, a cenzura je podrazumevala ukidanje i najbanalnijih tekstova. Bez obzira na to, međuratni period bio je veoma plodonosan za razvoj domaće štampe i čitalačke publike, pa broj štampanih izdanja i tiraža raste. Premda, od 23 lista koji su svakodnevno izlazili u Jugoslaviji, glavni udeo tržišta – čak 56 odsto, držali su *Politika*, *Vreme* i *Pravda* (Kisić i drugi 1996: 39). Popov piše da je u tom periodu poremećenih vrednosti nastalo „izvitopereno, nemoralno novinarstvo“, a bilo je novinara i urednika koji su se bavili ucenama, prevarama i sličnim nedopustivim radnjama koje su za cilj imale isključivo profit (Popov 1983: 487).

Neizvestan polazaj kralja u Kraljevini Jugoslaviji bio je podsticaj da se početkom tridesetih godina počnu ohrabrivati stvaranja novih desničarskih pokreta i političkih organizacija. Među ovim organizacijama bio je i *Jugoslovenski narodni pokret Zbor*⁴⁴, čije je osnivanje osuđivano i u narodu je smatrano za akt fašizma. Ipak, nemačka i italijanska politika pružale su

---

⁴³ Centralni presbio bio je obaveštajna služba Predstavništva Ministarskog saveta. Pored administrativnog odseka, imao je i informativni i publicistički odsek. Informativni odsek se bavio prikupljanjem informacija o „stranoj i domaćoj štampi“ i „vesti političkog, finansijskog i privrednog karaktera u zemlji i inostranstvu“, a publicistički je imao ulogu da „novinarskim i književnim radovima obaveštava domaću i stranu javnost o prilikama u našoj zemlji“ (Centralni presburo Predstavništva Ministarskog saveta, Biblioteka informativnih sredstava Arhiva Jugoslavije: 7)

⁴⁴ *Zbor* (Zadružna Borbeno Organizacija Rada) je zvanično osnovan 6. januara 1935. godine u Ljubljani, a predsednikom je imenovan Dimitrije Ljotić, advokat iz Smedereva.

mu podršku, 1941. godine on postaje glavni oslonac nemačkih okupatora, a izrodio je i *Srpski dobrovoljački korpus* (SDK) čiji su pripadnici pomagali eksterminaciju Jevreja. Tokom svog rada ovaj pokret je osnovao nekoliko listova koji su svojim pisanjem širili snažnu antijevrejsku propagandu, a o kojima će biti kasnije biti reči.

Što se tiče antisemitizma, Sekelj (1981) pominje dva novinska članka koji potvrđuju njegovo postojanje u Jugoslaviji još 1922. godine. Naime, u *Balkanu* je objavljeno da su *uzročnici hrvatskog separatizma zagrebački Židovi*, a u praškom *Narodni Idstv* da se *trgovačke veze između čehoslovačke i Jugoslavije ne razvijaju u poželjnom obimu radi gospodovanja njemačkog gospodarstva, a nosioci njemačkog upliva su Jevreji* (Sekelj 1981: 184). Sekelj ističe da su ovakva pisanja služila pripremanju Jugoslavije za nastanak totalitarnog političkog antisemitizma (Sekelj 1981: 184).

Antisemitizam u štampi na području Vojvodine

Građanska štampa na području Vojvodine pisala je u skladu sa politikom stranaka i zalagala se za nacionalizovanje Vojvodine, a međunacionalne odnose stavljala je u drugi plan (Popov 1983: 488). Sve do sredine tridesetih godina problem je bio i širenje fašističkih ideja kroz delanje hitlerovaca i profašističkih listova (Popov 1983: 488). Popov navodi da su fašističke ideje mogle biti viđene i u „listovima režimskih stranaka“, ali su profašistički stavovi bili izrazito prisutni u listovima Jugoslovenske narodne stranke i *Jugoslovenskog narodnog pokreta Zbor* (Popov 1983: 436).

Glavno oruđe *Zbora* za propagiranje hitlerovskih ideja prvenstveno je bio list *Buđenje*, ali su značajni bili i listovi *Novi put*, *Naš put*, *Glas borbaša* i *Napred borbaši*. Dimitrije Ljotić prvo u Beogradu osniva desničarske novine *Otadžbina*, a nakon zvaničnog osnivanja *Zbora* 22. jula 1934. godine, osniva i novine *Buđenje* koje su predstavljene javnosti kao list za aktuelna društvena, politička i privredna pitanja. List *Buđenje* je podgrevao rasistička stanovišta i bez zadržke napadao Jevreje – promovisao je tvrdnje da su Jevreji zaslužni za sve zlo, a kada je Milorad Mojić pisao da im je jevrejski Bog dao pravo „*da uživaju sva svetska blaga* i da slobodno varaju druge narode“ bio je tužen za bogohuljenje (Popov 1983: 436-437). Tužilaštvo je zabranilo broj *Buđenja* (januar 1937. godine), u kojem je objavljen članak *Jevrejski Bog i jevrejski moral* (Popov 1983: 437). Kada je izlaženje *Buđenja* obustavljeno, njegovu borbu

nastavlja da vodi list *Suđenje* (Popov 1983: 437). Popov je stanovišta da struja predvođena Ljotićem nije želela da bude percipirana kao fašistička i da su se Ljotićevci čak trudili da u javnost iznesu razlike svojih stanovišta u odnosu na hitlerov nacionalsocijalizam (Popov 1983: 442). *Ljotićevska štampa* pisala je da je nemački vođa „genijalni apostol“, da je doprineo razvoju i ojačanju Nemačke, ali da ipak nije video dalje od „nemačke istine“ – države i rase, kao i da postoje veće vrednosti od njih – Bog (Popov 1983: 442). Bez obzira na to, za *zborasku štampu* bilo je karakteristično gotovo svakodnevno širenje ideja preuzetih od Hitlera, kao što je ideja da je jevrejski narod kriv za lošu ekonomsku situaciju i da svojim kapitalom kontroliše jugoslovensku privredu, da su njihove visoke pozicije u društvu opasnost po ovdašnje stanovništvo, da su „Jevreji proklet narod“ (Stefanović 1984: 34), a tekstovi su sadržavali i otvorene pretnje Jevrejima, uvrede, pa i pozive „na obračun i borbu do kraja“. Širenje mržnje prema Jevrejima može biti ilustrirano delom teksta iz časopisa *Novi put*, naslovljenim sa *Veran opis Jevreja*: „Njegova krv zna samo za svirepost, njegov mozak samo za golotinju, njegovi nervi golicanje srama, njegovi osećaji samo hladno zlato“.⁴⁵

Na području Dunavske banovine ovi listovi nisi bili usamljeni u objavljivanju antisemitskih tekstova. Naime, u Apatinu je od 1935. godine izlazio list *Glas borbaša* koji je u narodu bio poznat kao glasilo upravo *borbaša*⁴⁶ i koji je ubrzo bio zabranjen. U Bačkoj Palanci je naredne godine počeo izlaziti profašistički časopis *Napred borbaši*, zabranjen već nakon objavljivanja dvanaestog izdanja.

Listovima u Vojvodini je konkurent bila beogradska štampa, za koju Popov navodi da je bila „sputana zbog neslobode, ograničena uskim interesima stranaka, frakcija, grupa i pojedinaca, podređena zahtevima režima, obimom sužena usled neprestanih materijalnih nevolja, sadržajno siromašna“ (Popov 1983: 485). Beogradski listovi su imali prednost i kod vojvođanske čitalačke publike, prevashodno jer su dolazili sa pozicije „ekonomske, političke i kulturne moći“ (Popov 1983: 486).

Antisemitizam u štampi na području Beograda

---

⁴⁵ Iz časopisa *Novi put*, broj 20, 5. jun 1938.

⁴⁶ Jugoslovenska narodna stranka

Antisemitizam u štampi u Beogradu najviše je istraživala Milosavljevićeva koja zaključuje da je u suštini javnom scenom dominirala „srednja, nedefinisana, kolebljiva duhovna klima“ koja je pratila i kopirala vodeće trendove u Evropi, „ali nije uvek bila sposobna da se samodefiniše, i posebno, da izađe iz okvira deklarativnog pozivanja na demokratske principe“ (Milosavljević 2002: 19-20). Radi kompletnog sagledavanja propagande antisemitizma u domaćoj štampi, važno je uzeti u obzir odnos autora tada aktuelnih listova prema antisemitizmu uopšte, njegovim izvorima i istoriji. Jedan od retkih autora koji je pisao o izvorima antisemitizma bio je Jovan Đorđević po čijem je mišljenju „mnogo pre Čemberlena nemačka građanska klasa preko svojih filozofa *divinizirala svoju nemoć preko leđa osuđenog Izraela*“ (Milosavljević 2002: 227). On je navodio fašistička stanovišta Getea, Kanta, Fihtea, Hegela, Šopenhauera i drugih (Milosavljević 2002: 228). Citirao je i Bizmarka, koji je pisao da se oseća ugroženim „na samu pomisao da jedan Jevrej može biti izabran za predstavnika Njegovog Veličanstva Kralja Pruske“ (Milosavljević 2002: 228, prema Jovan Đorđević, Teorija rase, *Srpski književni glasnik*, 16. mart 1935). Živojin Balugdžić je, takođe u *Srpskom književnom glasniku*, pisao o istoriji antisemitizma. On je isticao da mržnja prema Jevrejima datira iz doba prvih hrišćanskih država i da antisemiti za sve savremene probleme krive Jevreje, „koji su im *krivi* za moralno rastrojstvo, privredne nedaće i nacionalna rasula, optužujući ih da su bez otadžbine i nacionalnog osećaja, prožeti samo željom za dobiti, kao i da su nosioci svih prevratničkih poduhvata“ (Milosavljević 2002: 228).

Srpski književni glasnik, *Život i rad*, *Pravda*, *Javnost* i *Narodna odbrana* davali su značajne stavove o Jevrejima i njihovom političkom položaju. *Život i rad* je 1933. godine pisao da je rano suditi o nacionalizmu u Nemačkoj i proklamovao da su Jevreji u drugim evropskim državama dobrodošli, a sve to uz izražavanje čuđenja za takvu empatiju, objašnjavajući je „raštrkanošću jevrejske rase“ i „njihovom finansijskom vitalnošću i moći“ (Milosavljević 2002: 231). Domaći listovi su često prenosili inostranu literaturu, pa se o antisemitizmu građanstvo najviše obavestavalo upravo iz tih izvora (Milosavljević 2002: 233). *Srpski književni glasnik* prikazuje tekstove Vernera Zombarta, Hajnriha Mana, grofa Kundenhove-Kalergija, Teodora Lesinga, koji su pisali o „legendi o *jevrejskoj štetočini*“, kao i knjigu braće Taro, „uz ocenu da je teško prihvatiti tezu Hitlerovih pristalica o iskorenjivanju semita iz Nemačke, jer se *nemačka rasa* ne može na Hitlerov način očistiti od onih elemenata koja su ukrštanjem rasa svuda u Evropi izvedena“ (Milosavljević 2002: 234). *Javnost* je donela uvid u knjigu *Žuta mrlja: Kako je*

iskorenjeno oko 500.000 Jevreja u Nemačkoj kritikujući Julijusa Štrajhera i njegovu antisemitsku propagandu (Milosavljević 2002: 234). Kako navodi Milosavljevićeva, desnica je imala drugačiji pristup antisemitizmu „pri čemu se lako gubila razlika između konzervativnog i profašističkog tumačenja“ (Milosavljević 2002: 234). Ona tvrdi da je blaga razlika dvaju tumačenja mogla da se uoči u činjenici da se konzervativno-nacionalističko ograničilo na pravdanje argumentacije o jevrejskoj *krivici*, a da je profašističko tu granicu prešlo i „bilo eksplicitno u tvrdnjama o cilju Jevreja da zavladaju svetom“ (Milosavljević 2002: 234-235).

Gojko Grdić je za *Pravdu* pisao da *ne treba ništa imati* protiv shvatanja Musolinija i Hitlera, iako je Hitler mogao „i *ne odričući se svog rasizma*, da ide svojim putem *i bez onlikog trnja*, jer je *šaka Jevreja*, i pored svoje snage na ekonomskom i kulturnom polju bila i suviše neznatna da bi jedan tako veliki narod kao što je nemački trebalo da upotrebi toliku silu da ih *zbaci* sa njihovih položaja“ (*Pravda*, 20. april 1935, prema Milosavljević 2002: 235). List *Narodna odbrana* je pisao o „grandioznom“ kongresu u Nirnbergu, „na kome je Hitler dao *nov impuls* borbi protiv Jevreja i komunista“, kao i da su novi zakoni „pokazali odlučnost da mere protiv Jevreja budu sprovedene *do krajnjih granica*“ (*Narodna odbrana*, 22. septembar 1936, prema Milosavljević 2002: 235).

Gavrilović i Savin (2016) pružaju značajan pregled antisemitskih istupa i kao najznačajnije u ovom kontekstu ističu pisanja listova *Vreme* i *Novi Balkan*. *Vreme*, čiji je direktor bio novinar i član *Zbora*, Stanislav Krakov, tridesetih godina propagira mržnju prema domaćim i izbeglim Jevrejima i daje podršku istaknutim nacističkim vođama prenoseći govore nemačkih državnih funkcionera, kojima eksplicitno širi mržnju prema Jevrejima (Gavrilović, Savin 2016: 77). Jevreji su u pomenutom listu, po principu preuzetom od Nemaca, predstavljani kao neprijatelji srpskog naroda i optuživani za ekonomske i privredne teškoće (Gavrilović, Savin 2016: 78). *Novi Balkan* vodio je još jaču antisemitsku propagandu, a svi tekstovi u ovom listu bili su zasnovani na mržnji prema Jevrejima. Gavrilović i Savin ovaj list opisuju kao „četiri stranice, prepune neosnovanih napada, optužbi, poziva na osvetu i proterivanje“ i navode da je on odličan pokazatelj kako je tadašnja vlada tolerisala napade na Jevreje (Gavrilović, Savin 2016: 78). Glavni urednik, Radosav Pešić, promovisao je stereotipe o Jevrejima kao beskrupuloznim biznismenima i seksualno izopačenim, nemoralnim bićima koji pokušavaju da iskvare većinski narod (Gavrilović, Savin 2016: 78). Autori navode da su novinari ovog lista

„posezali za poluistinama i lažima“ i da su optuživali jevrejski narod da su kapitalisti i da kuju planove protiv Srba i hrišćana (Gavrilović, Savin 2016: 78-79).

Života Damjanović, Borislav Mesarović i Raja Radosav Pešić bili su autori brojnih brutalnih tekstova (Gavrilović, Savin 2016: 79). Damjanović je, između ostalih, 1940. godine napisao tekst pod nazivom *Te, satano, oramus, žido-masonerija i njen destruktivni rad*: „Ne smemo njima nipošto verovati. Sa utrostručenom pažnjom mora se motriti na svaku akciju, javnu ili tajnu ove mračne žgadije...*Sic transit gloria mundi*, gospodo žido-masoni!“ (*Novi Balkan*, br.28, 7.11.1940, str. 4 prema Gavrilović, Savin 2016: 80). Sa druge strane, antisemita Borislav Mesarović, vlasnik firme *Zenit* je zbog sopstvenih frustracija uzrokovanih situacijom na tržištu napisao tekst *Ko su i kakvi su Jevreji*: „Ko je prošao kroz šibu Jevreja može najtačnije i najbolje da ilustruje način rada i cilj jevrejstva uopšte. Jedan od tih sam i ja, a garantujem Vam da iste te strahote 95% našeg naroda i danas preživljuje i trpi udarce Jevreja i njihovog cilja“ (*Novi Balkan*, Beograd, br. 36, 29.12.1940, str.1. prema Gavrilović, Savin 2016: 80). U ovom časopisu objavljivao je tekstove i novinar i biciklista Svetolik Savić, šireći svoja uverenja da Jevreji „drže svetsku štampu u svojim rukama“ i da se dobro u toj štampi izostavlja „ili izopačava, dok ono što ne valja, vrši se u najvećoj meri, i na način moralno pogrešan“ (*Novi Balkan*, br.26, 27.10.1940, str. 2, prema Gavrilović, Savin 2016: 79). *Novi Balkan* je često optuživao objektivne i nepristrasne listove da su pod uticajem *jevrejskog kapitala* (Gavrilović, Savin 2016: 79), obrušavao se na *Politiku* i Geca Kona pišući da je Kon Jevrejin „koji je veliki akcionar politike“, da „masonske hijene truju naciju i sišu joj krv na pamuk“, kao i da ukoliko „*Politika* posle ovoga našega napisa ne koregira i ne izađe sa farbom na čistinu, mi ćemo pozvati javno naciju da bojkotuje *Politiku* kao masonskog pomagača“ (*Novi Balkan*, br.16, 31.8.1940, str. 3, prema Gavrilović, Savin 2016: 79).

Veliki politički događaj - donošenje Nirnberških zakona je u navedenim medijima samo spomenuto, a jedan od retkih koji je primetio njegovu važnost bio je Bogomir Dobrosavljević (Milosavljević 2002: 232). On je *Zakon o državljanstvu Rajha i o zaštiti nemačke krvi i časti* okarakterisao kao reakcionaran i surov i smatrao je očiglednim da je zakon samo sredstvo za borbu protiv Jevreja i drugih neprijatelja režima *arijevaca* (Milosavljević 2002: 232-233). Dobrosavljević je tvrdio da ni ovi zakoni, ni upotreba sile, nisu „specifikum nacionalsocijalizma“ već da su nastali kao posledica rasne teorije (Milosavljević 2002: 232-233).

Zaključak

Kada se sagledaju objavljeni tekstovi, čini se da na prostoru Beograda, a i šire, fašizam i nacionalsocijalizam nisu smatrani za opasne ideje koje moraju biti stavljene u medijski fokus, protiv kojih se mora boriti i čije će posledice biti toliko razorne. Ipak, realnost tada zastupljenih političkih struja i mišljenja intelektualne elite govori nam drugačije. Mediji su radili pod direktivama režima, partija, bili su zastrašeni, cenzurisani, a novinari su uglavnom pisali konformistički, prateći trendove Evrope. Neodovoljno medijskog prostora, analitičkog pristupa i sveobuhvatnog opserviranja događaja dovelo je do mlakih odbrana Jevreja, a bitna spoljnopolitička i unutardržavna dešavanja, kao što su Nirnberški sporazum ili donošenje antisemitskih zakona, u javnosti su prolazila skoro neopaženo.

Prestonica Kraljevine Jugoslavije je bila jedno od značajnijih mesta masovnog pogubljenja na Balkanu, gde su bili locirani rukovodeći u akciji pogroma Jevreja (Božović 2004: 15). Među domaćim stanovništvom je malo poznato da je u logoru Staro sajmište 1942. godine za šest nedelja ubijena većina muške jevrejske populacije sa prostora uže Srbije (Martinoli 2012: 424). Nakon toga, ovaj prostor biva proglašen za Judenrein⁴⁷, a Nedićeva vlada dobija priznanje od Rajha (Martinoli 2012: 424). Na Staro samište se u različitim epohama gledalo drugačije, ali je uvek izbegavano da se sagleda kao mesto Holokausta, što pokazuje „nepostojanje istorijskog sećanja i selektivnost u prihvatanju činjenica, neizbalansiran odnos prema žrtvama” (Martinoli 2012: 425). Martinolijeva smatra da ovakvi problemi definišu naše „prepoznavanje i sankcionisanje zločina, zaštitu ljudskih prava, uspostavljanje tolerancije“ (Martinoli 2012: 425). Primer Starog sajmišta je dobar primer loše prakse nad kojim se možemo zapitati koliko smo i kako obavešteni o trenutnim konfliktima u svetu, kakva je svest građana i uredništava medija, da li dovoljno činimo po pitanju tolerancije i zaštite ljudskih prava. U vezi sa ovim Fridlender (2013) navodi da je na Balkanu „uvid u sudbinu deportovanih Jevreja možda bio nejasan sve do kraja 1943. ili čak početka 1944. godine“ (Fridlender 2013: 26), a Veler ističe da je masovno uništavanje evropskih Jevreja, dok je to bilo moguće, držano u tajnosti (Veler 2002: 113). U današnjem okruženju zasićenom informacijama još je teže prepoznati sveprisutnu represiju.

---

⁴⁷ Očišćen od Jevreja; Prema Manošku (2007) istrebljeno je blizu 23.000 Jevreja;

Huntington u svojoj knjizi *Sukob civilizacija* navodi da, u budućnosti, „najopsaniji sukobi neće biti sukobi između društvenih klasa, bogatih i siromašnih ili drugih ekonomski određenih grupa, nego između ljudi koji pripadaju različitim kulturnim entitetima“ (Huntington 2000: 28). Brojni autori, među kojima je i Huntington, nemaju optimistička očekivanja u vezi sa učenjem na greškama. Širenje nekog novog vida radikalizovanog nacionalizma sasvim sigurno ne bi bilo realizovano na isti način. Imajući u vidu da nema sadašnjosti ni budućnosti bez „pouka i korena u prošlosti“ (Manošek, 2007: 5), bilo bi izimno značajno obratiti pažnju na oblike totalitarizama u savremenom društvu.

LITERATURA:

*Centralni presbiro Predstavništva Ministarskog saveta, Biblioteka informativnih sredstava
Arhiva Jugoslavije: 7.*

Monografije i članci:

Barović, Vladimir (2007). „Mediji u Trećem Rajhu“. *CM – Časopis za upravljanje
komuniciranjem*, 5(2007): 119-132.

Božović, Branislav (2004). *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944*. Beograd:
Srpska školska knjiga.

Fridlender, Sol. (2013) *Godine istrebljenja: Nacistička Nemačka i Jevreji 1939-1945*. Beograd:
Zavod za udžbenike.

Gavrilović, Darko; Savin, Miloš (2016). „Antisemitizam u Srbiji u vreme dolaska Jevreja
izbeglica u Kraljevini Jugoslaviju“. *Kultura polisa*, 31(13): 71-82.

Kisić, Milica; Bulatović, Branka; Mišović, Miloš (1996). *Srpska štampa: 1768-1995 : istorijsko-
bibliografski pregled*. Beograd: Medija centar.

Koljanin, Milan (2008). *Jevreji i antisemitizam u kraljevini Jugoslaviji: 1918-1941*. Beograd:
Institut za savremenu istoriju.

Veler, Hans-Ulrich (2002). *Nacionalizam*. Novi Sad: Svetovi.

Huntington, P. Semjuel (2000). *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*. Banja Luka:
Romanov.

Martinoli, Ana (2012). „Staro sajmište – istorijsko sećanje i virtuelno promišljanje budućnosti“. *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*. 21(2012): 417-437.

- Manošek, Valter (2007). *Holokaust u Srbiji – Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*. Beograd: Službeni list SRJ.
- Milosavljević, Olivera (2010). *Savremenici fašizma, percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933-1941*. Beograd: Zagorac.
- Popov, Dušan (1983). *Srpska štampa u Vojvodini 1918-1941*. Novi Sad: Matica srpska.
- Ristović, Milan (1998). *U potrazi za utočištem: Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*. Beograd: JP Službeni list SRJ.
- Sekelj, Laslo (1981). „Antisemitizam u Jugoslaviji“ (1918 – 1945). *Rev za soc.*, 3(4): 179-189.
- Stefanović, Mladen (1984). *Zbor Dimitrija Ljotića: 1934-1945*. Beograd: Narodna knjiga.
- Todosijević, Bojan (2008). „Autoritarna ličnost: psihoanaliza antisemitizma i predrasuda“. *Psihologija*, 41(2): 123-147.
- Radovanović, Milan (2015). *Iseljavanje Jevreja iz Jugoslavije u Izrael (1948-1952)*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

Stefani Šovanec

ANTI-SEMITISM IN THE PRESS OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA BEFORE
THE SECOND WORLD WAR

Summary

The memory of the Holocaust and assessment of the impact and the role which media had in that event have huge importance. Insight into the explicit manifestations of hatred spread towards Jews, as well as into the mechanisms of latent pro-fascist propaganda in the press allows us the prevention of possible repetition of the past mistakes. In spreading the ideas of National Socialism, press has been exploited to its limits, and the uniformity of writing even led to situation in which press lost its influence. In this paper, the author shows how the press popularized anti-Semitism in the years before World War II. Through examples of writing in the press, such as *Srpski književni glasnik*, *Pravda*, *Javnost*, *Glas Matice srpske*, *Narodna odbrana* and pro-fascist papers founded by Dimitrije Ljotić, author is trying to show what the information which citizens had about the Jews were like, what was the awareness of members of the intellectuals like and how far the press was going in the dissemination of propaganda of hate.

Keywords: anti-semitism, fascism, nationalism, propaganda, press, media, world war II;

**RELIGIJE, NACIONALIZAM, POPULIZAM
I POLITIKE SEĆANJA**

PRIMERI IZGRADNJE MIRA SVEŠTENICA U PROTESTANTSKIM ZAJEDNICAMA U VOJVODINI 1957-2017.⁴⁸

Sažetak: Cilj istraživanja je pokazati na koji način sveštenice protestantskih crkava u Vojvodini izgrađuju mir. Rezultati pokazuju da sveštenice doprinose miru: time što dosledno ostvaruju načelo hrišćanske ljubavi za druge i na kreativan način osmišljavaju aktivnosti kojima obezbeđuju povezanost sa drugima unutar svoje verske zajednice i sa širom lokalnom zajednicom. Zaključujem da se o radu sveštenica u Vojvodini malo zna i da bi na nekoliko načina mogla biti prevaziđena sadašnja situacija, a jedna je i medijska promocija sveštenica.

Ključne reči: protestantske zajednice, rodne studije, sveštenice

Uvodna razmatranja

U Srbiji, posebno u Vojvodini, danas postoji mali broj institucija i udruženja koja se u dužem vremenskom periodu bave izgradnjom mira, mada postoji značajan broj udruženja koja se bave različitim oblicima obrazovanja i istraživanja sa ženama i o ženama, uključujući i komponentu izgradnje mira. Mreža *Žene u crnom* se od 1997. razvija kao ženska mirovna mreža u Srbiji s fokusom na nenasilju, pacifizmu, solidarnosti, građanskoj neposlušnosti i svim vidovima nepravdi i diskriminacije. Mreža se

---

⁴⁸ Zahvaljujem svim sveštenicama na poverenju da životne priče podele sa mnom i da odobre njihovo objavljivanje; posebna zahvalnost Ani Bu na pomoći prilikom izrade ovoga rada, Ankici Dragin i Danijeli Radović na saradnji.

Ovaj rad nastao je u okviru republičkog projekta III47020 "Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene".

uglavnom oglašava javnim protestima, demonstracijama i drugim oblicima pritisaka koje u građanskom društvu stoje na raspolaganju, naročito u vezi sa ratnim događanjima krajem prošlog veka na jugoslovenskim prostorima, ali podjednako se protive ratovima uopšte u svetu (pa se njihova aktivnost poslednjih godina glasno odnose protiv svih oblika koji smetaju miru, kao što je rat na Bliskom istoku, tragičnim sudbinama izbeglih žena i dece sa tog područja u našu zemlju).

Kada je u pitanju jugoslovenski prostor, pominjem pre svega knjige značajne za mirovno obrazovanje: Kristić, 2012; Spahić Šiljak, 2009, 2013. A kada je reč o prostoru Vojvodine danas, gde Mreža takođe deluje, podsećamo da je Udruženje „Ženske studije i istraživanja“ deo aktivnosti Mreže, posebno kada govorimo o ženskom sveštenstvu (Savić, 2002; Savić i Anić, 2009; Savić, 2017).

Valja podsetiti da je u Srbiji objavljeno dosta tekstova posvećenih sveštenstvu žena (doduše znatno više u dnevnoj štampi kao senzacionalističkoj temi koja pobuđuje konfrontiranje za i protiv ženskog sveštenstva), ali da je relativno nedovoljan broj istraživačkih studija. U domaćoj literaturi se u kontinuitetu bave ovom temom do sada u okviru posebne interdiscipline, feminističke teologije hrišćanstva (Savić, 2001; Savić i Anić, 2009; Kuburić, 2002; 2008; 2009; Schussler Fionerca, 2011), ali i u judaizmu (Kalderon, 2006, 4269) i islamu (Mernissi, 2005; Wandud, 2014). O ženskom sveštenstvu u Vojvodini je takođe nedovoljno poznatih činjenica. Na tom prostoru su registrovane ukupno 20 protestantskih crkava i verskih zajednica od toga broja u tri postoji tradicija ženskog sveštenstva od 1957. do danas: Slovačka Evangelička Crkva a.v. (SECAV), Reformatska Crkva (RC), Evangelička Metodistička Crkva (EMC). Prisustvo protestantskih crkava u Vojvodini treba razumeti u istorijsko-kulturnoj perspektivi Vojvodine kao delu austrougarske carevine kada su se ustalile različite protestantske hrišćanske službe (o sledbenicima Lutera, Kalvina, ili Anglikanske crkve detaljnije kod Miza, 2001. i Kuburić, 2002). Tako sve tri postoje u Vojvodini tokom 20 i 21. veka do danas, a vernička populacija je dominantno vezana za manjinske nacionalne zajednice: Slovake u SECAV, za Mađare RC, dok je EMC nacionalno heterogena, ali sa prevalencijom slovačke zajednice.

Cilj pilot istraživanja i hipoteza

Cilj ovog pilot istraživanja je da pokažem proces izgradnje mira u svakodnevici života tri odabrane protestantske zajednice u kojima postoji praksa rukopoloženja žena u profesiju sveštenica, i da opišem teškoće na koje nailazile tokom afirmisanja svoje profesije. Hipoteza je da su sveštenice ušle u profesiju pod određenim istorijskim uslovima i uz dobru dozu implicitne diskriminacije u raznim segmentima društva i sopstvene religijske zajednice, koja se može konstatovati kako u procesu visokog obrazovanja na teološkim fakultetima, tako i tokom službovanja u pojedinim župama Vojvodine.

Metod istraživanja

Uzorak čini 10 razgovora sveštenica iz tri protestantske zajednice koje danas služe u različitim mestima Vojvodine (Savić, 2017), ali je ukupan broj rukopoloženih sveštenica tokom 60 godina postojanja ženskog sveštenstva na ovoj teritoriji dvostruko veći - ukupno 20 sveštenica (o kojima sam prikupila osnovne podatke). U formiranju uzorka koristim *snow ball* metod u pronalaženju sveštenica (budući da nigde ne postoje na jednom mestu takvi podaci; u dodatku dajem kratke biografije), a metod životnih priča koristim prilikom sakupljanju empirijskih podataka od njih (ukupno 10 sati audio razgovora prenet u transkripte koje su sveštenice autorizovale (objavljene u: Savić, 2017, 65-125)

Rezultati istraživanja

Osnovne rezultate iznosim na osnovu nekoliko pitanja iz upitnika.⁴⁹

Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?

U većini slučajeva sveštenice su iz porodica u kojima postoji osvešćena potreba za razumevanje drugih, bilo da dolaze iz dvokonfesionalnih porodica, ili iz višejezičnih sredina u kojima, kasnije i služuju, ili u okviru svojih brakova i porodica imaju situaciju 'različitih'. Svest o lepoti negovanja različitosti je od ranog detinjstva i životu u porodicama.

Obrazovanje?

Obrazovanje je uglavnom bilo na maternjem jeziku (slovačkom ili mađarskom) u osnovnoj školi, ali je već u srednjoj školi većina imala obavezu da se školuje na jeziku većinskog naroda, odnosno da na studijama teologije menja jezik shodno zvaničnom jeziku teološkog fakulteta na kojem studiraju. Tako u vreme kada su rukopoložene i spremne za sveštenu službu uglavnom govore tri (ili više) jezika: svoj maternji, jezik sredine (srpski) i jedan od svetskih jezika (najčešće engleski) na kojem komuniciraju sa širom internacionalnom zajednicom. Jezik jeste instrument za afirmaciju mira u svojoj i široj zajednici.

---

⁴⁹ Ukupno su 14 pitanja oko kojih se vodio razgovor u zavisnosti od konteksta u lokalnoj zajednici: Kakvo je bilo Vaše detinjstvo?; Obrazovanje (osnovna, srednja, fakultet)?; Kako ste se odlučili za poziv u crkvi?; Nešto o tudijama; Rukopoložena.... gde kada....; Od kada ste sveštenica u Vašoj crkvi?; Šta je teško u sveštenu pozivu u Vašem mestu?; Šta je lepo u sveštenu pozivu?; Da li je bilo otpora u zajednici zašto što ste žena sveštenica?; Da li je pre Vas neka sveštenica već bila u Vašoj zajednici na službi?; Da li izvodite i nastavu veronauke u osnovnoj školi u Vašem mestu?; Ako da, koji udžbenik koristite u radu?; Da li izvodite nastavu veronauke i u crkvenoj zajednici?; Koje aktivnosti imate u zajednici za koje procenjujete da doprinose miru?

Kako ste se odlučili za poziv u crkvi?

Predlozi za poziv u crkvi dolaze uglavnom od muške osobe: pre svega sveštenika župe, zatim oca, ili nekog od profesora da bi studije teologije bile oblast za koju su one sklone. Za tri protestantske crkve u kojima je sveštenstvo moguće, studije teologije su u zemljama u okruženju (Slovačka, Mađarska, Rumunija), što podrazumeva ne samo odlazak iz svoje vojvođanske sredine u drugu državu, i studije na zvaničnom jeziku te institucije koje su daleko većeg akademskog i teološkog zahteva od onoga znanja koje one donose. Nadalje, u pitanju je fakultet na kojem su žene počele da studiraju odskora (neke su bile i prva generacija upisanih studentkinja), što je značilo da su osetile, na raznim primerima, svoju 'drugost', kako na studijama, tako i nakon dobijanja diplome i rukopoloženja. Fakulteti su mesto na kojem se one navikavaju da brane svoje znanje, pozicije.

Šta je teško u sveštenučkom pozivu u Vašem mestu?

Budući da sveštenice obavljaju sve poslove u crkvi: krštenje, venčanje, sahranjivanje, procenjuju da im je posebno teško bilo sahraniti dete (naročito na samom početku profesionalne službe), utešiti porodicu i pronaći smisao i nadu za njihov dalji život.

Šta je lepo u sveštenučkom pozivu?

Svi oblici zajedništva su ono što sveštenice propovedaju i što im je drago kada vide na delu. Većina procenjuje da je rad sa mladima radost i domen u kojem mnogo rade i imaju rezultata: predaju veronauku u školi u zajednici; organizuju letnje kampove za školsku decu, predškolska obdaništa za mlađu decu. Procenjuju da je veronauka mesto interkulturalnog susreta sa decom drugih konfesija, mesto za izgrađivanje tolerancije i suživota, ali mnogo više to je mesto očuvanja nacionalnog i verskog identiteta. Sveštenice u kontinuitetu sarađuju sa učenicama i učenicima tokom osmogodišnjeg školovanja (najčešće) i u školskom okruženju i u verskoj zajednici, one su čuvarice višestrukih komponenti identiteta podmlatka.

Koje aktivnosti imate u zajednici za koje procenjujete da doprinose miru?

Upravo zato što je ceo svakodnevni život u religijskoj zajednici organizovan oko onoga ko deli mir u svetu, sveštenice su bile pomalo zatečene mojim pitanjem o izgradnji mira, kao da su mislile da sada treba nešto posebno da kažu i nabroje statističke podatke, pored služenja Hristu. One koje su starije, govore o ratnim dešavanjima, dolasku izbeglica iz drugih jugoslovenskih krajeva u Vojvodinu i o brizi za njihove živote. Podjednako govore o izbeglim licima u poslednjim godinama sa Bliskog istoka (naročito u

pograničnim mestima Subotice). Po tome su aktivnosti sveštenica u svojim verskim zajednicama slične (ili identične) aktivnostima Mreže Žena u crnom, mada su međusobno nepovezane.

Potom navode primer dijakonijski rad najviše u brizi za stare osobe, ali i sve druge aktivnosti; organizuju obeležavanje Međunarodnog molitvenog dana žena za mir (svaki prvi petak u martu); učestvuju u poslovima crkvenog upravljanja i organizacija; saraduju sa spoljnim misijama; redovno učestvuju na različitim ekumenskim skupovima; štampaju brošure i knjige za potrebe zajednice (na svom i/ili jeziku većinskog naroda, na primer, Cesta Života: časopis Evanjelickej metodiscickej virkvy v SRB). zatim organizuju i/ili učestvuju na brojnim humanitarnim događajima u lokalnoj zajednici. Ukratko, sveštenica je u svojoj široj zajednici jedna od stubova njenog funkcionisanja. Svi ovi poslovi doprinose zbližavanju sa drugima, deo su osnovne hrišćanske dogme koju propovedaju i istovremeno neposredne prakse koja svakodnevno zahteva kreativna rešenja nekih problema, pa za njih izgradnja mira nije nešto posebno, nego je to svakodnevica življenja u zajednici. Otuda one nemaju potrebu za bilo kakvim javnim pokazivanjem svog stava (ili moći) u široj lokalnoj javnosti koristeći se drugim sredstvima (kao što su protesti, demonstracije i sl. koji su osnovno sredstvo građanskih udruženja), nego strpljivo i dosledno izgrađuju deo po deo mreže za mir.

Da li je bilo otpora u zajednici zašto što ste žena sveštenica?

Može na prvi pogled izgledati veoma povoljan i progresivan podatak da u protestantskim zajednicama u Vojvodini ima sveštenica, jer je to odavno praksa u svetu, tačnije i nekoliko istaknutih episkopa su danas poznate. Naročito je u tome vidljiva razlika u odnosu na druge dve hrišćanske konfesije u Srbiji koje imaju veći broj vernika (pravoslavnoj i katoličkoj) i veći verski uticaj.

U odgovorima sveštenice uglavnom procenjuju da nije bilo otpora u celini, nego navode samo pojedinačne primere. Objašnjavaju to različitim faktorima, od kojih je presudan da li su one prve rukopoložene sveštenice u toj verskoj protestantskoj župi, ili je pre njih neka već pripremila put za naslednicu. Drugi faktor je pragmatične prirode: u datim uslovima članovi verske zajednice procenjuju da je bolje i sa ženom sveštenikom, nego biti bez sveštenika uopšte u datoj verskoj zajednici. Drugim rečima, podatak da nije bilo otpora ne svedoči o tome da su u tim religijskim zajednicama svesni rodne ravnopravnosti žena i muškaraca u profesiji, nego su profesiju sveštenice primili kao svoj izbor da zajednica opstane (naročito nakon II svetskog rata kada su sveštenici triju protestantskih crkava otišli, ubijeni ili uhapšeni dolaskom nove vlasti).

Podaci pokazuju da su na svakom od ovih stupnjeva u profesionalnom rastu bili slučajevi implicitne diskriminacije žena u sveštениčkoj službi: najpre u trenutku odluke za profesiju, preko procesa

studiranja na teološkim fakultetima, do odluke da se prihvate službe u ponuđenim mestima Vojvodine (Bačkoj, Banatu i Sremu). Stereotipe i predrasude u vezi sa profesijom sveštenice snažne su i u institucijama (naročito od pojedinih osoba koje u njima imaju moć), ali i unutar sopstvene porodice (roditelja), zatim od strane vernika svoje zajednice, takođe (barem u prvom susretu sa tom profesijom u praksi).

O insajderskim dilemama i sistemskoj implicitnoj i eksplicitnoj diskriminaciji podaci su u razgovorima sa sveštenicama.

Na primer, manje je poznata činjenica da prilikom upisa studentkinja na protestantske teološke fakultete na kojima su one studirale imaju sistemsku meru ograničenja: žene su usmeravane za studije veroučiteljice, dok je za smer za sveštenučku službu broj ograničen, odnosno, koje žele da budu sveštenice, moraju sačekati mogućnost da budu i upisane na taj smer:

Trenutno kod nas od sveukupno 13 sveštenih lica četiri su sveštenice. Ovo i nisu neočekivani podaci, budući da je na Teološkom fakultetu planiran broj upisa ženskih osoba - manje je mesta na prijemnom ispitu za ženske osobe, nego za muške. Kad sam se ja upisivala, za nas buduće sveštenice bilo je samo 6 mesta a za buduće sveštenike 20 na smeru za teologiju, ali je na smeru za veroučitelje primano 30 studentkinja. (Tilda)

Nadalje, gotovo sve sa kojima sam razgovarala izjavljuju da nisu imale većih teškoća zato što su žene, objašnjenja su različita: nekada su one služile nakon toga što je neka pre nje već utrla put, ili ostavljaju svoju dužnost novoj sveštenici u nizu; nekada su one i supruge sveštenika što je drugačija pozicija u verskoj zajednici:

U našem skupu su se svi vernici srodili s tim da je njihova predvodnica jedna žena i nema nikakvih teškoća na toj osnovi. Ali u ljudima ipak ima predrasuda prema sveštenicama. Mnogo više treba sveštenica da se dokazuje nego sveštenik. Mnogo njih misli, da je sveštenstvo muški posao i oko donošenje crkvenih odluka više vole da se dogovore sa sveštenikom, a „emotivnije“ stvari, kao što je dušebrižništvo, održavanje biblijskog časa, rad sa ženama, veronauka sa decom, prepuštaju sveštenici. Ja se tome nisam opirala. Meni je odgovaralo da sve ja radim i uživala sam u tome. Ja sam obično krstila i venčavala, a muž je držao propovede i sahranjivao. Posao ne volim da delim ni u krugu porodice na ženski i muški posao, ali moram da priznam, da ne može ni žena sve sama, a ni muškarac. Tako je to i u sveštenstvu. Nema ni tamo podele, ali ipak ima stvari što sveštenicama više odgovara, bolje se snalazi u nekim stvarima, nego sveštenik i obrnuto. (Tilda)

Sistemska obeležnost je postojala i u ustaljenoj proceduri nekih crkava, na primer, iako je dobila blagoslov episkopa da može ići na studije teologije, jedna sveštenica je pristala da će se, nakon diplomiranja, „vratiti u Vojvodinu da služim u našoj crkvi ali da neću vršiti sveštenu službu pod uslovom da ima dovoljno muških sveštenika” (ova ‘nagodba’ izgleda da podrazumeva i da ima muških sveštenika koji nemaju završen teološki fakultet pa ipak imaju prednost za radno mesto sveštenika).

Pored toga što su neki unutar sveštenu kolektiva bili sumnjičavi prema pozivu sveštenice, dodajmo tome predrasude nekih vernika u odnosu na sveštenice, ali i roditelja nekih od uspešnih sveštenica (pre svega majki). Na primer, kada je položila prijemni, Ana je viknula:

Mama, primljena sam! A mama krene da plače, kaže: - Ja sam se ovih nedelju dana molila da tebe ne prime na teologiju (jer je smatrala da je to isuviše velika žrtva za ženu).

Sasvim je izvesno da sveštenice izazivaju pozornost i u javnom administrativnom delu svakodnevice:

Kad ispunjavam neki formular, ili sam u nekom javnom sektoru obično se čude mom zanimanju: sveštenica, teolog, ili teološkinja... A to se ponekad dešava i pri razgovoru sa ljudima. (Maria)

U ličnim podacima (kao što su lična karta ili pasoš) im piše da je profesija ‘sveštenik’:

Pošto samo to postoji u srpskom jeziku. Ja sam u stvari svešteno lice. A u mojoj diplomi piše da sam teolog. (Maria)

Možda je očekivan podatak da sveštenice iz slovačke zajednice ne uključuju u svoju svakodnevicu mira i borbu za svoju vidljivost u jeziku većinskog naroda, u srpskom jeziku, u materijalnoj realnosti svog postojanja u društvu, jer je u slovačkom jeziku jezička norma da se obavezno koristi forma ženskog roda za zanimanja i titule žena, dakle moguća je samo forma sveštenica. A što se tiče mađarskog jezika, u tom jeziku nema gramatičke kategorije roda, kao u slovenskim jezicima (srpskom i slovačkom), i svest o formi ženskog roda za profesiju ili titulu u srpskom jeziku ne mora postojati. Naime, da je njihova vidljivost u srpskom jeziku jednako moguća kao što je u njihovom maternjem, slovačkom jeziku, u kojem sebe nazivaju sveštenicama, niko im o tome nije govorio. U tome vidim jedan od elemenata nevidljivosti i neznanja o sveštenicama u široj srpskoj zajednici danas kod nas.

Diskusija dobijenih rezultata

„Prva generacija ovih sveštenica je rođena pre II Svetskog rata, preživela je rat i posleratne promene u protestantskoj zajednici: progon Mađara i Nemaca i proterivanje Nemaca (koji su bili luterani,

kalvinisti ili metodisti), oduzimanje crkvene imovine, zatvaranje crkvenih ustanova i sl. a cilj njihovog rada može se sažeti kao: opstati, očuvati, ponovo oživeti.

Druga generacija sveštenica rođena je posle rata, uglavnom su završile teološke fakultete u zemljama bivšeg sovjetskog bloka (Mađarska, Slovačka, Rumunija), delovale su i u doba raspada bivše Jugoslavije, građanskog rata u susednim državama, hiperinflacije, osiromašenja građana, progona manjina, dolaska izbeglica. Težište njihovog rada je zato na izgradnji mira, humanitarnom i dijakonijskom radu i očuvanju nacionalnog, verskog i kulturnog identiteta. One su se posebno istakle u osnivanju mreže dijakonijskih grupa u Vojvodini, u organizovanju Ekumenskih molitvi za mir i drugih ekumenskih manifestacija, dajući time svoj doprinos izgradnji međusobnog poverenja i pomirenju na ovim područjima.

Treću generaciju čine sveštenice rođene u Vojvodini koje su se visoko obrazovale u svojim matičnim zemljama (koje su postale članice EU) ali u drugim zemljama EU, imale prilike da se tamo stručno usavršavaju, nauče jezike i steknu mnoge druge kompetencije, uključujući i one interkulturalne. I ova generacija sveštenica je suočena sa brojnim izazovima, od kojih je najveći odlazak značajnog broja pripadnika mađarske i slovačke zajednice (pa i sveštenika) – njihovo pomeranje ka svojim matičnim zemljama i ka zemljama EU pa i dalje. Ne manji izazov predstavljaju i očekivane promene u društvu i crkvi, koje treba da nas približe EU, njenim vrednostima i kulturi”. (Ana Bu, izvod iz recenzije u knjizi Savić, 2017, 127).

Zaključna razmatranja i predlozi za dalji rad

Ako bismo želeli da odgovorimo na pitanje da li se ženske organizacije bave izgradnjom mira u Srbiji, onda bi odgovor bio da se na dve različite strane to radi dugotrajno i sistematsko, a da među njima nema nikakve povezanosti. Jedno su ženske nevladine organizacije, među kojima je Mreža Žene u crnom, a sa druge strane su žene sveštenici unutar verskih crkava, u ovom istraživanju protestantskih, a čine ga sveštenice u okviru tri verske zajednice.

Pitanje sveštenstva žena u protestantskim crkvama u Srbiji nije do danas detaljnije ispitano, a podaci ovde izloženi pokazuju da je šest decenija dovoljno dug period da se mogu sagledati razlozi za njihovu nevidljivost u javnosti, tačnije zamagljenu širinu doprinosa društvenoj zajednici. U ovom istraživanju je odabrano pitanje izgradnje mira kao osnovni cilj pokazivanja prisutnosti žena u sveštenstvu u protestantskim zajednicama, u kratkom poređenju sa ženama koje streme istom cilju, ali deluju u okviru građanskih inicijativa. Ove dve grupe žena deluju nezavisno jedna od druge.

Tokom višedecenijskog rada na pitanjima žena u različitim religijama, pokazuje se da su istraživačice značajno doprinele sistematizaciji i analizi problematike koja je inače u svetu na razne načine do sada istraživana: za hrišćanske crkve (Savić, 2001; Savić i Anić, 2009; Kuburić, 2002).

Ovo istraživanje se nadovezuje na prethodna domaćih naučnica iz različitih disciplina povezanih sa religijskim pitanjima koja doprinose razumevanju položaja žena u različitim religijama, naročito onim zajednicama koje su u našoj sredini aktivne (Kuburić, 2009) ili se u regionu posebno bave religijskim i mirovnim studijama (Spahić Šiljak, 2007; 2013). Postoje i prevodi na srpski jezik radova stranih autorki o pitanjima uloge i značaja žena u hrišćanskim crkvama (Teodoru, 2009), islamu (Mernissi, 2005), ili judaizmu (Kalderon, 2009), o čemu se sistematski istražuje u okviru interdisciplinarnih rodni studija na master i doktorskim studijama (videti Bosankić, 2013).

U opisima protestantskih crkva u Vojvodini namenjenim široj neprotestantskoj publici (Dragin, 2002; Miz, 2001, Kuburić, 2002; 2008; 2009) ne saopštavaju se i podaci o sveštenicama, a u internim materijalima tih crkava štampanim na srpskom jeziku se takvi podaci navode (Mojzeš, 1963; Varga, 2006; Petrović, 2016), ali je distribucija tih materijala van tih verskih crkava ograničena i nedovoljna za širu javnost. Izuzetak je knjiga o Slovačkoj evangeličkoj augzburškoj crkvi u Srbiji (Petrović, 2016).

Nadalje, u postojećim enciklopedijama i leksikonima izostaju imena sveštenica (Gajić, 2013).

Nadalje, sveštenice su 'zatomljene u jeziku': i kada se o njima govori na srpskom jeziku, upotrebljava se forma muškog roda (sveštenik) ili tzv. neutralna forma (svešteno lice), pa forma jezika zamagljuje činjenicu da se radi o ženama.

Zaključujem da se o radu sveštenica u Vojvodini malo zna i da bi na nekoliko načina mogla biti prevaziđena sadašnja situacija, a jedna je i medijska promocija sveštenica. Preporuka je da se o značaju protestantskih sveštenica više u javnosti saopštava:

1. U okviru svake od tri protestantske zajednice štampati brošuru o doprinosu sveštenica tokom razvoja te zajednice u Vojvodini;
2. Za tu svrhu koristiti rodno osetljiv jezik kako bi se pomoću jezičke forme učvrstila u mentalnoj prezentaciji slike o ženi koja obavlja dužnost sveštenstva;

LITERATURA:

- Anić, s. Rebeka Jadranka (2010), *Žene u Crkvi i društvu*, Svijet Riječi, Sarajevo-Zagreb.
- Bosankić, Nina (2014), *Psychosocial Aspects of Niqab Wearing: Religion, Nationalism and Identity in Bosnia and Hercegovina*, Palgrave Macmillan, XII, 106.
- Bu, Ana (2017). Recenzija, str. 127
- Cesta Života: časopis Evanjelickeje metodiscickeje virkvy v SRB, 2017/1, br. XLVII, 1
- Dragin, Ankica (2002), *Women in the Churches of Novi Sad*, European Women's College (EWC), Compact Studies 2000-2002, Zurich, Switzerland, *Women's Studies & Research*; EWC, Zurich. (diplomski rad, mentorka Ana Bu).
- Dragin, Ankica et al. (2003), *Mapa verskih zajednica Novog Sada*, EHO, Novi Sad.
- Gajić, Vladimir ur. (2013), *Srpski Who is who: 2011-2013*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- Kristić, Alen (2012), *Graditeljice mira: društveno-politički angažman dobitnica Nobelove nagrade za mir*, TPO fondacija, Sarajevo,
- Kalderon, Jelena (2009), *Žene rabini*, Savić, Svenka i Rebeka Jadranka Anić ur., *Rodna perspektiva u međureligijskom dijalogu u XXI veku*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad, 42-69.
- Kuburić, Zorica (2002), *Vera i sloboda: verske zajednice u Jugoslaviji*, Centar za empirijska istraživanja religije, Novi Sad (2 izdanje).
- Kuburić, Zorica (2008), *Žene Novoga zavjeta između slobode i politike*, Antal Balog i Julijana Mladenović Tešija (ur.), *Biblija i ravnopravnost spolova: zbornik radova*, Evandeoski teološki fakultet, Osijek, 33-42.
- Kuburić, Zorica (2009), *Marginalizovane, ali brojne: adventistkinje*, *Religija i tolerancija* časopis Centra za empirijska istraživanja religije, Novi Sad, VII/11, 171-185.
- Mali katehizam (1995), *Priprema za svetu večeru*, Reformatska Hrišćanska Crkva u Saveznoj republici Jugoslaviji, Novi Sad.
- Mernissi, Fatima (2005), *Zaboravljene vladarice u svijetu islama*, buzbook, Sarajevo.
- Miz, Roman ur. (2001), *Uvod u teologiju ekumenizma: nacrt udžbenika*, LTIJ, Veternik, i Grkokatolička eparhija sv. ap. Petra i Pavla, Novi Sad
- Mojzes, Paula (1962), *Kratka istorija Metodizma*, Sekretarijat Metodističke crkve u FNRJ, Novi Sad.

- Palik Kunčak, Ana (1999), *Žene u prvim hrišćanskim zajednicama: Prisila*, Svenka Savić, Feministička teologija, Futura publikacije, Novi Sad. 139-141.
- Petrović, Ana ur. (2016), *SECAV u Srbiji: Slovačka evangelistička augsburške veroispovesti crkva u Srbiji*, Beograd.
- Religija i tolerancija, časopis Centra za empirijska istraživanja religije, (ur. Zorica Kuburić), Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad, godišta: 2004-2017.
- Savić, Svenka (1996), *Ka jeziku mira i tolerancije u religijskom diskursu*, Božidar Jakšić, ur. *Ka jeziku mira*, Forum za etničke odnose, Beograd, 221-244.
- Savić, Svenka ur. (2017), *Doprinos izgradnji mira sveštenica iz protestantskih crkava u Vojvodini, Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije*, Novi Sad.
- Savić, Svenka i Rebeka Jadranka Anić (2009), *Rodna perspektiva u međureligijskom dijalogu u XXI veku*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
- Savić, Svenka (2018), *An Analysis of the Religious Education Textbooks in Serbia*, Gorana Ognjenović i Jasna Jozetić ur. *Education in Post-conflict Transition*, Palgrave studies in religion, politics, and Policy, Palgrave Macmillan, Cham, 251-272.
- Schussler Fionerca, Elisabeth (2011), *Njoj na spomen: feministička teološka rekonstrukcija početka kršćanstva*, Teološki fakultet „Matija Vlačić Burke, Zagreb.
- Spahić Šiljak, Zilka (2007), *Žene, religija i politika: analiza uticaja interpretativnih religijskih tradicija na angažman žene u javnom životu u Bosni i Hercegovini*, ACIMSI Centar za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu (odbranjena doktorska disertacija, mentorka Zorica Kuburić).
- Spahić Šiljak, Zilka (2013), *Sjaj ljudskosti: životne priče mirotvorki u Bosni i Hercegovini*, TPO, Sarajevo
- Virag, Marija (2006), *Kratak istorijski pregled sestrinskog rada Evangeličke metodističke crkve u Jugoslaviji (2006)*. *Glas Jevanđelja*, časopis Evangeličke metodističke crkve u SCG, god. 37, br. 4, 1-5.
- Wandud, Amina (2014), *Kur'an i žena: ponovljeno čitanje svetog teksta iz ženske perspektive*, TOP fondacija, Sarajevo.
- Zakon o crkvama i verskim zajednicama („Sl. glasnik RS", br. 36/2006).

Dodatak

Spisak sveštenica hronološkim redosledom rođenja (* označene su one koje u 2017. nemaju službu u Vojvodini).

SVEŠTENICE SEAVC u Srbiji

- 1. Viera Batori** (5. 3. 1953, Kalnica, Slovačka). Rođena u slovačkoj porodici; diplomirala je na Slovačkom evangeličkom teološkom fakultetu u Bratislavi (1976), rukopoložena je 26. 9. 1976. godine u Bratislavi. Lični kapelan sveštenika u Subotici (1976-1992); sveštenica od 1992. u parohiji u Laliću; od 1993. do 1995. bila je sinodalni zapisničar, a koordinatorka Oltarnih kružoka žena SEAVC u Srbiji od 1982. godine.
- 2. Marta Dolinski**, (27. 4. 1953, Subotica). Rođena u mađarskoj porodici; osnovnu školu završila je u Subotici, gde je i maturirala u gimnaziji u Subotici (1971); diplomirala je na Slovačkom evangeličkom teološkom fakultetu u Bratislavi (1978). Rukopoložena je 2. 4. 1978. godine u Subotici. Od 1978. do danas je sveštenica parohije u Bajši.
- 3. Ana Petrović** (12. 8. 1974, Zemun). Rođena u slovačkoj porodici; diplomirala na Evangeličkom teološkom fakultetu Univerziteta Komenski u Bratislavi (1998); rukopoložena je 9. 8. 1998. godine u Boljercima. Kapelan crkvene opštine u Janošiku (1998-2001); sveštenica crkvene opštine Kovačica II (2001-2012), a potom parohije u Beograd (2013); od 2015. osoba za kontakte CEAVC u Srbiji sa LWF WICAS (Lutheran World Federation: Women in Church and Society); članica Odbora Biblijskog društva Srbije.
- 4. Olina Kolarova*** (23. 7. 1976, Zrenjanin). Rođena u porodici Adama Mesiara i Alžbete, rođene Liska. Osnovnu školu završila u Aradcu. Maturirala je u gimnaziji u Zrenjaninu (1995). Diplomirala je na Evangeličkom teološkom fakultetu Univerziteta Komenskog u Bratislavi (2000). Rukopoložena je 30. 7. 2000. u Aradcu. Od 2000. godine je sveštenica u Šidu (u 2017. odelila se iz Vojvodine).
- 5. Kotasova Medvedova, Jasminka** (17. 5. 1979, Novi Sad). Rođena u porodici Samuela Kotasa iz Ljubuške, rođenog Meleg. Završila je osnovnu školu u Bačkom Petrovcu. Maturirala Gimnaziju „Jan Kolar” u Bačkom Petrovcu (1997), diplomirala na Evangeličkom teološkom fakultetu Univerziteta Komenski u Bratislavi (2003). Radila je kao veroučiteljica u Osnovnoj školi „Jan Čajak” i u gimnaziji „Jan Kolar” u Bačkom Petrovcu. Rukopoložena je 22. 4. 2007. godine u Bačkom Petrovcu. Kapelan Bačkog

seniorata (2007-2009); sveštenica parohije u Bačkoj Palanci (2009-2012), a od 2013. u parohiji u Silbašu.

6. Maria Popić* (20. april 1977, Subotica) diplomirala je na Teološkom fakultetu Univerziteta Komenski u Bratislavi (2002), iste godine je rukopoložena u Laliću i postaje sveštenica u Slovačkoj evangeličkoj a.v. crkvenoj opštini u Belom Blatu (kod Zrenjanina); venčava se sa Nebojšom Popićem 2003. i u 2004. rađa ćerku Miriam; a 2011. se sa porodicom preselila u Slovačku, gde je sveštenik-konsenior u Nesvadama (Nesvadi). Najstarija kćerka Viere Batori, sveštenice u Laliću, i Stevana (Ištvana) Batori, sveštenika u Subotici.

SVEŠTENICE REFORMATSKE HRIŠĆANSKE CRKVE

7. Marton Ilona (Pančevo, 26.03.1960), osnovnu školu završila u Debeljači, kao i deveti i deseti razred (1977); Gimnazija - pravni smer - završila u Zrenjaninu (1979); Teološki fakultet u Budimpešti (1982 Sveštenučku službu počela u Reformatskoj hrišćanskoj crkvi u Zrenjaninu, gde služi 22 godine (1983-2005), a u Novom Itebeju sa suprugom zajedno služi od 1981. godine do danas.

8. Andrea Botoš (23. aprila 1965. u Šengeru (Csenger) u Mađarskoj) u mađarskoj reformatskoj porodici; 1988. diplomira u Budimpešti na Reformatsko teološkoj akademiji i rukopoložena i obavlja sveštenučku službu u Crkvenoj opštini u Rumenki i u crkvenoj zajednici u Novom Sadu.

9. Čanji Eržebet (21. jula 1970), rođena u Staroj Moravici u mađarskoj porodici, diplomirala na Teološkom fakultetu Budimpeštu (1991); od 1996. služi u Pačiru u Crkvenoj opštini gde je rukopoložena. Službu obavlja u Pačiru Somboru, Bajmoku, Staroj Moravici; od 1999. služi u Reformatskoj Crkvi kao sinodalni beležnik (zamenica biskupa).

10. Đerne Tilda Slifka (Gyenge Szlifka Tilda, 21.04.1970), rođena u Novom Sadu u mađarskoj reformatskoj porodici; diplomirala na Teološkom fakultetu u Klužu u Rumuniji i dobila stepen magistra teologije; oktobra imenovana za sveštenicu u Maradiku; 2007. zatim u Debeljači, a od 2013. radi kao pomoćna sveštenica biskupa; potom 2015. počinje da vodi Konferencijski centar Reformatske crkve u Feketiću. Izabrana na poziciju direktorke Ekumenske humanitarne organizacije (EHO) u Novom Sadu 2016.

11. Marija Besedeš (Beszédes Mária, 1982, Pančevo), Rođena u Pančevu 09. 21.1982. Diplomirala na Reformatskoj teološkoj akademiji, Papa, i stekla stepen magistra; rukopoložena za sveštenicu u Papi; 2012. postavljena na dužnost sveštenice u Subotici; 2013-2014 Univerzitet u Ženevi, Ekumenski institut u Boseju, Švajcarska, studije

ekumenske teologije; sveštenica Reformatske hrišćanske crkvene opštine Debeljača od 2015.

12. Anamarija Fekete (Fekete Annamária,* 1976, Vrbas), Rođena u Vrbasu i odrasta u katoličko-protestantskoj porodici; 1984-1992. Osnovnu školu završila u Vrbasu na mađarskom jeziku; 1997. Srednju školu završava u Subotici na mađarskom jeziku; 2007. Teološki fakultet u Komoranu (Komárno) u Slovačkoj na mađarskom jeziku i stekla stepen magistra. U periodu 2008-2010. u Maradiku pomoćnica sveštenika, a 2016. upisuje se na Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu (Odeljenje za istoriju).

13. Šuranji Reti Katalin* (Surányi Réti Katalin, 1972, Deš, Rumunija), diplomirala na protestantskom teološkom fakultetu u Klužu (1996) u Rumuniji, i septembra iste godine obavlja službu sveštenice u Reformatskoj hrišćanskoj crkvi, najpre kao pomoćna sveštenica u Staroj Moravici, a zatim u Subotici kao zamenica sveštenika. Pored sveštenečkih i dušebrižničkih poslova, organizuje i ukupan verski život u zajednici, uključujući i rad sa ženama. Bogoslužjenje obavlja na maternjem (mađarskom) jeziku. Udala se (za sveštenika Zoltana Šuranji (Surányi Zoltán), rodila ćerke bliznakinje i jednog sina, zajedno sa mužem se odselila u Mađarsku u Nađdorog (Nagydorog), gde propoveda u svojoj crkvenoj opštini.

SVEŠTENICE EVANGELIČKE METODISTIČKE CRKVE (EMC)

*Za 4 sveštenice podatke nisam kompletirala: Klaudija Rohling, Jarmila Kalko, Lila Balovski, Katica Nikolić.

14. Paula Mojzes (Mađarbolj, 1906-1970. Fungštat, Nemačka). Rođena 1906. u nemačkoj evangeličkoj luteranskoj porodici; 1934. udaje se za Antona Mozjesa, propovednika protestantske crkve u Osijeku; 1941. sa porodicom se seli u Novi Sad; 1942. muž je ubijen u mađarskom fašističkom radničkom logoru u Crvenki, a dvogodišnja ćerka umire od malih boginja; 1957. dobija pravo ordiniranja za đakona Metodističke crkve i postavljena je za nadzornu propovednicu u Novom Sadu gde propoveda, okuplja zajednicu, prevodi tekstove za obrazovanje budućih sveštenike. 1962. Objavila je skripta *Kratku istoriju Metodističke crkve*; 1965. Preselila se u Nemačku gde 1970. umire u Fungštatu.

15. Ljubica Hovan (Osijek, 1924-1996. Kisač). Rođena u Osijeku (13. 5. 1924.) u Kraljevini Jugoslaviji; 1946. Dolazi u Novi Sad, gde je primljena u probno članstvo Metodističke crkve; 1952. (1. maja) postavljena je za crkvenu sestru u zajednici u Zrenjaninu; 1954-

1961. radi u Metodističkoj crkvi u Novom Sadu; 1962. Udaje se za Martina Hovana sveštenika u Zrenjaninu; 1965. prelaze u Novi Sad, gde nije samo supruga sveštenika, nego u njegovom odsustvu vodi bogoslužjenja i propoveda; 1996. Umrta je (2. 6.) i sahranjena u Kisaču.

16. Katica Dukai (Srbobran, 1925- 2003. Senta). Rođena (19. 1. 1925.) u Srbobranu, završila je Katoličku žensku školu; 1941. U šesnaestoj godini života posećuje Metodističku crkvu; 1942. Tokom II svetskog rata počinje da radi u dijakonijskom domu za decu te crkve, kasnije u sirotištu u Srbobranu, brine za grupu od 20 dece. 1944. Nakon rata, sirotište se zatvara; ostaje aktivna u dijakonijskoj službi u Senti kao laička propovednica; zatim je aktivna u Novom Sadu, Vrbasu a od. 1956. i u Bečeju održava bogoslužjenja; 1957. Završava obrazovanje u seminaru. 1965. Rukopoložena za đakonisu (7. novembra) u Novom Sadu; 1981. Penzionisana; 2003. (27. 12.) umire, sahranjena je u Senti.

17. Ana Palik-Kunčak (Kisač, 1961). Rođena (25. 4.1961) u Kisaču u slovačkoj porodici; 1980. odlazi da studira u Prag na Teološkom fakultetu Karlovog univerziteta; studira na oba jezika (češkom i slovačkom); 1986. nakon studija vraća se u Kisač, rukopoložena je i preuzima svešteničke poslove u Kisaču; od 2003. do danas je u zvanju superintendentkinje (zamenice episkopa koji stoluje u Švajcarskoj).

18. Maria Đurovka Petraš (Novi Sad, 1983). Rođena (8. 4.1983.) u Novom Sadu; provodi detinjstvo u Kisaču. Od rođenja je u EMC gde postaje aktivna vernica; 2001. Odlazi na studije teologije u Bansku Bistricu (Slovačka), gde je magistrirala na teologiji; 2006. provodi letnji raspust u SAD u Severnoj Karolini (SAD); 2008. vraća se u Kisač; 2009. postaje sveštenica u Pivnicama, gde je 2013. rukopoložena u Kisaču.

Summary

The aim of this research is to present how do women pastors in protestant churches in Vojvodina build peace. The obtained results show that women pastors contribute to peace building by: constant manifestation of Christian love for others and by creative activities that ensure relationships with others within their religious community and also with others within their wider local community. I conclude that the women pastors' work in Vojvodina is not well known. One of the several ways to overcome the current situation is to promote female pastors through media.

Keywords: protestant communities, gender studies, female pastors

KRITIČKI OSVRT NA RELIGIJSKI DISKURS U SLUŽBI AFIRMACIJE POPULIZMA

Sažetak: Stav koji se zastupa i koji se nastoji argumentovano opravdati jeste da je unutar našeg društva pored političkog prisutan i religijski populizam, te da samim tim diskurs kojim se služe predstavnici verskih zajednica neretko stoji u službi afirmacije pukih populističko-politikanskih predstava stvarnosti. S tim u vezi, kritički osvrt na populizmom prožet religijski diskurs za svoj cilj ima skretanje pažnje na njegove negativne implikacije po same vernike. Naročita pažnja posvećuje se rasvetljavanju uloge medija masovnih komunikacija u promociji i popularizaciji politizovane religioznosti, te njoj svojstvene populističke retorike. Interdisciplinarnim pristupom u promišljanju navedenih problematika nastoji se demonstrirati njihova kompleksnost, a samim tim i potreba da iste budu sagledane iz što više različitih perspektiva u svrhu njihovog uspešnog prevladavanja. Ovim tekstom obuhvaćena su razmatranja kritičkog karaktera koja mogu da budu od koristi za sistematičnija izučavanja populističkog religijskog diskursa.

Ključne reči: populizam, religijski diskurs, mediji.

Uvodne napomene

Polazeći od negativnog određenja populizma kao limitiranim ciljevima podređene strategije određene grupacije koja u svrhu ostvarivanja sopstvene koristi manipuliše društvenim subjektima pozivajući se na narod i ono što je u njegovom najboljem interesu, u okviru ovog rada se nastoji sprovesti kritička analiza populističkog diskursa kojim se nude pojednostavljena rešenja za kompleksne socio-političke, religijske i/ili kulturne problematike. Naročita pažnja posvećuje se promišljanjima religijskog populizma tj. politizovanog diskursa predstavnika verskih zajednica u službi afirmacije politizovanih koncepcija stvarnosti, te populističke religioznosti i retorike koji iz njega proizilaze. Pri tome, kao posebno upitna svojstva navedenih vidova populizma markiraju se njihovi nasilni potencijali.

Budući da se populizam prevashodno javlja u društvenim prilikama kontinuirane krize, onda je sasvim razumljivo zbog čega su u okvirima našeg socijeteta populističke (diskurzivne) prakse duboko ukorenjene, ali i neretko percipirane kao bitan aspekt javnog angažovanja u službi opšteg društvenog interesa. Iako se populizam uglavnom vezuje za sferu političkog delovanja, on dakako nije ograničen na njene okvire, baš kao što i osim populizma s vrha postoji i populizam koji izbija odozdo. Takođe, pored toga što društvenim subjektima nudi pojednostavljene predstave stvarnosti kako bi im u što većoj meri olakšao egzistenciju u neizvesnim vremenima, populizam poseduje i snažan mobilizatorski faktor pomoću kojeg pasivne i nezainteresovane društvene mase stavlja u službu sprovođenja populističkih strategija koje su zasnovane na krajnje limitiranim interesima.

Potrebno je istaći i da gotovo uobičajenu pojavu predstavlja preplitanje religioznog i političkog rečnika i to na način da političari/ke u svojim populističkim govorima neretko posežu za religijskim predodžbama, dok zvanični predstavnici verskih zajednica propovedaju o političkim problemima. Usled toga u javnosti se uspostavljaju pogrešne predstave o suštini kako politike i političkih praksi tako i religije i religijskog angažovanja, a što ide u prilog isključivo populističkim interesnim grupacijama.

S obzirom na to da afirmacijama populizma u značajnoj meri doprinose i sredstva masovnih komunikacija svedena na instrumente u službi različitih populističkih interesnih grupacija, u okviru rada posebna pažnja posvećuje se rasvetljavanju uloge medija u promociji i popularizaciji politizovane religioznosti i njoj svojstvene retorike. Interdisciplinarnim pristupom u promišljanju navedenih problematika nastoji se demonstrirati njihova kompleksnost, te potreba da iste budu sagledane iz što više različitih perspektiva u svrhu njihovog uspešnog prevladavanja.

Bitno je istaći i da ovim radom obuhvaćena kritička zapažanja ne predstavljaju ništa drugo do osvrt na aktuelne prilike unutar našeg socijeteta, kao i da se kritika religijskog populizma ne sme izjednačavati sa kritikom religije i religioznosti uopšte. Primarni razlog zbog kojeg se politizovana religioznost i njoj svojstven diskurs posmatraju u korespondenciji sa medijima je prevashodno taj što se stručnoj i široj javnosti nastoji skrenuti pažnja na relevantnost njihovog zajedničkog izučavanja u okvirima aktuelnih studija religije, medija, komunikologije i sl.

Ograničenja religijskog populizma i njemu svojstvenog diskursa

Ono što je na samom početku neophodno naglasiti jeste da, uprkos tome što populizam predstavlja predmet izučavanja velikog broja teoretičara, naučna zajednica još uvek ne raspolaže ničim što bi ličilo na teoriju populizma, a po svoj prilici nedostaju joj i koherentni kriterijumi na osnovu kojih bi odredila kada određeni društveni (politički, religijski, kulturni i dr.) akteri postaju populistički orijentisani (Miler, 2017). Ipak, neki od preduslova da bi se određene grupacije i njeni predstavnici okarakterisali kao takvi su, pre svega, antipluralnost, polarizacija, te strategije identiteta. Takođe, važno je podvući i da stavljanje znaka jednakosti između naroda i određene populističke grupacije kao njegovog relevantnog predstavnika podrazumeva da, u krajnjoj liniji, populistu ne preuzimaju nikakvu vrstu odgovornosti.

Populizam svake vrste, te tako i onaj religijski, predstavlja posebnu opasnost po sve ono što se kao drugo i drugačije ne uklapa u populističke idejne i vrednosne sisteme, te na njima zasnovane koncepcije stvarnosti. Društvene prilike se dodatno usložnjavaju kada populističkim preferencijama podređeno mišljenje i delovanje preuzmu primat, te počnu da se posmatraju kao društveno prihvatljivi i poželjni. Ne tako davna istorijska zbivanja svedoče o tome da je jačanje religijskog populizma i njemu svojstvene retorike proizvelo niz negativnih konsekvenci po društvene subjekte obuhvaćene ne samo našim socijetetom, već i šire.

„Narodi bivše Jugoslavije (Srbi, Hrvati i Bošnjaci) izuzetno se snažno, većinski, identifikuju sa mišljenjem i stavovima verskih zajednica kojima pripadaju (Srpskoj pravoslavnoj crkvi, Rimokatoličkoj crkvi i Islamskoj verskoj zajednici), što proizvodi nizak intenzitet interesovanja i poznavanja drugih i drugačijih kulturnih, etičkih i teoloških paradigmi.“ (Sremac, Beuk, 2013: 49)

Važno je istaći i da religijsko koje karakteriše odsustvo interesovanja za drugo kao drugačije neretko predstavlja tačku razlaza među predstavnicima različitih verskih zajednica i to onda kada umesto da afirmiše na uzajamnom razumevanju zasnovanu konstruktivnu interakciju među ljudima različitih veroispovesti zapravo doprinosi uspostavljanju društvene klime u kojoj netolerancija i tenzije preuzimaju primat. Takođe, iz nepoznavanja drugih i drugačijih proizilazi nerazumevanje istih, a time i sklonost ka razmišljanju u neprijateljskim slikama, ali i sklonost ka konfliktima. Religijski populizam se rado poziva na strah i ugroženost, a tamo gde ih nema sam

ih stvara kako bi mobilisao sve raspoložive resurse za potrebe zaštite od negativnih (?) uticaja svega onog što se ne može ili pak ne želi podvesti pod okvire sopstvenog.

Religijski populizam (kao i njemu svojstven diskurs) karakteriše predstavljanje kompleksnih društvenih pojava i problema na krajnje pojednostavljen način uz pozivanje na „zdravorazumske“ argumente, te „normalno“, „prirodno“, u tradiciji utemeljeno i sl. Populističko pojednostavljivanje problema praćeno je simplifikacijom njihovih rešenja, te degradacijom vrednosti i značaja religije za čovekovo suočavanje sa najrazličitijim izazovima koji ga prate tokom života. Ono što je posebno problematično kod politizovane religioznosti i njoj svojstvenog populističkog jezika jesu njihovi nasilni potencijali, odnosno podstrekavanje i odobravanje nasilja/zločina prema drugom koje se vidi kao (in)direktna opasnost po vlastito.

Među vodećim zajedničkim karakteristikama političkog i religijskog populizma posebno se ističu nacionalizam, tradicionalizam, revizionizam i sl. Tako, primera radi, kada je reč o religijskom populizmu u službi nacionalizma, prema mišljenju pojedinih teoretičara „među primarne zadatke religijskih zajednica gotovo da je izbilo njegovanje nacionalne, a ne religijske svijesti“ (Cvitković 2004: 16-17) budući da „kao masovna sekularna religija nacionalizam je u razdoblju modernosti unio svoj kult nacije u srce kršćanstva“ (Banac 2013: 154). S tim u vezi je bitno podvući da ukoliko se naciji pripiše transcendentalna vrednost koja pripada hrišćanstvu kao takvom, onda to može rezultirati isključivo nacionalnom i ljudskom tragikom. Iz navedenog proizilazi da se Crkva ne sme staviti u službi nijedne politike jer se time sprovodi degradacija religije koju zastupa, te vernika i njihovih verskih praksi.

Iskrivljene predstave tradicije, te „revitalizacija“ spram preferencija religijskog populizma iskonstruisanih tradicionalnih vrednosti i normi za svoje konsekvence ima sveopštu društvenu degradaciju i devalorizaciju. Takođe, religijskim populizmom podstaknute revizije prošlosti u svrhu opravdanja kako onog što je bilo tako i onoga što jeste doprinose društvenoj kontaminaciji. Zapravo, religijski populizam (kao i populizam bilo koje druge vrste) do te mere vodi ka društvenoj degeneraciji da se regeneracija ne čini samo neizvesnom, već neretko i nemogućom.

Religijski populizam sve ono što je dato, odnosno, preciznije rečeno, što zadaje (a to su, između ostalog, gore pomenuti nacionalizam, tradicionalizam i revizionizam) nastoji da prezentuje kao oduvek zadato uprkos tome što iako nešto jeste to ne znači da ono i treba da bude takvo kakvo jeste. On ne dopušta preispitivanje onoga što se nudi kao prošlost, sadašnjost ili pak

budućnost, a samim tim ni njihovu dekonstrukciju; kao opozicija istinskoj religiji, religijski populizam postaje zarobljenik najrazličitijih vrsta homogenizacije, odnosno „vlastitog ideološkog i političkog fanatizma, dogmatizma i fundamentalizma“ (Belančić 2016: 44).

Nadalje, populizmom opterećena religija ne predstavlja ništa drugo do tiraniju nad razlikom, nad onim individualnim, nad vremenom i nad istorijom. To je tiranija isključivosti, odnosno nihilizam koji vodi ka poništenju života budući da potiskuje kritičku, slobodnu, te na savesti i samosvesti utemeljenu misao i njome podstaknutu praksu; kao takva, ona unižava dostojanstvo onog pojedinačnog budući da kao poprište jednog lažnog sveta pretpostavlja reprodukciju totaliteta u okviru kojeg egzistiraju lažni ljudi. S tim u vezi, jedno od glavnih mesta spoticanja savremenog čoveka predstavlja pitanje njegovog identiteta, te pravo na samostalno i slobodno konstituisanje vlastite osobenosti. Iz rečenog se može zaključiti i da se religija prožeta populizmom oslanja na pervertiran diskurs, odnosno jezik koji ne služi za komunikaciju, već za njeno onemogućavanje. A „to je zapravo teror nad jezikom i nad životom“ (Babić 2016: 69).

„Teologija u postkonfliktnim društvima, barem njen praktično-pastoralni deo, ne sme biti samo nosilac duhovnosti, što se podrazumeva, već i način svakodnevnog promišljanja, htenja i delovanja u konkretnim situacijama i sa konkretnim ljudima.“ (Sremac, Beuk 2013: 52) Navedena konstatacija ide u prilog stavu o neophodnosti da se religijski populizam, kao i svaka druga neprimerena religijska praksa podvrgne analitičko-kritičkim promišljanjima u cilju obezbeđivanja neophodnih preduslova za produktivno suočavanja sa negativnim posledicama interesnih instrumentalizacija religijskog.

Mediji i politizovana religioznost

Kada je reč o interrealaciji između medijskih i religijskih praksi ono što je očigledno jeste da su mnoge verske zajednice odavno uvidele višestruke potencijale medija. Naime, upravo su savremeni vidovi masovnih komunikacija omogućili bržu i produktivniju inerakciju između zvaničnih predstavnika i sledbenika određenih religija, a pogotovo mediji koje vode same religijske grupacije.

Na ovom mestu je korisno skrenuti pažnju na Hjarvarda i njegovo razlikovanje religije u medijima i medija kao religije. On podvlači da se prva tradicija bavi proučavanjem načina na koje se glavne institucionalizovane religije i njihovi diskursi predstavljaju u medjima, kao i njihovim konsekvencama po društvo i njime obuhvaćene subjekte, dok druga tradicija zastupa

stav da su mediji kao religija, odnosno da između njih nema razlike (up. Hjarvard 2008). Sledeći prvu tradiciju, u nastavku rada pažnja se poklanja izučavanju uloge medija u promociji i popularizaciji politizovane religioznosti, a samim tim i njihovog udela u degradaciji istinske religioznosti. No, važno je podvući da pažnja neće biti usmerena na medije u vlasništvu verskih zajednica, već na medije uopšte budući da ciljna grupa potonjih nije usko ograničena usled čega njihove poruke mogu da dopru do znatno šireg auditorijuma i da imaju višestruko veći efekat.

Polazeći od stava da mediji imaju važnu ulogu u konstituisanju čoveka kao društvenog subjekta, kao i da u velikoj meri utiču na uobličavanje njegovih predstava o sebi i drugima, nadalje se može zaključiti da su mediji jednako relevantni i za unutar- i međureligijske odnose. Međutim, mediji su neretko „servis apostola i propovednika praznih reči i parola, slobode beščašća, uvreda i kleveta“ (Bigović 2010: 98). Takođe, nisu samo predstavnici limitiranim interesima podređenih verskih grupacija ti koji zloupotrebljavaju medijski prostor radi sprovođenja što uspešnije manipulacije vernicima. Naime, neretko i sami mediji, odnosno, preciznije rečeno, medijski radnici doprinose širenju i podsticanju neadekvatnih predstava o pripadnicima drugih religija.

„U javnosti, kao i u drugim slučajevima, nije vijest kad se nešto dobro desi vezano za religiju (osobito sljedbe i nove religijske pokrete), već ono što spada u tamnu stranu života religijskih sledbenika. Mnoge sljedbe ne bi nikad bile spomenute u medijima, da nije bilo nasilja među njihovim pripadnicima, ili u odnosu na druge.“ (Cvitković 2013a: 33)

Budući da je u fokusu ovog rada religijski diskurs u službi afirmacije populizma u nastavku se na uvid daje samo jedan od mnoštva primera religijskog populizma, odnosno politizovanih diskurzivnih praksi predstavnika verskih zajednica⁵⁰.

Uoči glasanja za prijem Kosova u UNESCO, patrijarh Srpske pravoslavne crkve (SPC) Irinej izjavio je da su svi dužni da dignu glas zarad zaštite Kosova i Metohije i da „ako dođe do sile i ako sila bude uzela, mi moramo učiniti sve da milom ili silom to vratimo“ (Izvor 1). Ova izjava istaknutog predstavnika vodeće religijske zajednice unutar našega društva ne samo što je bila ispraćena od strane velikog broja domaćih medija, već je i izazvala brojne reakcije budući da

---

⁵⁰ U mnoštvu primera religijskog diskursa sa elementima populizma koji su dostupni na Internetu (a naročito You tube kanalu) autorka ovog teksta je izabrala onaj kojim se reflektuje dominantno stanovište unutar vodeće religijske zajednice u zemlji.

je pojmljena kao zvaničan stav Crkve. Neka od pitanja u vezi sa istom, a na koja je, pre svega, stručna javnost pokušala da odgovori bila su: Da li verski poglavari smeju da se bave državnim pitanjima? Da li Crkva ima prava da učestvuje u državnim odlukama? Gde su granice delovanja Crkve i države?

Na tribini „Crkve i verske zajednice u Srbiji“, a čija je tekstualizovana verzija pod naslovom „Između Boga i društva“ objavljena u nedeljniku Vreme (mediju koji je i priredio ovaj događaj) Davor Džalto je izjavio: „Formalno gledano, sveštenici i crkveni poglavari su građani i kao takvi imaju prava da izražavaju svoje mišljenje, ali je problem što to mišljenje često ima veći uticaj od mišljenja drugih građana.“ (Izvor 2) Kako bi eksplicirao svoj stav Džalto je rekao i sledeće:

„Verski poglavari često ne prihvataju ideju o sekularnom društvu i da je crkva u savremenom društvu formalno jedna nevladina organizacija koja ne može da igra ulogu kao da ima ekskluzivno pravo da definiše i sprovodi sve što se tiče društva. Društvo je sfera različitih mišljenja i legitimno je da verski poglavari izražavaju svoje mišljenje, ali to pretpostavlja da uvažavamo da je to jedno od mnogih mišljenja i da u dijalogu dođemo do toga šta su najpovoljnija rešenja za ono što se tiče svih građana. Problem je što često mešamo formalno-pravni nivo sa onim što je tradicija verskih zajednica, njihovo učenje i percepcija toga.“ (Izvor 2)

Iz navedenog proizilazi da predstavnici religijskih zajednica mogu da izraze političko mišljenje budući da se ono tiče svih i u tom smislu na njega ima pravo svako, ali da, s druge strane, nemaju pravo da zloupotrebljavaju svoje pozicije kako bi vlastito političko mišljenje predstavili kao zvaničan stav verske zajednice u ime koje istupaju u javnosti. Drugim rečima, ono što je nedopustivo jeste da se verski poglavari umesto religijskim bave političkim problematikama, odnosno da, preciznije rečeno, ono političko prezentuju kao bitno pitanje religije. Nadalje, nedopustivo je i njihovo služenje religijom kako bi proširili ne samo okvire svojih praksi, već i sfere na koje mogu (in)direktno da utiču, a u cilju potvrđivanja moći i sprovođenja ciljeva interesnih grupacija sa kojima su u sprezi.

Međutim, to svakako ne znači da verski poglavari ne treba da preuzmu učešće u markiranju neprimerenih političkih praksi, kao i u savladavanju njihovih negativnih konsekvenci. Tako su, primera radi, predstavnici četiri verske zajednice u Bosni i Hercegovini početkom 2017. godine priredili tribinu pod nazivom „Uloga verskih poglavara u oslobađanju ljudi od mržnje i

nacionalizma“ putem koje su želeli da skrenu pažnju javnosti na višestruke potencijale međureligijskog dijaloga. Tom prilikom nadbiskup vrhbosanski kardinal Vinko Puljić je rekao:

„Ljudi su umorni od negativnih poruka i želimo da im iz vere koju propovedamo pošaljemo poruku mira. To ne znači da ćemo okrenuti svet, ali mi delujemo kontinuirano, na razne načine. Ovo je jedan od načina da se nađemo zajedno i da govorimo kako mi možemo doprineti očuvanju mira.“ (Izvor 3).

Predsednik Jevrejske zajednice u BiH Jakob Finci istakao je da se nakon ove tribine neće dogoditi ništa revolucionarno, ali da je „dobro da se vidi da odnosi između religijskih zajednica postoje i da se ne kvare“, te da su to „odnosi između ljudi koji već 20 godina rade na dobrobit, ne samo svoje verske zajednice, nego i svih građana i vernika u BiH“ (Izvor 3), dok je poglavari Islamske zajednice u BiH Husein Kavazović naglasio je da je uloga svih verskih velikodostojnika da pozivaju na trajni mir, dobro i odvratanje od onoga što može da šteti ljudima i zajednici (Izvor 3). U svom obraćanju medijima povodom učešća na tribini vladika zahumsko-hercegovački i primorski Grigorije je rekao:

„Potrebna nam je kultura dijaloga u kojoj bi svi ljudi mogli da iznose argumente. Da pogledamo u budućnost koja može da bude dobra i mirna i sa svešću da ćemo ukoliko tako ne budemo radili imati za alternativu ono što je sukob i svađa. Iz toga može da dođe ponovo ono što smo gledali, a to su rat, rane i muke i da opet niko ne bude pobednik već da svi budu gubitnici.“ (Izvor 4)

Uz pozivanje na gore navedenu izjavi patrijarha Irineja kao negativan primer religijskih praksi, u okviru ovog rada se nastoji skrenuti pažnja na potrebu da religijski svetonazor ostane izvan okvira politike, a kako bi se predupredile negativne konsekvence populističko-politikantske religioznosti koju praktikuju ne samo predstavnici verskih zajednica, već i sami vernici podstaknuti svojim religijskim uzorima. U svemu tome bitna uloga pripada medijima koji bi „trebali rušiti, a ne graditi predrasude među židovima, kršćanima, muslimanima, pripadnicima drugih religija i svjetonazora, kako bi živjeli u miru i sa što manje konflikata“ (Cvitković 2013a: 36). Budući da mediji imaju značajnu ulogu u oblikovanju stvarnosti, onda je samim tim više nego jasno da isti ne smeju biti svedeni na puke mehanizme jednosmerne i krajnje upitne komunikacije tj. na komunikativne kanale kojima se afirmiše jednoobraznost u političkom, religijskom i uopšte socio-kulturnom mišljenju i delovanju.

„Masmediji više nisu na razini utjecaja na savremena zbivanja – masmediji igraju snažnu aktivnu ulogu u oblikovanju suvremenosti. Masmediji nisu prenositelji poruka koji će ovu ili onu religijsku poruku prenijeti ili ne prenijeti – oni su zauzeli mjesto propovjedaonica i bogomolje učinili polupraznima.“ (Alić 2013: 43)

Iz toga proizilazi i da je nedopustivo da se mediji zloupotrebljavaju u cilju nametanja na populističkim preferencijama zasnovanih poruka baš kao što je neprihvatljivo da se u medijima govori i piše o religijama samo u negativnom kontekstu. Nadalje, mediji mogu da budu od naročite koristi za jačanje kako unutar- tako i međureligijske komunikacije, a u cilju prevladavanja problematičnih tački njihovog razilaženja. Preuzimanje učešća medija u prezentovanju drugih i drugačijih perspektiva u poimanju stvarnosti može da bude od višestruke koristi za prihvatanje i poštovanje političke, religijske i kulturne raznolikosti, s tim da je u svemu tome od naročite važnosti na koji se način mediji služe raspoloživim resursima iz navedenih sfera.

„Umjesto toleriranja drugih, razvijajmo kod mladih želju za životom i životom s drugima, da ne govore o njima, već da razgovaraju s njima. U osnovi učenja religijskih zajednica (to se najbolje vidi ako se čitaju pisani religijski izvori) je raz-govor – koji se odvija putem religijskih običaja, obreda, tekstova. Jedno je tolerirati Bošnjaka (muslimana), Hrvata (katolika), Srbina (pravoslavnog) itd., a sasvim drugo poštovati i razgovarati s Bošnjakom (muslimanom), Hrvatom (katolikom), Srbinom (pravoslavnim) itd.“ (Cvitković 2013b: 17)

Zaključna razmišljanja

Imajući u vidu da se pojedinci često identifikuju sa stavovima koje promovišu verske zajednice kojima pripadaju, u okviru ovog rada pažnja je bila usmerena na markiranje problematičnih aspekata religijskog mišljenja i/ili delovanja utemeljenog na populističkim idejnim i vrednosnim orijentirima. Takođe, namera je bila i da se skrene pažnja na negativne konsekvence religijskog populizma po društvo i njime obuhvaćene subjekte. U svemu tome mediji su bili markirani kao naročito relevantan faktor kako u promociji i popularizaciji politizovane religioznosti tako i u njenom prevladavanju.

No, ovaj rad nije ponudio gotova i univerzalna rešenja za uspešno suprotstavljanje populizmu, već je, pre svega, pozvao na suočavanje s populističkim (diskurzivnim) praksama

svih vrsta u cilju obezbeđivanja neophodnih (pred)uslova za zasnivanje društvene klime u kojoj se u ime naroda neće činiti na njegovu štetu. Apelujući na odgovornost, (samo)kritičnost i (samo)svjesnost u mišljenju i delovanju, kao i na konstruktivnu interakciju sa drugim kao drugačijim u okviru ovog rada je na više mesta bilo podvučeno da su inter- i međureligijske komunikativne prakse oslobođene populističkih preferencija od posebnog značaja za prevladavanje religijskih sukoba koji u svojoj suštini nemaju nikakve veze sa istinskom religijom. A jedan od prvih koraka koje je neophodno načiniti na putu ka savladavanju populističkih praksi ogleda se u prihvatanju drugog i poštovanju njegovog prava na različitost.

„Prihvatiti različitost, partikularnost, koja ide do pojedinačnog nivoa, i prihvatiti je na način da sama različitost ima ontološki značaj, implicira, ako ništa drugo, ono bar poštovanje prava na različitost, koje nije samo pravo određenog kolektiviteta unutar šire zajednice, već i pravo svakog pojedinca. Na bazi ovog modela moguće je zalagati se za ‚metafiziku pluralnosti‘ kao platformu za prevenciju konflikata i za prevazilaženje istih.“ (Džalto 2013: 101)

IZVORI:

Izvor 1: *IRINEJ: NADAM SE DA NEĆEMO MORATI SILOM DA BRANIMO KOSOVO*, 03.11.2015. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=aBV5HHcKhpU>

Izvor 2: *Tribina Crkve i verske zajednice u Srbiji: Između Boga i društva*, 24.12. 2015. Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1352728&print=yes>, VREME 1303

Izvor 3: *Predstavnici četiri religije u BiH poslali poruku: Osloboditi ljude mržnje i predrasuda*, 06.02. 2017. Dostupno na: <http://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/predstavnici-cetiri-religije-u-bih-poslali-poruku-osloboditi-ljude-mrznje-i/x53w6kl>

Izvor 4: *ISTRAŽUJEMO Verski lideri i smirivanje tenzija: Za mir u BiH je potrebno dvoje*, 08.02.2017. Dostupno na: <http://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/istrazujemo-verski-lideri-i-smirivanje-tenzija-za-mir-u-bih-je-potrebno-dvoje/9ytbrnx>

LITERATURA:

- Alić, Sead (2013). „Masmedijski fundamentalizam“ u: Sremac, S., Knežević, N, Valić Nedeljković, D. (ur.), *Mediji, religija, nasilje*, Novi Sad – Beograd: CIRPD & Bogoslovsko društvo Otačnik.
- Babić, Mile (2016). „Istovjetnost kolektivismu i individualizmu kod Radomira Konstantinovića“ u: Đurić Bosnić, Aleksandra (ur.), *O duhu otvorenosti (dimenzije misaonog nasleđa Radomira Konstantinovića)*, Subotica – Sarajevo: Gradska biblioteka Subotica & University press.
- Banac, Ivo (2013). *Hrvati i Crkva*, Zagreb-Sarajevo: Profil & Svjetlo riječi.
- Belančić, Milorad (2016). „O duhu otvorenosti“ u: Đurić Bosnić, Aleksandra (ur.), *O duhu otvorenosti (dimenzije misaonog nasleđa Radomira Konstantinovića)*, Subotica – Sarajevo: Gradska biblioteka Subotica & University press.
- Bigović, Radovan (2010). *Crkva u savremenom svetu*, Beograd: Službeni glasnik.
- Cvitković, Ivan (2004). *Konfesija u ratu*, Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi & Interreligijska služba Oči u oči.
- Cvitković, Ivan (2013a). „Nasilje iz religije i nasilje protiv religije“ u: Sremac, S., Knežević, N, Valić Nedeljković, D. (ur.), *Mediji, religija, nasilje*, Novi Sad – Beograd: CIRPD & Bogoslovsko društvo Otačnik.
- Cvitković, Ivan (2013b). „Kako doći do pomirenja? Postoji li univerzalni model?“ u: Knežević, Nikola, Popov Momčilović, Zlatiborka (ur.), *Uloga religije u pomirenju i tranzicionoj pravdi*, Novi Sad: Centar za istraživanje religije, politike i društva.
- Džalto, Davor (2013). „Totalitarizam i pluralizam: Pravoslavna perspektiva“ u: Knežević, Nikola, Popov Momčilović, Zlatiborka (ur.), *Uloga religije u pomirenju i tranzicionoj pravdi*, Novi Sad: Centar za istraživanje religije, politike i društva.
- Hjarvard, Stig (2008). „Introduction: The mediatization of religion: enchantment, media and popular culture“, in *Northern Lights*, Vol. 6, 3-8
- Miler, Jan-Verner (2017). *Šta je populizam*, Beograd: Fabrika knjiga.
- Sremac, Srđan, Beuk, Sergej (2013). *Svet i sveto*, Beograd: Otačnik.

Andrea Ratković

THE CRITICAL REVIEW OF RELIGIOUS DISCOURSE IN THE SERVICE OF POPULISM

Summary

The author of this paper starts from the assumption that the religious populism is present within Serbian society, and that therefore the religious discourse is often in the service of affirmation of mere populist-political representations of reality. In this regard, the goal of critical overview of populist religious discourse is drawing attention to its negative implications on the believers. Special attention is paid to the clarification of the mass media's role in the promotion and popularization of politicized religiosity, as well as its inherent populist rhetoric. The interdisciplinary approach to these issues attempts to demonstrate their complexity, and therefore to emphasize the necessity for them to be seen from as many different perspectives as it is possible in order to successfully overcome them.

Key words: populism, religious discourse, media.

The Picture of Jews in the Serbian Orthodox Church's Narrative of the Holocaust

Summary: The Holocaust has become a globally recognized benchmark for suffering and the archetypal paradigm of victimhood. As such, it was put into the center of the Serbian victimhood narrative extensively promoted by the Serbian Orthodox Church (SOC) since the late-1980s. In this article, I examine how the SOC articulates the link between the Holocaust and the genocide of Serbs during the Second World War and how it deals with other victims (particularly Jews). Based on primary sources that include the Serbian Orthodox press and documents of the Jasenovac Committee of the Holy Assembly of Bishops of the SOC, I identify dominant patterns of the portrayal of Jews in the SOC's hegemonic narrative of the Holocaust after 2000. The research findings show that by emphasizing the "brotherhood in suffering" between Serbs and Jews, the SOC has functionalized Jews so as to highlight and generalize Serbian martyrdom, thus neglecting the broader context and total destructive effect of the Holocaust for Jewish people as well as the SOC's own problematic stance towards the Jewish question during the Second World War. In this way, the study may contribute to better understanding of the Serbian martyrdom narrative as well as towards the role of the Jewish trope and the Holocaust memory in the concept of victimhood in general.

Keywords: the Holocaust, Serbia, Jews, the Serbian Orthodox Church, hegemonic narrative

Introduction

The Holocaust has been a globally recognized and ultimate archetypal of suffering and victimhood (Antoniou et al. 2015: 4). The Holocaust trope has also developed into one of the key reference points in what MacDonald calls the "negative imaginary" through which national histories have been re-interpreted and which has provided the new standard for national identities. Especially since the 1970s and 1980s, a time when the Holocaust functioned as a stock

of metaphors, images, and symbols and was thus arguably heavily industrialized, it has become increasingly influential in structuring and re-depicting nationalist narratives (MacDonald 2005). In Eastern and Southeast Europe, the phenomenon can be traced back mostly to after the fall of communist regimes. Also, in the case of Serbia, the unprecedented emergence of the “negative imaginary” was connected to the crisis of Yugoslav socialism and the rising nationalist tensions. The Serbian Orthodox Church (SOC), a marginalized institution in socialist Yugoslavia, played one of the leading positions in creating and promoting the “negative imaginary” by highlighting the suffering of the Serbian nation, which began to be understood almost as inseparable from the notion of sacrifice and even mythical martyrdom. Besides Kosovo martyrdom, it was the Holocaust that was put into the center of the Serbian victimization by the SOC. The influence of the SOC in the construction of the discourse on the memory of the Holocaust in Serbia should not be underestimated and warrants closer scrutiny since the SOC has been widely accepted not only as the eternal defender of the Serbian nation but also as one of the main interpreters of Serbian national history. However, while the practices of employing the Jewish trope by Serbian nationalists as well as the role of the SOC in supporting a collective sense of victimhood on the eve and during the bloody dissolution of Yugoslavia have been relatively well documented⁵¹, the SOC’s narrative of the Holocaust, particularly during the post-Milošević period, has remained on the margin of scholarly interest.⁵²

In this article, I firstly provide general overviews of the SOC’s hegemonic narrative of the Holocaust since the late-1980s. I then proceed with two cases studies – the activities of the Jasenovac Committee of the Holy Assembly of Bishops of the SOC and articles published in the journal of the Serbian Patriarchate, *Pravoslavlje* – to examine the development of the narrative after the fall of Slobodan Milošević’s regime in 2000. While the Committee is specifically focused on dealing with Holocaust education and commemoration practices, *Pravoslavlje* serves as a mean to communicate a wide range of topics to Orthodox believers. In this way, I show how the link between the Holocaust and Serbian victimhood has been defined and articulated and how

---

⁵¹ See for example (Sekelj 1997; Gordiejew 2006; MacDonald 2005; Himka and Michlic 2013).

⁵² The work of the Jasenovac Committee of the Holy Assembly of Bishops of the SOC was partially elaborated in publications by Jovan Byford (Byford 2007, 2013) and Lead David (David 2013).

Jews have been portrayed by both – the specific institution committed to the Holocaust and the SOC’s “mainstream” journal.

The Jews in the SOC’s narrative of the Holocaust: between instrumentalization and marginalization

In socialist Yugoslavia, the memory of the Holocaust and the memory of Jewish suffering, in combination with other nationalities, was suppressed to highlight the heroic legacy of the National Liberation War. For political purposes, the Holocaust was not treated as a very specific and unprecedented experience in human history but as a part of the broader terror regime instituted by the Nazis against the civilians. Except in nationally oriented Serbian diaspora, the SOC played a marginal role in formulating the hegemonic narrative of the Holocaust in Yugoslavia. The situation has changed only in the second half of the 1980s in the context of generational exchanges in the Yugoslav political scene when various counter-narratives began to be voiced.

The SOC as well as most of the Serbian intellectual elite adopted a discourse of Serbian victimhood to emphasize the yet “unpunished” genocide of Orthodox Serbs committed by other Yugoslav nations, mainly Croats, Bosnian Muslims and Albanians during the Second World War and the hardships which the Serbs had been facing in dominantly Albanian province of Kosovo. The SOC became very active in promoting “genocide discourse” since it published dozens of articles on the both topics as well as taking practical steps in commemorating historical injustices against Serbs. The SOC’s hegemonic explanation of these efforts can be summarized by the famous statement from 1984 made by Patriarch German and repeated by Patriarch Pavle in 1991: “We can forgive, but we must not forget.” The strategy adopted by the SOC should be, however, also understood as the attempt of the SOC to draw international attention to Serbian suffering and to warn about the threat of its repetition in the context of the Yugoslav crisis. Serbs were presented as inherently tolerant people with no history of being perpetrators, and mainly as innocent victims since being a victim triggers sympathy and mobilizes resources in favor of the victim (Antoniou et al. 2015: 7–8).

Whether concerning the Serbian martyrdom in the Independent State of Croatia (NDH) or in Kosovo, the Jewish imaginary seemed to be well suitable as a reference point. Serbian and

Jewish suffering has been understood as interwoven. In a book firstly published in 1984, *The Serbian nation as a Theodul*, theologian Nikolaj Velimirović (1881–1956) wrote that “in human history, the Serbian nation has been scourged by destiny much more than any other nation except the Jewish one” (Velimirović 2002: 28). Nevertheless, Nikolaj Velimirović was also one of the main figures of the SOC connected to historical Christian anti-Judaism, in his case combined with antisemitic conspiracy theories from 19th century. Moreover, he was personally associated with the Serbian fascist movement *Zbor* which cooperated with Nazis in the extermination of Jews in Serbia and their deportations to death camps. The SOC, especially the faction of the young bishops called “justinovci,” have worked on Velimirović’s rehabilitation and popularization since the 1980s while being silent about or trivializing his controversial thoughts and actions as well as marginalizing anti-Jewish measures taken by the Serbian political figures during the period of the Second World War. The rehabilitation of Nikolaj Velimirović was symbolically finished by his canonization in 2005 without ever questioning the highly problematic aspects of his work (Byford 2005b).

Since the 1980s, the SOC's hegemonic narrative of the Holocaust has been dominated by the notion of the “brotherhood in suffering” between Serbs and Jews and the rhetoric of comparative martyrdom of the two nations characterized as chosen people. Laslo Sekelj argues that the Holocaust imaginary and specifically Jewish suffering were functionalized for nationalist purposes in the 1990s, and the uniqueness of the Nazi genocide against Jews has been marginalized by the political and intellectual elite as well as by church leaders. The SOC has been preoccupied with Serbian victimhood, and the Holocaust has served mainly as a scene at which the genocide against Serbs took place. The Holocaust almost became a synonym for atrocities committed by Ustasha in NDH and more concretely with the extermination camp Jasenovac designed mainly for Serbs, Jews, and Roma. The Holocaust was "moved" outside the Serbian borders and, at the same time, its universal character was neglected. The SOC has been also silent about its own controversial figures and their stances towards the Jewish question. Moreover, the expressions of anti-Judaism blaming Jews for crucifying Christ have not been completely excluded from the Church’s discourse.⁵³ The SOC was neither immune to conspiracy

---

⁵³ *Pravoslavlje*, published an article entitled “Jews are Crucifying Christ Again” in February 1992. “Following the intervention of the Jewish community, the editor-in-chief was dismissed and Patriarch Pavle publicly apologized to the Jewish community” (Sekelj 1997: 10).

theories about a “worldwide Jewish conspiracy against Orthodox Christianity, primarily against the Serbian and Russian peoples,” which emerged in Serbia in the context of wars in Yugoslavia and again in connection to the NATO bombing of Yugoslavia in 1999 (Vukomanović 2005: 23–24).

Jovan Byford characterizes the Holocaust memory discourse in Serbia after 1989 with the expression “between instrumentalization of the Holocaust imaginary and symbolism and its marginalization.” He also claims that the continuous interplay between the two interconnected tendencies persists in Serbia to the present day, even though the democratic transformation after 2000, even if problematic and still unfinished, and Serbia’s commitments to European integration have been calling for a new perspective on the Holocaust, one that is characterized by a greater sensitivity to its distinctiveness and universal importance (Byford 2007). Lea David similarly argues that despite the pressure put on political representatives of post-Milošević Serbia to embrace the Holocaust memory in accordance with the proclaimed values of the human rights regime, any deeper adjustments of the hegemonic framing of the Holocaust have remained rather limited and stayed mainly at the level of impression management (David 2014). The external image of a country or institution in relation to handling the Holocaust memory became crucial in European politics. Tony Judt claims that the Holocaust recognition and commemoration is the contemporary European entry ticket, and it adjudicates the moral standing of those who pronounce upon it (Judt 2005: 804)

Despite the political changes in Serbia after the fall of Slobodan Milošević’s regime, the SOC lost neither its position of one of the main interpreters of the past in Serbia nor its interest in the Holocaust memory. On the contrary, its important role in the Holocaust related commemorations, scholarship, education and public discussion on this topic has been systematized and legitimized nationally and also internationally. The SOC’s dominant narrative of the Holocaust and how it has developed after 2000, therefore, deserves closer scrutiny.

The Jasenovac Committee of the Holy Assembly of Bishops of the Serbian Orthodox Church

In 2003, the Holy Synod of the SOC established the Jasenovac Committee to be an institution committed to Jasenovac remembrance and more generally to Holocaust education and

commemoration. The Committee has operated mainly in Serbia and the Republic of Srpska, and it developed a wide range of activities ranging from those mostly of a religious or liturgical character to educational ones. It moreover organized conferences and seminars for teachers. Many of the activities have been politically and financially supported by the Serbian governments, thus giving the SOC official legitimacy to pursue a further reframing of the Holocaust.

The central figure and the “voice” of the Jasenovac Committee has been Bishop of Slavonia Jovan Ćulibrk since its establishment. He attended postgraduate studies in Jewish culture at the Yad Vashem Memorial Institute and the Hebrew University in Jerusalem, and he has been considered the greatest expert on the Holocaust in the SOC. Also, thanks to his personal bonds in the Yad Vashem institute, some cooperation between the Committee and Yad Vashem was established. Ćulibrk played a major role in all the educational seminars, which the Committee co-organized with Yad Vashem; he was furthermore a key note speaker at these seminars. The Committee’s educational activities thus gained backing from the organization, which is seen as an international pivot in keeping the Holocaust memory alive and promoting Holocaust education. Another international organization which expressed support for the Committee’s work was the Organization for Security and Cooperation (OSCE), which in 2005 recognized the Committee as an example of good practice in the field of commemorating the Holocaust (David 2013: 71).

However, even the Committee’s official title makes it clear that the single complex of Jasenovac camps has been the main focus of this special body within the SOC. The most important task of the Committee has been “preserving the memory of the Great Martyred Jasenovac, the new Serbian Kosovo, and taking care of the Remembrance of the Newly Martyred and the locations where they perished” (“Saopštenje za javnost Odbora za Jasenovac” 2005). By officially comparing Jasenovac with Kosovo, the recognized and powerful symbol of another unprecedented tragedy of the Serbian nation in which Serbs showed moral superiority over their perpetrators, the Committee revealed its preoccupation with Serbian victimhood. The focus on Serbian victims is understandable and legitimate since the Committee has been the specific body of the SOC, a nationally-oriented institution that has characterized itself as the eternal guardian of the Serbian nation. It is the way how the link between Serbian martyrdom and the Holocaust is

defined and articulated in the context of the Committee's activities committed to Holocaust education and commemoration which raises questions and controversies (Byford 2007: 61–62). What, then, has been the role of other places of suffering and other victims in the Committee's rhetoric?

In documents published either on the website of the Jasenovac Committee or on its official Facebook account, we can trace undisputable efforts to present the Committee as an internationally recognized institution which makes adjustments to the Holocaust memory in accordance with the proclaimed values of the human rights regime. Yet, most of the published materials and information provided by the Committee remained dominated by Serbian ethnocentrism and by highlighting the comparative martyrdom of Serbs and Jews. In the Committee's narrative, the Holocaust has been portrayed primarily as a historical scene which un-plumbed evil and settled parameters of genocide, enabling Jasenovac and other camps in NDH to happen. Moreover, according to the Committee, the victimization at the hand of the Ustashe regime overcame these parameters set by Nazis by being even more brutal. In his presentations, Jovan Čulibrk often quotes the prominent Holocaust scholar Yehuda Bauer. In his book *Rethinking the Holocaust* Bauer wrote that "Jasenovac was, if anything, more horrible than their Nazi counterparts" (Bauer 2001: 50). Taking the statement out of context, its initial meaning has been, however, significantly shifted. By invoking Jasenovac and other practices of Nazi collaborators, for example, in Romania and Lithuania, Bauer wanted to show that it is not the pain of the victims or the brutality of the perpetrators but the ideological, global and total character of the genocide of the Jews that makes it different from other genocides (Byford 2007: 63). Yet, Čulibrk considers the brutal way of killing innocent victims one of the reasons for the uniqueness of genocide of Serbs and the others in NDH (Čulibrk, "The Remembrance of the Common Suffering as the Path to the Future").

Another specificity of Jasenovac has been, according to Čulibrk, the fact that it was the only camp where mainly Serbs, Jews, and Roma were tortured and murdered together at the hands of the same perpetrators. Even though the genocide of Yugoslav Roma has been mentioned in almost all of the Committee's documents, the attention paid to the issue has been limited when compared to Serbian and Jewish martyrdom. Čulibrk, for example, wrote that "while there is a strong sentiment towards the co-suffering with Gypsies, the bond with the Jews

became a metaphysical one" (Ćulibrk, "The Remembrance of the Common Suffering as the Path to the Future"), implying thus not only the deep archetypal parallels between Jews and Serbs but also a certain hierarchy among the victims as "brothers in suffering."

By only stressing the crimes committed by the Ustasha, the universality of the Holocaust and the memory of Jews who died outside of NDH was marginalized and neglected in the Committee's activities. However, the Holy Synod of the SOC decided last year (2016) that the Committee's work would be officially broadened to all places of suffering related to the Second World War in the territory of former Yugoslavia (Ćulibrk 2016). Since then, the Committee became active in bringing the massacres of civilians committed by Nazis and their usually non-Serbian collaborators to public awareness, including that in Kragujevac or less known sites of suffering like the Piva region. Yet, its activities have still mainly focused on Serbian victims, and they have been presented as such. They reflected neither the role of the Serbian quisling regime in the extermination of Yugoslav Jewry, nor the controversial stance of some representatives of the SOC towards the Jewish question during this period.

It became problematic, especially when it concerns the lately much-discussed camps Staro Sajmište, Topovske Šupe or Banjica in the Belgrade district. Sajmište and Topovske Šupe camps were primarily designed to "solve the Jewish question" in Serbia. Between December 1941 and March 1942 in Staro Sajmište (*Judenlager Semlin*), which was run by Nazis, seven thousand Jews – more than one-half of Serbian Jewry – were systematically annihilated in a special gas van. Serbia was proclaimed to be the second "judenrein" country in Europe. After that, Sajmište served as a concentration camp (*Anhaltelager Semlin*) for mainly political prisoners (most of them Serbs). Almost one-third of thirty-two thousand prisoners died from hunger, illnesses or torture by the guards; others were sent to forced labor camps in Germany or Norway (Byford 2011: 31–53; Koljanin 1992: 15). Despite its importance as a site of unprecedented suffering and a symbol of the Holocaust in Serbia, Sajmište occupied rather a marginal place in public memory in postwar Yugoslavia. Until now, no commemorative complex corresponding to the significance of the site was established (Dragićević Šešić and Rogać Mijatović 2017).

In November 2014, the Commission for the Memorialization of Staro Sajmište was created with the episcope Jovan Ćulibrk as its chairman. The head of the Jasenovac Committee

thus became one of the main figures involved in proposing the program concept and model of managing of the planned Staro Sajmište memorial site. The draft of the new law on setting up an institution responsible for the Sajmište memorial complex (*Ustanova Spomen-Žrtve*) was finally laid before the Serbian parliament in February 2017. It sparked harsh criticism from the Serbian Jewish Community Association, scholars and various human rights NGOs. The critiques of the draft argued that it tends to misinterpret the tragic history of Sajmište and to relativize the role of the Serbian quisling regime in the Holocaust. In this form, it would, according to them, transform Sajmište into Serbian Yad Vashem, the memorial of Serbian suffering, neglecting thus Sajmište's specific place in the history and memory of the Holocaust in Serbia (Mihajlović 2017; Dajč 2017; Byford 2017). The Committee for Jasenovac, however, supported the proposal without any objections ("Saopštenje za javnost Odbora za Jasenovac" 2017).

It, therefore, seems that although the Jasenovac Committee recently broadened its activities "outside" of NDH, it still prioritizes Serbian victimhood and presents it as absolute. The other victims are either overshadowed by Serbian victims or they are referred to as "brothers in suffering." The role of the Serbian quisling government and local fascists in the Holocaust has been marginalized as well as any displays of antisemitism in Serbia during the Second World War.⁵⁴ This approach is highly problematic, especially since the Committee claims the position of one of the most influential institutions in Serbia to commemorate and educate not only about the genocide of Serbs in NDH but also about the Holocaust as such.

Pravoslavlje

Similar to the Jasenovac Committee, the articles concerning the Holocaust published in *Pravoslavlje* after 2000 have mostly focused on the atrocities committed in NDH, respectively on Jasenovac as one of the most powerful symbols of Serbian suffering. Except for the period immediately after 2000 up until 2004 – when *Pravoslavlje* was surprisingly silent about the issue

---

⁵⁴ The level of responsibility of the Serbian quisling government and its head Milan Nedić for the Holocaust in Serbia is an object of heated discussions in Serbian academia as well as in public (Karabeg 2015; Vulović 2015). Although the government's police forces were not directly responsible for the mass killing of Jews from the Sajmište camp, they helped run other camps in which many Jews were imprisoned like Banjice in Belgrade. They also provided Nazis with logistic and bureaucratic support and marked Jewish populations. Members of the Serbian fascist organization *Zbor* led by Dimitirije Ljotić also participated in capturing Jews. For more about collaboration in Serbia, see (Milosavljević 2006; Rädle and Pisarri 2013)

and the establishment of the Jasenovac Committee did not trigger much attention – the genocide discourse related to the Second World War has become a regular and important part of the *Pravoslavje's* content. The articles on Jasenovac and other places of Serbian victimization during the Second World War published in *Pravoslavje* have varied in form from rather factual to quite emotional since the authors who contribute to the journal often come from different professional fields. However, all authors have remained consistent in the content, following very similar arguments and emphasizing the notion of suffering and sacrifice as the core of the Serbian national identity. According to them, the suffering as a major characteristic of “Serbian fate” makes Serbs brothers of another ill-fated nation, Jews.

The theme of a martyr's destiny shared by both Serbs and Jews has been reflected in *Pravoslavje* regularly; it has been the main topic, especially during occasions of significant jubilees or as a reaction to some external factors. This was the case in 2005, which marked sixty years since the uprising of the Jasenovac prisoners and their liberation, and it was also the time when expressions of antisemitism appeared across Serbia. All published articles were characterized by the need to point out the allegedly never existing antisemitism in Serbia and the eternal Jewish-Serbian bond which became even stronger after the common experience of suffering during the Second World War. The official communique of the Holy Synod entitled “The History of Suffering of Serbs and Jews” strongly condemned any display of antisemitism, arguing that the Serbian nation, which had come through so much suffering and was still going through it in Kosovo and Metohija, should have an understanding for the great Jewish victims (“Stradalna istorija Srba i Jevreja” 2005). In the article “Sons of Serbia and Sons of Israel,” Samuel Avijatar, the Israeli diplomat and historian, portrayed this suffering as a result of being heavenly nations and as a tax for choosing God (Avijatar 2005).

Although the authors of the articles concerning the Second World War have always referred to other victims of the Ustasha camps, that is Roma and anti-fascists, only Serbs and Jews have been mentioned in the headlines. This resembles Čulibrk's statement and implies that Serbs and Jews are the greatest victims, and this fact has strengthened their “ever good” relations. In another article published in 2005 entitled “Trojan Horse and anti-Semitism,” Boško Obradović, today's leader of the political party Dveri, wrote, “From the oldest time, Jews have lived among Serbs without experiencing any unpleasant situations let alone persecution”

(Obradović 2005). In the same year, *Pravoslavljje* published an article entitled “Marović and the Invented Holocaust in Serbia” written by a regular contributor to *Pravoslavljje*, Velibor Džomic, a priest from Cetinje. He reacted to a speech then President of Serbia and Montenegro, Svetozar Marović, had delivered at the opening of the New Museum of the Holocaust at Yad Vashem in Jerusalem. On that occasion, Marović said that “innocent Jews who died during the Second World War in the territory of Serbia and Montenegro” should be remembered. Džomic did not explicitly deny that the Holocaust happened in Serbia and Montenegro under the Nazi occupation as the title suggests. What he instead condemned was the alleged implication of Marović’s statement that Serbs had been involved in it. He also criticized the shift of attention from the “more important Jasenovac,” which needs to have a central place in the memory of the Holocaust in the Yugoslav territory. Džomić described Marović’s speech not only as a direct attack on Serbs but also on the SOC, which he should apologize for (Džomić 2005).

After 2005, *Pravoslavljje* continued to regularly refer to the period of the Second World War in an abovementioned manner. Although the Ustasha camps have still occupied the central place in the memory of Serbian victimhood as well as in the memory of the Holocaust, other events and places where atrocities were committed during the Second World War in the territory of former Yugoslavia have begun to gain more space and attention than in previous years. However, Jews have continued to be portrayed almost exclusively in the context of brotherly suffering with Serbs. An example of this persistent praxis in the SOC’s hegemonic narrative displayed in *Pravoslavljje* can be seen in one of the articles capturing the commemoration of the Raid in Novi Sad (6–23 January 1942) committed by the Hungarian Defense Forces; the article is entitled “Common Golgotha of Serbs and Jews” (Pilipović 2012).

The role of the Serbian quisling regime and local fascists in the Holocaust in Serbia has never been addressed by *Pravoslavljje*, and the SOC did not distance itself from efforts to legally rehabilitate General Milan Nedić.⁵⁵ *Pravoslavljje* has also continued to present Nikolaj Velimirović in exclusively positive manner and as one of the biggest figures in Serbian history.

---

⁵⁵ *Pravoslavljje*, however, expressed support to another rehabilitation of controversial figure from the Second World War Draža Mihailović, leader of the Četnik movement, without any critical reflection of the movement’s actions against non-Serbian population or its partial collaboration with Nazis. See for example (Radović 2009; Obradović 2006c, 2006a, 2006b, “Naređenje generala Draži Mihajlovića o Jevrejima” 2005, “Zahvalnost Jevreja generalu Draži” 2005).

Any attempts by scholars to address antisemitism in Serbia and within the SOC were reflected highly critically and emotionally, as was the case of the book *Denial and Repression of Antisemitism Post-Communist Remembrance of the Serbian Bishop Nikolaj Velimirović* by Jovan Byford (Byford 2005a). The bishop Atanasije Jevtić described the book as full of lies and as a direct attack on Saint Velimirović and the Serbian nation as such. Yet, he did not state any of Byford's concrete arguments which he would prove to be false (Jevtić 2006a).⁵⁶

Conclusion

The research findings show that the both examined cases – the work of the Jasenovac Committee and the articles published in the *Pravoslavlje* journal – have been preoccupied with Serbian victimhood when addressing the atrocities of the Second World War. Both have also labeled the Holocaust as the wider context in which the camps ran by Ustashe could happen without paying attention to the specific nature of the Holocaust and its unprecedentedness. The Jews have been presented as the Serbs' brothers in suffering, and both nations are seen as eternal victims of the historical injustice that was clearly manifested during the Second World War, mainly in NDH. The Jewish imaginary has also been employed as a reference point for a universal perspective of Serbian martyrdom as well as for the still topical Kosovo issue. The Committee led by Jovan Čulibrk, the experienced rhetorician, has been much more diplomatic and careful in its statements, especially when referring to its work abroad, thus balancing on the edge between satisfying domestic demands for claiming Serbian victimhood and addressing international demands of human rights regime. On the other hand, the articles published in *Pravoslavlje*, the journal designed for Serbian Orthodox believers, have been more emotional and more ethnocentric. Despite some efforts to include a broader framing of the Holocaust, especially into the Jasenovac committee's work, there is still a long way ahead for the SOC to overcome its uncritical ethnocentrism and preoccupation with Serbian eternal victimhood, which influences more than its narrative of the Holocaust. I nevertheless believe that leaving the ethnocentric bubble is necessary, especially if the SOC or the specific bodies under its patronage

---

⁵⁶ Predrag Ilić also faced harsh criticism published in *Pravoslavlje* because of his book about the frequently contested issue of patriarch Gavriilo and Nikolaj Velimirović's imprisonment in Dachau *Srpska pravoslavna crkva i tajna Dahaua: mit i istina o zatočeništvu patrijarha Gavrila i episkopa Nikolaja u logoru Dahauu* (Ilić 2006). For example, see (Jevtić 2006b)

will continue to have the leading position not just in the legitimate liturgical commemorating of Serbian victims but also in the education and research on the Holocaust. It may also enable the SOC to address recent wars in the region less selectively and to commemorate their victims, which have become the issue that the SOC most adamantly pretends does not exist.

Acknowledgments

The article was submitted as part of the academic project *Beyond Hegemonic Narratives and Myths* (2017–19) funded by Charles University through the Primus Research Program. The research was also supported by the Charles University Grant Agency (project number 12415).

REFERENCES:

- Antoniou, Giorgos, Elias Dinas, Spyros Kosmidis, and Leon Saltiel (2015). *Collective Victimhood and Social Prejudice: A Post-Holocaust Theory of Anti-Semitism*. doi:10.13140/RG.2.1.4377.7360.
- Avijatar, Šmuel (2005). "Sinovi Srbije i sinovi Izrailja." *Pravoslavlje* 39 (914).
- Bauer, Yehuda (2001). *Rethinking the Holocaust*. New Haven: Yale University Press.
- Byford, Jovan (2005a). Potiskivanje i poricanje antisemitizma. Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi. Beograd: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia.
- (2005b). "Kanonizacija 'proroka' antisemitizma." *Peščanik*, December.
- (2007). "WHEN I SAY 'THE HOLOCAUST,' I MEAN 'JASENOVAC' Remembrance of the Holocaust in Contemporary Serbia." *East European Jewish Affairs* 37 (1): 51–74.
- (2011). *Staro sajmište Mesto Sećanja, Zaborava I Sporenja*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- (2013). "Between Marginalization and Instrumentalization: Holocaust Memory in Serbia since the Late 1980s." In *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- (2017). "Sporni zakon o Starom sajmištu." *Peščanik*, November.

- Ćulibrk, Jovan (2016). O Stepincu ne sa stajališta komunističke optužnice. <http://eparhija-slavonska.com/vijesti/jovan-culibrk-o-stepincu-ne-sa-stajalista-komunisticke-optuznice/>.
- “The Remembrance of the Common Suffering As the Path to the Future.” Accessed May 18. <http://www.jasenovac-info.com/clanci/?lang=en&s=a1>.
- Dajč, Haris (2017). “Staro sajmište u trouglu zaborava, nepoštovanja i birokratskih sporenja.” *Serbia Newsweek Web Portal*, November 3.
- David, Lea (2013). “Holocaust Discourse as a Screen Memory: The Serbian Case.” In *History and Politics in the Western Balkans. Changes at the Turn of the Millennium*, 1:63–87. Belgrade: CSDU.
- (2014). “Impression Management of a Contested Past: Serbia’s Evolving National Calendar.” *Memory Studies* 4 (7): 472–483.
- Dragičević Šešić, Milena, and Liljana Rogač Mijatović. “Od sporne prošlosti do zanemarene sadašnjosti: kulturna politika sećanja beogradskog Starog sajmišta.” *Zidne Novine*. Accessed September 5. <http://www.protivzaborava.com/wallpaper/od-sporne-proslosti-do-zanemarene-sadasnjosti-kulturna-politika-secanja-beogradskog-starog-sajmista/>.
- Džomić, Velibor (2005). “Marović i izmišljeni holokaust u Srbiji.” *Pravoslavlje* 39 (917).
- Gordiejew, Paul Benjamin (2006). “Playing with Jews in the Fields of Nations: Symbolic Contests in Former Yugoslavia.” *Social Identities* 12 (3): 377–400.
- Himka, John-Paul, and Joanna Beata eds. Michlic (2013). *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Ilić, Predrag (2006). *Srpska pravoslavna crkva i tajna Dahaua : mit i istina o zatočeništvu patrijarha Gavrila i episkopa Nikolaja u koncentracionom logoru Dahauu*. Beograd: P. Ilić.
- Jevtić, Atanasije (2006a). “Novi napad na Svetog Vladiku Nikolaja i srpski narod.” *Pravoslavlje* 39 (937).
- (2006b). “Beše li konclager DAHAU u Evropi ‘Milosrdni Anđeo’ za Srbe sa Balkana?” *Pravoslavlje* 39 (948).
- Judt, Tony (2005). *East European Jewish Affairs*. London: Penguin Press.
- Karabeg, Omer (2015). “Milan Nedić - izdajnik ili general koji se žrtvovao za Srbiju.” *Radio Slobodna Evropa*, August 11. <https://www.slobodnaevropa.org/a/most-rse-milan-nedic-izdajnik-ili-general-koji-se-zrtvovao-za-srbiju/27351036.html>.

- Koljanin, Milan (1992). *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- MacDonald, David (2005). "Globalizing the Holocaust: A Jewish 'Useable Past' in Serbian Nationalism." *PORTAL Journal of Multidisciplinary International Studies* 2 (2).
- Mihajlović, Branka (2017). "Uklanjanje Nedićevih tragova u zločinu holokausta." *Radio Slobodna Evropa*, September 2. <https://www.slobodnaevropa.org/a/staro-sajmiste-beograd-zlocin-holokaust/28300497.html>.
- Milosavljević, Olivera. (2006). *Potisnuta istina : kolaboracija u Srbiji 1941-1944*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- "Naređenje generala Draži Mihajlovića o Jevrejima." (2005). *Pravoslavlje* 39 (914).
- Obradović, Boško (2005). "Trojanac antisemitizma." *Pravoslavlje* 39 (913).
- (2006a). "Saznati istinu o Đeneralu." *Pravoslavlje* 39 (945/946).
- (2006b). "2006 - Godina velikih jubileja." *Pravoslavlje* 39 (934).
- (2006c). "Stranci o đeneralu Draži." *Pravoslavlje* 39 (944).
- Pilipović, Radovan (2012). "Zajednička golgota Srba i Jevreja." *Pravoslavlje* 45 (1077).
- Rädle, Rena, and Milovan Pissari (2013). *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada*. Beograd: Milan Radanović.
- Radović, Amfilohije (2009). "Beseda mitropolita crnogorsko-primorskog Amfilohija na parastosu đeneralu Draži Mihaljloviću. Đeneral je sjeme nove čovječnosti." *Pravoslavlje* 42 (1017/1018).
- "Saopštenje za javnost Odbora za Jasenovac." (2005). <http://www.spc.rs/old/Vesti-2005/07/19-7-05-c.html#jas>.
- "Saopštenje za javnost Odbora za Jasenovac." (2017). http://www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_odbora_za_jasenovac.
- Sekelj, Laslo (1997). "Antisemitism and Jewish Identity in Serbia After the 1991 Collapse of the Yugoslav State." *The Vidal Sassoon International Centre for the Study of Antisemitism, The Hebrew University of Jerusalem, Analysis of Current Trends in Antisemitism*, no. 12.
- "Stradalna istorija Srba i Jevreja." 2005. *Pravoslavlje* 39 (913).
- Velimirović, Nikolaj (2002). *Nacionalizam Svetog Save. Srbski narod kao teodul*. Beograd: IHK:SKZ.

Vukomanović, Milan (2005). *O čemu crkva (ne) može da se pita. SPC, država i društvo u Srbiji (2000-2005)*. Beograd: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia.

Vulović, Neda (2015). "Istoričari nesložni: ko je hapsio Jevreje - Nedić ili Nemci?" *NI*, August 12. <http://rs.n1info.com/a116282/Vesti/Istoricari-o-rehabilitaciji-Nedica.html>.

"Zahvalnost Jevreja generalu Draži." (2005). *Pravoslavlje* 39 (914).

UDC 2:32(497.16)

*Vladan Lalović*⁵⁷

Filozofski fakultet, Zagreb

*Nataša Ružić*⁵⁸

Fakultet političkih nauka, Podgorica

UTICAJ VJERSKIH ZAJEDNICA NA POLITIČKI ŽIVOT U CRNOJ GORI (Studija slučaja: NATO)

Sažetak: U posljednjih osamnaest mjeseci članstvo Crne Gore u NATO-u je udarna vijest u svim medijima. Dugoočekivani i dugonajavljivani cilj Crna Gora je ispunila 5. juna 2017. godine postavši 29 članica NATO-a. Na putu ka sjeverno-atlantskoj alijansi Crna Gora je bila izložena pritisku od strane međunarodnih sila i pojedinih opozicionih partija poput Demokratskog fronta. Međutim, nijesu samo političari bili aktivni u anti-nato kampanji, već i vjerske zajednice, tačnije Srpska pravoslavna crkva (SPC). U ovom radu ćemo analizirati stepen miješanja vjerskih zajednica u najvažnija dešavanja na političkoj sceni vezanih za proces pristupanja Crne Gore NATO-u. U tom cilju prat ćemo način izvještavanja medija, kao i nastupe, odnosno izjave vjerskih lica na portalima *RTCG* i *Vijesti*. Iako je Ustavom zagarantovana sekularnost crnogorskog društva i države, vjerske zajednice nerijetko otvoreno izražavaju svoj politički stav i utiču na mišljenje vjernika.

Ključne riječi: NATO, vjerske zajednice, Srpska pravoslavna crkva, mitropolit Amfilohije, sekularizam, kampanja u medijima, *RTCG*, *Vijesti*

Uvod

Jedan od glavnih vanjsko-političkih prioriteta crnogorske Vlade predstavljalo je članstvo u NATO alijansi. Ovo pitanje izazvalo je dodatne podjele na političkoj sceni, ali i u samom

---

⁵⁷ *Doktorand na Filozofskom fakultetu, Sveučilište Zagreb*

⁵⁸ *Univerzitet Crne Gore, Fakultet političkih nauka, Studijski program Medijske studije i novinarstvo*

društvu. Ne treba zaboraviti da u Crnoj Gori živi 28.73 odsto Srba što su prosrpski orijentisane opozicione partije itekako koristile prilikom vođenja antinativske kampanje. Istovremeno, preko 70 odsto stanovništva je pravoslavne vjere, što je dovelo do saradnje između opozicionih partija, odnosno Demokratskog fronta, Nove demokratije i Srpske pravoslavne crkve. Srpska pravoslavna crkva se otvoreno svrstala u protivnike NATO integracije, dok njen mitropolit u Crnoj Gori Amfilohije Radović javno izjavljuje da će se baviti politikom dok god na čelu države budu izdajnici Crne Gore i svojih predaka.⁵⁹ Upravo nas je ova situacija podstakla da sprovedemo istraživanje kojim ćemo utvrditi političku aktivnost svih vjerskih zajednica po pitanju ulaska Crne Gore u NATO.

Metodologija

Polazeći od osnovne hipoteze u radu smo nastojali pokazati uticaj vjerskih zajednica i njihovo miješanje u ključna vanjsko-politička pitanja Crne Gore kroz izražavanje stavova i ocjenjivanje rada zakonodavne i izvršne vlasti putem medija. U cilju dokazivanja hipoteze sprovedemo kvantitativnu analizu sadržaja u okviru koje ćemo se fokusirati na sljedeće varijable: rubrika, žanr, vizuelna prezentacija, sadržaj grafičke opreme, tip naslova, izvori i karakteristike izvora. Jedinicu analize čine objavljeni tekstovi u periodu od 2. decembra 2015. godine do 5. juna 2017. Ovaj period je odabran jer je 2. decembra Crna Gora dobila zvaničan poziv za članstvo u NATO, a 5. juna je postala 29. članica Sjeverno-atlantske alijanse.

Uzorkom su obuhvaćeni portal javnog servisa *RTCG* i portal *Vijesti*. Javni servis kao medij u službi građana dužan je izvještavati o temama od javnog interesa, dok portal *Vijesti* slovi za najposjećeniji portal u Crnoj Gori.

Crna Gora i NATO

Nakon obnove državne nezavisnosti na referendumu 21. maja 2006. godine, crnogorska Vlada je postavila dva strateška vanjsko-politička cilja: učlanjenje u NATO i EU. Iste godine, **29. novembra 2006.**, uspostavljeni su zvanični **odnosi Crne Gore i NATO pozivom Crnoj Gori da**

---

⁵⁹ Vijesti online. "Amfilohije: Politikom moram da se bavim zbog izdajnika u Crnoj Gori". Posjećeno: 23.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/amfilohije-politikom-moram-da-se-bavim-zbog-izdajnika-u-crnoj-gori-934122>

pristupi Partnerstvu za mir.⁶⁰ Crna Gora je prihvatila poziv i **14. decembra 2006. godine njen predsjednik je u Briselu potpisao Okvirni dokument Partnerstva za mir, koji je ujedno bio i prvi ugovorni odnos sa Sjevernoatlantskom alijansom.** Ovo potpisivanje je predstavljalo početak bilateralne saradnje kroz vojno-politički program Crne Gore i NATO. Saradnja se odvijala provođenjem demokratskih, administrativnih i odbrambenih reformi. Potpisom na Okvirni dokument Partnerstva za mir Crna Gora je napravila krupan korak ka ciljanom ulasku u NATO. Njime je trasirala jasan vanjsko-politički pravac koji je, pored članstva u EU, predstavljao drugi temeljni cilj crnogorske evrotlantske agende. Taj prvi korak Crnoj Gori je pomogao da odlučno sprovodi svoju vanjsku politiku, vrijednosno i planski usklađenu sa politikama Sjevernoatlantske alijanse. Ona se time obavezala da jača svoj demokratski kapacitet, dobre odnose sa svim susjedima, da štiti ljudska prava i slobode i poštuje sve odredbe iz povelje UN-a.

Osim opredjeljenja za evroatlantske vrijednosti i za usvajanje standarda razvijenih zapadnih demokratija ulazak u NATO za Crnu Goru, pored bezbjednosnih, ima bitne političke i ekonomske razloge. Za zemlju sa malobrojom populacijom i ukupnim potencijalom kojim raspolaže Crna Gora kolektivni sistem odbrane pruža značajne prednosti. Članstvom u NATO savezu Crna Gora dodatno želi obezbijediti svoje granice, miran i stabilan razvoj te ohrabriti strane investitore za sigurna ulaganja u njenu privredu. Globalna bezbjednost odnosi se na sve članice međunarodne zajednice jer svaka država teži vlastitoj sigurnosti i u slučaju njenog ugrožavanja da dobije brzu i neophodnu pomoć (Čehulić 2003:32). UN pod pojmom međunarodne bezbjednosti podrazumijevaju odsustvo bilo koje vrste pritiska ili prijetnji vojne, političke ili, pak, ekonomske prirode što predstavlja preduslov pune slobode i nesmetanog razvoja i napretka svake države ponaosob (Čehulić 2003:32).

Crna Gora je 2007. godine ispunila i predala odgovore na upitnik o Procesu planiranja i revizije (PARP). Takođe je iste godine okončala izradu Individualnog partnerskog programa (IPP) i uspostavila Misiju pri NATO-u u Briselu, kao i Kancelariju za vezu u Vrhovnom štabu savezničkih snaga u Evropi u Monsu (SHAPE).⁶¹

---

⁶⁰ Aranžman Partnerstvo za mir prvi put je promovisan na sastanku NATO-a 1990. godine. On predstavlja svojevrsnu prelaznu etapu ili stepenicu u procesu pristupanja novih članica, odnosno, država aspiranata u predvorju NATO-a. Na ministarskom sastanku održanom 6-7 juna 1991. godine, u danskoj prijestonici Kopenhagenu, NATO je otvorio vrata svim onim zemljama koje su se opredijelile za demokratske vrijednosti otvorenog društva, vladavine prava, poštovanje ljudskih prava i sloboda i slobodnog tržišta. Okvirni plan Partnerstva za mir usvojen je na samitu šefova vlada država članica NATO 10-11 janura 1994. godine u Briselu.

⁶¹ Sajt Ministarstva vanjskih poslova www.mvp.gov.me

Crna Gora je uspješno sprovela individualni partnerski akcioni plan (IPAP), u roku od dvije godine (2008-2010). Kroz ovaj mehanizam Crna Gora je osnažila veze i produbila odnose s NATO alijansom u političkom i vojno-bezbjednosnom pogledu.

Balkanski region je prostor tradicionalnog ruskog političkog i kulturnog uticaja, koji se kanalisao kroz komponentu slovenske bliskosti i pravoslavne duhovnosti. Izvjesno je da je američka politika na Balkanu koji joj je poslužio kao lakmus-papir, željela da demonstrira moć NATO-a na području koje Rusi smatraju svojom tradicionalnom sferom uticaja. Americi je to ujedno poslužilo da jasno artikuliše i definiše bilateralne odnose sa Rusijom (Čehulić Vukadinović 2010:224).

Tristogodišnje veze Rusije i Crne Gore predstavljale su važan segment ruske političke prisutnosti na Balkanu. Kada je Crna Gora dobila poziv za NATO-ov program Akcioni plan za članstvo Rusiji nije bilo svejedno, naprotiv, Moskva je energično reagovala, čak zaprijetivši Crnoj Gori prekidom dobrih odnosa dviju zemalja (Čehulić- Vukadinović 2010:225).

Ruski uticaj kroz različite načine i oblike veza će i dalje biti prisutan u regionu, iako to nije ono što je Rusija željela. Nagomilani problemi i napetosti u ovom području jugoistoka Evrope predstavljaju priliku za testiranje i modeliranje, a moguće i za uspostavljanje novih oblika veza zapadnih zemalja i Rusije (Čehulić- Vukadinović 2010:225).

Crnogorska delegacija je prvi put učestvovala na samitu NATO u Bukureštu od 2-4 aprila 2008. godine. Ona je pozvana na istom da otpočne proces Intenziviranog dijaloga sa NATO savezom o vojnim, bezbjednosnim, političkim i diplomatskim pitanjima. Ovaj poziv je uslijedio nakon odlučne i jasne namjere Vlade da Crna Gora postane punopravna članica alijanse. Na tragu ID poziva u oktobru 2008. godine usvojen je Zakon o učešću pripadnika Vojske Crne Gore, civilne zaštite, policije i zaposlenih u organima državne uprave u mirovnim misijama i drugim aktivnostima u inostranstvu. Donešena je odluka o slanju medicinskog tima Vojske Crne Gore u mirovnoj misiji u Avganistanu, shodno rezoluciji Savjeta bezbjednosti UN 1833.⁶²

U međuvremenu je u skladu sa svojom evroatlantskom agendom Crna Gora usvojila Strategiju nacionalne bezbjednosti i Strategiju odbrane, da bi 5. novembra 2008. godine zatražila prijem u *Membership Action Plan* (MAP) što je prihvaćeno već naredne godine (2009). Prijem Crne Gore u MAP je predstavljao podršku sprovođenju reformi neophodnih za početak

---

⁶² Sajt Ministarstva vanjskih poslova www.mvp.gov.me

pristupnih pregovora sa Sjeverno atlantskom alijansom. Na ministarskom sastanku u finskoj prijestonici Helsinkiju, decembra 2008. godine, Crna Gora je primljena u punopravno članstvo Jadranske povelje, kojom je kasnije predsjedavala dva puta: januar - jun 2011. godine i jul - decembar 2013.godine. Uspostavljanje Jadranske povelje povezano je sa učešćem u MAP-u, jer je prije Praškog samita (novembar 2002.godine) bilo izvjesno da će sedam država Vilniuske grupe ući u NATO. Ova grupa zemalja je zajedno lobirala i koordinirala svoje aktivnosti u procesu NATO integracije (Vukadinović, Čehulić, Lovrić 2006:173).

Prvi sastanak Sjeverno-atlantskog savjeta (NAC) sa Crnom Gorom održan je 9. decembra 2009. godine, čiju je delegaciju predvodio tadašnji premijer Milo Đukanović. Nakon ovog sastanka uslijedila je posjeta generalnog sekretara NATO Anders Fog Rasmunsa Crnoj Gori 26-27. novembra 2009. godine. Ministri vanjskih poslova država članica NATO-a su sa sastanka održanom u Briselu 3-4. decembra iste godine uputili poziv Crnoj Gori da krene sa sprovođenjem Akcionog plana za članstvo (MAP) koji predstavlja NATO program pomoći, podrške i savjetovanja, koncipiran na osnovu specifičnih potreba pojedinih zemalja. Crna Gora je 29. decembra 2009. godine donijela odluku o angažovanju svojih vojnih predstavnika u Međunarodnoj pomoći snaga bezbjednosti (ISAF) u Avganistanu, Liberiji (UNMIL) i somalijskim vodama (Atalanta, u okviru misije EU).⁶³

U junu 2011. godine je u Budvi održan ministarski sastanak A5 pod crnogorskim predsjedavanjem na kojem je, uz ministre zemalja članica i posmatrača, bio prisutan i generalni sekretar NATO Anders Fog Rasmussen. Krajem iste godine (5. decembra) crnogorska delegacija je učestvovala na međunarodnoj konferenciji o Avganistanu. Intenzivna saradnja i kontakti s alijansom su se nastavili posjetama tadašnjeg crnogorskog premijera Igora Lukšića Briselu 21. marta 2012. godine, gdje se obratio NAC-u, samitu NATO u Čikagu 21-22. maja iste godine i njegovom decembarskom susretu u sjedištu NATO sa generalnim sekretarom Rasmussenom, u svojstvu potpredsjednika crnogorske Vlade i ministra vanjskih poslova i evropskih integracija. U međuvremenu su uslijedile uzvratne posjete visokih zvaničnika Alijanse Crnoj Gori, koju su posjetili zamjenik generalnog sekretara NATO Aleksandar Veršbo (19. jula 2012) i Kolinda Grabar Kitarović prilikom otvaranja Informativnog centra evroatlantskih integracija u Podgorici (5. novembra 2012).

---

⁶³ Sajt Ministarstva vanjskih poslova www.mvp.gov.me

Proces pregovora intenzivno je tekao i u 2013. godini, kada je u prvom kvartalu imenovan nacionalni koordinator za NATO u cilju povećanja javne podrške koja nije bila izrazito visoka i međuresorne koordinacije komunikacionih aktivnosti. Tokom godine su uslijedile posjete premijera Đukanovića sjedištu Alijanse (mart 2013), gdje se sastao sa generalnim sekretarom Rasmussenom i bio gost na NAC-u; potpredsjednika Vlade i ministra vanjskih poslova i evropskih integracija Igora Lukšića koji je učestvovao na ministarskom sastanku NATO članica i partnera kontributora ISAF Misije (april 2013); kao i predsjednika Crne Gore Filipa Vujanovića Briselu u oktobru iste godine.⁶⁴

Uspješan nastavak saradnje nastavljen je i u 2014. godini, kada se u martu predsjednik Vlade Crne Gore Milo Đukanović još jednom sastao sa generalnim sekretarom NATO-a Rasmussenom u Briselu i bio gost na sjednici NAC-a. Takođe je ministar vanjskih poslova i evropskih integracija Igor Lukšić imao tri uzastopna učešća na sastancima u ISAF formatu (1-2. aprila 2014; 25. juna 2014 i 3. decembra 2014). Povodom Dana nezavisnosti 21. maja 2014. godine generalni sekretar NATO-a Anders Fog Rasmussen boravio je u dvodnevnoj posjeti Crnoj Gori. Nakon njegove posjete na sastanku **ministara vanjskih poslova NATO 25. juna donijeta je vrlo važna odluka da se s Crnom Gorom intenziviraju razgovori o njenom članstvu u NATO, kako bi joj se do kraja 2015. godine uputio poziv za članstvo.** U cilju daljeg intenziviranja pregovora i pune podrške u procesu pristupanja Crnu Goru su krajem oktobra 2014. godine posjetili članovi Vojnog komiteta, najvišeg vojnog tijela pod nadzorom NAC-a. Zvaničan početak razgovora predstavljala je posjeta tadašnjeg potpredsjednika Vlade, a sadašnjeg premijera Duška Markovića, 19. novembra Briselu gdje se susreo sa novoizabranim generalnim sekretarom Alijanse Jensom Stoltenbergom.⁶⁵

U 2015. godini Crna Gora je napredovala krupnim koracima ka punopravnom članstvu ispunjavajući redom obaveze iz svoje atlantske agende. Nastavljen je trend uzvratnih posjeta visokih zvaničnika Crne Gore i NATO saveza. Premijer Đukanović je krajem aprila posjetio sjedište NATO-a. Susreo s generalnim sekretarom Stoltenbergom i obratio se NAC-u. Stoltenberg je nakon toga 11-12 juna boravio u zvaničnoj posjeti Crnoj Gori gdje se susreo sa najvišim crnogorskim zvaničnicima. Nakon njegove posjete, ministar vanjskih poslova i

---

⁶⁴ Sajt Ministarstva vanjskih poslova www.mvp.gov.me

⁶⁵ Sajt Ministarstva vanjskih poslova www.mvp.gov.me

evropskih integracija Igor Lukšić i ministar pravde Zoran Pažin su 7. jula učestvovali na sastanku NAC-a i tom prilikom se susreli sa generalnim sekretarom NATO-a. Sjeverno-atlanstki savjet na čelu s generalnim sekretarom NATO Jensom Stoltenbergom boravio je prvi put u Crnoj Gori 14-15. oktobra 2015. godine. Ovom prilikom su se ambasadori država članica neposredno upoznali sa rezultatima sprovedenih reformi u ključnim oblastima. Ministri vanjskih poslova i odbrane Igor Lukšić i Milica Pejanović-Đurišić su 25. novembra prisustvovali sastanku NAC-a gdje su predstavili napredak reformi uoči samog održavanja ministarskog sastanka NATO 1-2 decembra na kojoj su ministri vanjskih poslova država članica NATO jednoglasno donijeli odluku o upućivanju poziva Crnoj Gori za punopravno članstvo u Sjeverno-atlantsku alijansu. Poziv za članstvo je ujedno predstavljao svojevrsno priznanje Crnoj Gori da je uspješno sprovela sve potrebne reforme i usvojila standarde i vrijednosti u ključnim oblastima.⁶⁶

Pristupni razgovori Crne Gore NATO-u održani su 15-16. februara 2015. godine, na kojima je Crna Gora prihvatila obaveze koje proizlaze iz članstva u Alijansi, u skladu sa principom solidarnosti na kojem počiva savezništvo u NATO-u. Potpisivanjem Protokola o pristupanju od strane članica NATO-a 19. maja iste godine Crna Gora je dobila status pozvane države da učestvuje sastancima NATO-a, ali bez prava glasa. U tom svojstvu je učestvovala na Samitu NATO-a u Varšavi 8-9. jula 2015. godine.⁶⁷

Crnogorska Skupština je 28. aprila 2017. godine usvojila Prijedlog zakona o potvrđivanju Sjevernoatlantskog ugovora te na taj način obezbijedila uslove za pristupanje Crne Gore NATO alijansi. Za usvajanje Prijedloga glasalo je 46 poslanika vladajuće koalicije (DPS, SD, BS, Albanci odlučno, HGI i LP) i Socijaldemokratske partije (SDP). Ostale parlamentarne stranke nijesu prisustvovala sjednici ni ovom prilikom ne prekidajući bojkot parlamenta, za razliku od SDP koji se od početka programski zalagao za učlanjenje Crne Gore u NATO. Istovremeno je opozicioni Demokratski front (DF) održao anti-NATO protest na Cetinju.

Crna Gora je 5. juna 2017. godine i formalno postala 29-ta članica NATO saveza nakon što je, u ime crnogorske delegacije na čelu sa predsjednikom Vlade Duškom Markovićem, ministar vanjskih poslova prof. dr Srđan Darmanović predao instrumente ratifikacije Sjevernoatlantskog ugovora zamjeniku američkog državnog sekretara Tomasu Šenonu na

---

⁶⁶ Sajt Ministarstva vanjskih poslova www.mvp.gov.me

⁶⁷ Sajt Ministarstva vanjskih poslova www.mvp.gov.me

ceremoniji u Vašingtonu. Pored premijera Markovića, ministra Darmanovića i zamjenika američkog državnog sekretara Šenona ceremoniji su prisustvovali generalni sekretar NATO alijanse Jens Stoltenberg, ambasador Crne Gore u Vašingtonu, Nebojša Kaluđerović i ambasadorica SAD u Podgorici, Margaret En Uehara. Dva dana kasnije (7. juna) zavijorila se crnogorska zastava ispred sjedišta NATO-a u Briselu.

Kako je Crna Gora napredovala na vanjsko-političkom planu i uspješno sprovela reforme u ključnim oblastima, prilagođavajući se NATO standardima, na unutrašnjem planu je nedostajao puni konsenzus o ulasku u NATO, jer su pojedine opozicione političke strukture sa srpskim nacionalnim predznakom i one prosrpske orijentacije i ideološke profilacije bile protiv takvog aranžmana. Osim njih, sličan stav je imala i najbrojnija vjerska zajednica u Crnoj Gori, Mitropolija Crnogorsko-primorska Srpske pravoslavne crkve, dok se ostale vjerske zajednice uglavnom nijesu oglašavale po ovom pitanju u razmatranom periodu, kojim ćemo se dalje baviti u ovom radu.

Vjerske zajednice u Crnoj Gori

Prema poslednjem popisu stanovništva iz 2011. godine Crna Gora ima 620 029 stanovnika. Ubjedljivo najveći broj građana ispovjeda pravoslavnu vjeru (72.07%), zatim islamsku (15.97%) i katoličku (3.44%). Ovi podaci nam svjedoče da je Crna Gora zaista multikulturalno društvo u kojem žive pripadnici različitih konfesija: pravoslavni, muslimani, katolici, adventisti, agnostici, protestanti, budisti, itd. Zanimljivo je da se 1460 građana, odnosno 0.24% izjasnilo kao hrišćani, a 19.439 tačnije 3.14% kao muslimani. Prvi su kao ponuđenu opciju u anketama imali pravoslavnu vjeru, a drugi islam, ali su odabrali svoj način viđenja vjerske pripadnosti. Zbirnim računanjem podataka uviđamo da 72.31% stanovništva je pravoslavne vjeroispovijesti, 19.11% islamske, dok 16180 građana nije željelo da odgovori na ovo pitanje, što je njihovo legitimno pravo.⁶⁸

Tabela 1. Struktura stanovništva po vjeroispovijesti

Pravoslavna	446.858 (72.07%)
-------------	------------------

⁶⁸ Sajt Monstata www.monstat.org

Katolička	21.299 (3.44%)
Islamska	99.038 (15.97%)
Muslimanska	19.439 (3.14%)
Adventist	894 (0.14%)
Agnostik	451 (0.07%)
Ateista	7.667 (1.24%)
Budisti	118 (0.02%)
Hrišćani	1460 (0.24%)
Jehovini svjedoci	145 (0.02%)
Protestanti	143(0.02%)
Ostale vjeroispovjesti	6.337 (1.02%)
Ne žele da se izjasne	16.180 (2.61%)

U Crnoj Gori imamo priliku da vidimo vjerska lica u mainstream medijima uglavnom tokom velikih crkvenih praznika: Božića, Uskrsa, Kurban Bajrama i Ramazanskog Bajrama. Međutim, u crnogorskoj javnosti od svih vjerskih velikodostojnika posebno se ističe mitropolit crnogorsko-primorski Srpske pravoslavne crkve Amfilohije Radović koji je već poznat po svojim kontroverznim i često uvredljivim izjavama. Radović koristi liturgije za komentarisanje vanjske politike Crne Gore, koje redovno prenose crnogorski mediji. Na primjer, na svečanosti povodom praznika Svetog Simeona Mirotočivog mitropolit Amfilohije je kritikovao crnogorsku vlast zbog priznanja Kosova. Tom prilikom je izjavio da se samo bezglavi mogu odreći Kosova i Metohije i ocjenjujući da je to najveća izdaja u istoriji Crne Gore.⁶⁹ Tokom nalaganja Badnjaka na Cetinju, latinično pismo je nazvao okupatorskim. On je obrazložio svoj stav na sljedeći način: “Nemamo mi ništa protiv latinice, da nju koriste braća Hrvati, Italijani, Njemci, ali ko ima pravo da ukrade naše pismo, našu azbuku, slovo Ćirilovo, slovo cetinjskog Oktoiha, slovo Svetog Petra

⁶⁹ Vijesti online. “Amfilohije: Priznajući Kosovo crnogorski glavari napravili najveću izdaju” Posjećeno: 16.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/amfilohije-priznajuci-kosovo-crnogorski-glavari-napravili-najvecu-izdaju-926201>

Cetinjskoga”. On je poručio visokim zvaničnicima da “oni koji imaju vlast moraju shvatiti da se ne može graditi budućnost Crne Gore na lažnim načelima, lažnom jeziku i lažnoj azbuci”.⁷⁰

Osim liturgija, mitropolit Srpske pravoslavne crkve izražava svoje političke stavove i putem saopštenja. Amfilohije povodom proslave 10-godišnjice nezavisnosti Crne Gore komentarišući slogan “Da je vječna Crna Gora” postavlja retoričko uvredljivo pitanje “Kako da bude vječna, kad je gradiš na ničemu, na ništavilu, kad je gradiš bez Boga i protiv Boga, kad ne priznaješ Hrista Boga koji daruje život vječni i mravu i crvu i državi, i svakome stvorenju. O kakvoj vječnoj Crnoj Gori ti onda pričaš?”⁷¹

Naravno, ovakve izjave pobuđuju pažnju javnosti jer ostala vjerska lica ne koriste javne nastupe za komentarisanje vanjske politike Crne Gore. Po određenim pitanjima koja se tiču vjernika i reis Rifat Fejzić se oglašava u medijima. Na primjer, kada je razmatran prijedlog da se Njegošev rođendan slavi kao nacionalni praznik Fejzić je rekao da pripadnici islamske vjere ne osporavaju Njegoša kao pjesnika, ali je upozorio da određeni stihovi iz “Gorskog vjenca” nijesu prijatni muslimanima.⁷² Katolici i Jevreji nijesu vidljivi i prepoznati u medijima po političkim izjavama.

Vjerske zajednice o procesu pristupanja Crne Gore NATO-u

Pitanje ulaska Crne Gore u NATO podijelilo je političku scenu. I dok se vlast borila za ulazak Crne Gore u NATO obećavajući prosperitet i bezbjedniji život, pojedine opozicione partije poput Demokratskog fronta otvoreno su negodovali prisjećajući se žrtava NATO bombardovanja 1999. godine i organizujući antinатовske proteste. Srpska pravoslavna crkva takođe nije ostala po strani što se može vidjeti na osnovu izjava Amfilohija Radovića u medijima, dok su se stavovi građana po ovom pitanju postepeno mijenjali. Istraživanja javnog mnjenja koje je sprovela agencija Damar od 19. do 24. januara 2016. godine na uzorku od 1100 ispitanika u 10 crnogorskih opština pokazalo je da 47.3% građana podržava ulazak Crne Gore u

---

⁷⁰ P.R. “Amfilohije: Crnogorska azbuka-okupatorsko pismo”. Posjećeno: 20.09.2017, URL: <http://www.rtcg.me/vijesti/drustvo/152647/crnogorska-azbuka---okupatorsko-pismo.html>

⁷¹ Vijesti online. “Amfilohije: Kako da Crna Gora bude vječna kad se gradi na ništavilu?” Posjećeno: 21.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/amfilohije-kako-da-crna-gora-bude-vjecna-kad-se-gradi-na-nistavilu-886065>

⁷² MINA. “Fejzić: Ne osporavamo Njegoša, ali nam se određeni stihovi ne sviđaju”. Posjećeno: 23.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/fejzic-ne-osporavamo-njegosa-ali-nam-se-odredeni-stihovi-ne-svidaju-923861>

NATO, dok je protiv članstva bilo 37.1% anketiranih.⁷³ Nakon pola godine istraživanjem CEDEM-a u periodu od 8. do 21. juna 2016. godine utvrđeno je da ulazak Crne Gore u NATO podržava 50.5% građana, dok je protiv 49.5%.⁷⁴

Nema sumnje da su mediji imali važnu ulogu u formiranju javnog mnjenja jer su svakodnevno izvještavali o putu Crne Gore u NATO pozivajući se na strane i domaće zvaničnike poput generalnog sekretara Sjeverno-atlantske alijanse Jensa Stoltenberga, američkog senatora Rona Džonsona, predsjednika Crne Gore Filipa Vujanovića, premijera Duška Markovića, ministra vanjskih poslova Srđana Darmanovića, itd. Međutim, u ovom radu ćemo se fokusirati isključivo na izjave i komentare vjerskih vođa kada su u pitanju NATO integracije, kao i optužbe na račun vjerskih zajednica zbog miješanja u ovo pitanje.

U periodu od 2. decembra 2015. godine do 5. juna 2017. godine objavljeno je 27 tekstova na portalu javnog servisa i 19 na portalu *Vijesti*.

Tabela 2. Broj objavljenih tekstova

Medij	Portal <i>RTCG</i>	Portal <i>Vijesti</i>
Rubrika Politika	19	12
Rubrika Društvo	8	7

Izjave vjerskih vođa o NATO-u se mogu naći u dvije rubrike: politika i društvo. Kao što možemo vidjeti iz tabele, najveći broj tekstova oba portala su objavila u rubrici politika. Međutim, pojedine izjave duhovnih lica na liturgijama ili komentari su objavljivani u rubrici društvo. Na primjer “Amfilohije: Vlast na probi jesu li ljudi ili neljudi”, “Amfilohije: Poštujem Đukanovića, čitavo vrijeme smo imali dobar odnos”.

Tabela 3. Godina objave

Godina	Portal <i>RTCG</i>	Portal <i>Vijesti</i>
--------	--------------------	-----------------------

⁷³ Vijesti online. “Ulazak Crne Gore u NATO podržava 47,3 odsto građana”. Posjećeno: 15.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/ulazak-crne-gore-u-nato-podrzava-473-odsto-gradana-872712> (01.02.2016)

⁷⁴ Vijesti online. “CEDEM: DPS uživa najviše povjerenja, 50,5 odsto građana za ulazak CG u NATO”. Posjećeno: 24.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/cedem-dps-uziva-najvise-povjerenja-505-odsto-gradana-za-ulazak-cg-u-nato-893599>

2015.	4	2
2016.	18	10
2017.	5	7

S obzirom da je istraživanjem obuhvaćen period od 2. decembra 2015. godine do 5. juna 2017. godine analizirali smo u kom periodu su vjerske zajednice bile najaktivnije u komentarisanju događaja oko procesa pristupanja Crne Gore NATO-u. Predsjednik Crne Gore Filip Vujanović iznio je uvjerenje da će Amfilohije “dati gas”, odnosno biti aktivniji u antinativskoj kampanji kako se bude približavao dan glasanja u crnogorskom Parlamentu po ovom pitanju. Međutim, ispostavilo se da je Srpska pravoslavna crkva bila najaktivnija u komentarisanju političke situacije u Crnoj Gori u 2016. godini. Sudeći po broju objavljenih tekstova možemo zaključiti da je crkva aktivno djelovala i u decembru 2015. godine.

Tabela 4. Žanr

Medij	Portal <i>RTCG</i>	Portal <i>Vijesti</i>
Vijest	23	15
Izvještaj	3	1
Intervju	1	3

Žanrovski preovlađuju vijesti, tačnije oba portala su informisala građane o odnosu vjerskih zajednica prema NATO-u kroz vijesti. Na portalu *Vijesti* su objavljena tri intervjuja, tačnije sa mitropolitom SPC Amfilohijem Radovićem, predsjednikom Crne Gore Filipom Vujanovićem, kao i intervju sa Milom Đukanovićem koji je optužio SPC za političko djelovanje koje je usmjereno protiv Crne Gore i njenog ulaska u NATO. Na portalu *RTCG* nalazimo samo jedan intervju sa mitropolitom Amfilohijem Radovićem koji je preuzet iz dnevnog lista *Dan*.

Na oba portala svi tekstovi imaju grafičku opremu. Na portalu *RTCG* 23 teksta su praćena fotografijama, tri teksta sadrže ilustraciju i samo u tekstu koji je posvećen proslavi Božića, odnosno nalaganju badnjaka nalazimo pored fotografija i video-snimak. Na portalu

Vijesti 18 tekstova su praćena fotografijama, a u okviru teksta “Amfilohije: Crnu Goru drži šačica kulaka koji su je opljačkali” nalazimo video-snimak koji nije u vezi sa sadržajem teksta.

Tabela 5. Sadržaj grafičke opreme

	<i>RTCG</i>	<i>Vijesti</i>
Osobe koje se spominju	2	-
Osobe koje se spominju u tekstu i osobe koje se citiraju	13	11
Osobe koje se spominju u tekstu, osobe koje se citiraju i mjesto događaja	5	2
Mjesto događaja	4	1
Osobe koje se spominju i mjesto događaja	-	3
Osoba koja se citira i mjesto događaja	-	1
Obilježje partije, države	3	-
Osoba koja se u tekstu ne spominje	-	1

Kao što se vidi iz date tabele, na fotografijama su uglavnom prikazane osobe koje se spominju i osobe koje se citiraju u tekstu. U oba portala takođe preovlađuje pomenuta kategorija u kombinaciji sa mjestom događaja ili je prikazano samo mjesto događaja.

Svi tekstovi su praćeni naslovima informativnog tipa koji odražavaju suštinu teksta ili su dio citata odnosno izjave izvora. Na primjer, “Joanikije - NATO je okupator” ili “Pokret za neutralnost neće učestvovati u organizaciji anti-NATO protesta”

Tabela 6. Izvori

	Portal <i>RTCG</i>	Portal <i>Vijesti</i>
Mitropolit Amfilohije	5	5
Sekundarni	2	-

Mitropolit Amfilohije i sekundarni	3	1
Mitropolit Amfilohije i sveštenici	-	1
Mitropolit Amfilohije, Mitropolija i sekundarni	1	-
Mitropolija	2	1
Mitropolit Mihailo	2	1
Patrijarh Kiril	-	1
Politička partija	2	2
Političar i sekundarni	2	2
Političar	2	2
Političar i sveštenik	1	-
Sveštenik i sekundarni	1	-
Politička partija i sekundarni	1	-
Sveštenik	1	3
Mitropolit Amfilohije i vjernici	1	-
Predstavnici NVO	1	-

Izvori koji se koriste pri izvještavanju su prilično raznovrsni. Mitropolit Amfilohije je jedini izvor u pet tekstova i na portalu *RTCG* i na portalu *Vijesti*, dok mitropolit Mihailo se javlja kao izvor u dva teksta na portalu *RTCG* i jednom u *Vijestima*. U svojstvu izvora se nešto rjeđe pojavljuju političari, političke partije, Mitropolija, itd. Na portalu *RTCG* čak 15 tekstova je napisano na osnovu jednog izvora, šest tekstova sadrže dva izvora, a šest imaju tri izvora. Na portalu *Vijesti* je slična situacija, pa je deset tekstova zasnovano na jednom izvoru, pet na dva izvora. Samo jedan tekst sadrži tri izvora, dok u tri vijesti izvor nije imenovan.

Istraživanjem smo utvrdili da su mitropolit Amfilohije Radović i episkop Joanikije dva najaktivnija vjerska lica koja su nastupala protiv članstva Crne Gore u NATO-u. U istraženom

periodu Srpska pravoslavna crkva je organizovala antinativske tribine u kripti Hrama Hristovog Vaskrsenja u Podgorici, prisustvovala i govorila na antinativskim protestima koje je organizovala opozicija, prisustvovala je na partijskim skupovima, obraćala se javnosti kroz saopštenja Mitropolije kritikujući NATO.

Tabela 7. Subjekat

	Portal <i>RTCG</i>	Portal <i>Vijesti</i>
Crkva izražava svoj stav	15	9
Optužbe na račun crkve	6	3
Spominje se u tekstu vjerska zajednica ili njeni predstavnici	6	5
Prisutni na fotografijama	-	2

Na oba portala dominiraju tekstovi u kojima crkva izražava svoj stav. Na portalu *RTCG* nalazimo 15 takvih tekstova, dok na portalu *Vijesti* kroz 9 tekstova građani se mogu informisati o političkim uvjerenjima SPC. Na portalima u šest odnosno pet tekstova se samo spominje vjerska zajednica, dok u *Vijestima* dva teksta su praćena fotografijama na kojima se vide sveštenici na političkom skupu. Na primjer, sveštena lica koja prisustvuju izbornoj skupštini opštinskog odbora Nove srpske demokratije u Pljevljima.

Izvor: www.vijesti.me (02.04.2017)

Srpska pravoslavna crkva, odnosno njeni predstavnici spominju se u tekstovima koji se odnose na najavu antinatovskog protesta na godišnjicu NATO intervencije, neuspješan pokušaj formiranja antinatovske koalicije, najavu transformisanja dočeka starokalendarske (pravoslavne) Nove godine u antinatovski protest, kao i propadanje pregovora između opozicionih partija u vezi organizacije antinatovskog protesta.⁷⁵

Optužbe na račun Amfilohija nalazimo u oba portala. Na primjer, Milo Đukanović u intervjuu izražava zabrinutost zbog političkog djelovanja Srpske pravoslavne crkve koju doživljava kao „kičmu protivljenju NATO-u u Crnoj Gori“⁷⁶ Mitropolit Crnogorske pravoslavne crkve Mihailo poziva državnog tužioca da podigne optužnicu protiv Mitropolije crnogorsko-primorske zbog učešća u pokušaju državnog udara i miješanja u politiku Crne Gore po pitanju

---

⁷⁵ Prema pisanjima *RTCG*, izvršni direktor Pokreta za neutralnost Marko Milačić tražio je da vjerska lica budu izuzeta iz učešća skupa, ali Nova srpska demokratija i Demokratska narodna partija nijesu prihvatili ovaj uslov. Kasnije je Milačić demantovao ovu informaciju.

⁷⁶ “Đukanović: SPC “kičma” protivnika NATO”. Posjećeno: 16.09.2017, URL: <http://www.rtcg.me/vijesti/politika/129530/spc-kicma-protivnika-nato-a.html>

evropskih i evroatlantskih integracija.⁷⁷ Crnogorska demokratska unija koja Amfilohija nakon njegovih izjava o NATO-u naziva političarem krajnje nacional-šovinističke desnice koji je prerušen u hrišćanskog sveštenika.⁷⁸

Na koji način vjerske zajednice informišu vjernike o svojim političkim stavovima? U ovoj varijabli smo se isključivo fokusirali na stavke kroz koje smo htjeli pokazati aktivnost same crkve, jer izjave i intervjui su obično inicirani od strane medija. Na portalu *RTCG* političke poruke SPC, koje su upućene vjernicima na liturgijama, nalazimo u šest tekstova, kroz proslavu Božića u jednoj informaciji, kroz obradu saopštenja (3), kroz izjave i intervjue (2). Novinar izvještava sa mjesta događaja samo u jednom tekstu, a u dva teksta novinari se prilikom citiranja političkih poruka duhovnih lica oslanjaju na druge medije. Ostali tekstovi se odnose na optužbe i najave i pregovaranja političkih partija oko antinativske koalicije. Na portalu *Vijesti* javnost je upoznata sa stavovima Amfilohija pri izvještavanju novinara sa liturgija u četiri teksta, sa proslave pravoslavne Nove godine (1), kroz izjave i intervjue (3) i saopštenja (1). U ovom periodu nalazimo intervjue sa Amfilohijem, kao i izjavu ruskog patrijarha Kirila koji je zabrinut zbog političke situacije u Crnoj Gori i nepoštovanja volje građana koji ne podržavaju članstvo u NATO. U ostalim tekstovima se samo spominje Amfilohije ili su prisutni predstavnici SPC na fotografijama ili se odnose na optužbe protiv djelovanja SPC.

Amfilohije Radović otvoreno nastupa protiv Sjevernoatlantskog saveza percipirajući ovu organizaciju kao nastavak hitlerovskog poretka, itd. Na liturgiji i parastosu posvećenom žrtvama bombardovanja 1999. godine mitropolit Amfilohije naziva NATO zločinačkom organizacijom i ocjenjuje da je “nasilje NATO pakta nastavak nacifašističkog nasilja”⁷⁹. Komentarišući posjetu američkog potpredsjednika Džozefa Bajdena Beogradu, mitropolit SPC je izjavio da bi Bajden trebao da klekne i zamoli za oprostaj za zločine koje je počinila NATO alijansa.

Poglavar SPC kritikuje bivšeg premijera Mila Đukanovića koji prema njegovim riječima polaže račune pred šefovima NATO pakta. Kritiku upućuje i aktuelnoj vlasti koju prilikom služenja molebana u hramu nakon dočeka Nove godine po starom kalendaru naziva šaćicom kulaka koji su se obogatili preko noći. U jednoj od svojih izjava Amfilohije iznosi stav da bi

---

⁷⁷ Mina. “Mihailo pozvao državnog tužioca da podigne optužnicu protiv čelnika MCP”. Posjećeno: 18.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/mihailo-pozvao-drzavnog-tuzioca-da-podigne-optuznicu-protiv-celnika-mcp-922716> (01.02.2017)

⁷⁸ “CDU: Amfilohije ultradesničar u mantiji”. Posjećeno: 16.09.2017, URL: <http://www.rtcg.me/vijesti/politika/115343/amfilohije-ultradesnicar-u-mantiji.html>

⁷⁹ R.B. “Amfilohije: NATO je nastavak nacizma”. Posjećeno: 15.09.2017, URL: <http://www.rtcg.me/vijesti/politika/164091/nato-je-nastavak-nacizma.html>

“crnogorski vlastodršci” trebali da pomognu Evropi da se rasformira NATO organizacija. “Evo i ovi naši ovdje, dao im Bog da budu vlast, da ih isproba – hoće u NATO pakt. Namjesto da Crna Gora pomogne časnim evropskim narodima da rasformiraju te ubilačke totalitarne sisteme i tako uđe u Evropu, ona hoće da se potčini toj totalitarnoj ideologiji, koja je nastavak hitlerovskog novog evropskog poretka”⁸⁰ Tokom liturgije on poručuje vjernicima da se vječna Crna Gora ne može graditi na “pasoj ideologiji, ubilačkoj natopaktovskoj, niti na čirginici”.⁸¹

Amfilohije smatra da je NATO oličenje nasilja i postavlja pitanje: “A danas, kome Bogu služi NATO pakt? To je Hermes, onaj drevni Hermes, i Moloh, bogovi nasilja, tiranije, otimanja od drugih, ubijanja, građanskih ratova”.⁸²

Pored poglavara SPC antinativske stavove izražava i episkop Joanikije. Episkop Joanikije učestvujući na skupu koji je organizovala partija Nova demokratija povodom 17-godišnjice od početka bombardovanja u svom govoru kaže da “NATO nije dobrodošao u Crnu Goru i da može doći samo kao okupator”⁸³

Osim toga, sveštenici prisustvuju skupovima političkih partija koje su prosrpski i antinativski orijentisane. Na primjer, sveštenik Jovan Plamenac je prisustvovao izornoj skupštini Nove srpske demokratije⁸⁴ ili mitropolit Amfilohije blagosilja potpisivanje deklaracije o saradnji između Demokratske narodne partije i partije Единая Россия.⁸⁵

O saradnji i povezanosti Srpske pravoslavne crkve i političkih partija svjedoče zajedničke aktivnosti. U februaru 2016. godine Srpska pravoslavna crkva je u kripti hrama Hristovog Vaskrsenja organizovala anti-nativsku tribunu na kojoj su govorili vladika Budimljansko-nikšićki Joanikije, otac Mijajlo Backović, lider Nove srpske demokratije Andrija Mandić i predsjednik Demokratske narodne partije Milan Knežević.

---

⁸⁰ I. P. “Bajden treba da klekne i da moli za oprostaj”. Posjećeno: 16.09.2017, URL:

<http://www.rtcg.me/vijesti/politika/138920/bajden-trebalo-da-klekne-i-moli-za-oprostaj.html>

⁸¹ Lajović Vuk, “Amfilohije: Vječna Crna Gora se ne može graditi na pasoj ideologiji”. Posjećeno: 16.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/amfilohije-vjecna-crna-gora-se-ne-moze-graditi-na-pasoj-ideologiji-889037>

⁸² R.B. “Amfilohije: NATO služi bogovima nasilja i tiranije”. Posjećeno: 19.09.2017, URL:

<http://www.rtcg.me/vijesti/drustvo/137100/nato-sluzi-bogovima-nasilja-i-tiranije.html>

⁸³ “Joanikije: NATO je okupator”. Posjećeno: 17.09.2017, URL:

<http://www.rtcg.me/vijesti/politika/123390/joanikije-nato-je-okupator.html>

⁸⁴ Petrić Radomir “Mandić: Baru prijeti totalna NATO kontrola”. Posjećeno: 18.09.2017, URL:

<http://www.vijesti.me/vijesti/mandic-baru-prijeti-totalna-nato-kontrola-932815>

⁸⁵ Rudović Miloš. “DNP saraduje sa Putinovom partijom: Deklaracija potpisana uz blagoslov Amfilohija”. Posjećeno: 20.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/dnp-saraduje-sa-putinovom-partijom-deklaracija-potpisana-uz-blagoslov-amfilohija-886998>

Mitropolija koristi saopštenja za iznošenje stavova. U jednom od saopštenja ova institucija poručuje da crnogorski građani treba da donesu odluku o ulasku Crne Gore u NATO.⁸⁶

Zaključak

Istraživanjem koje je sprovedeno od 2. decembra 2015. godine do 5. juna 2017. utvrđeno je da je Srpska pravoslavna crkva nastupala protiv ulaska Crne Gore u NATO opravdavajući se dužnošću da reaguju zbog izazova sa kojima je suočeno crnogorsko društvo. Naravno, imajući u vidu broj objavljenih tekstova u medijima ne možemo govoriti da je SPC konstantno vodila antinatovsku kampanju, ali na osnovu izjava mitropolita Amfilohija možemo izvesti zaključak da se poglavar SPC bavi politikom i miješa u vanjsku politiku Crne Gore. Osim toga, Srpska pravoslavna crkva saraduje sa opozicionim partijama koje su prosrpski orijentisane, tačnije sa Demokratskom narodnom partijom i Novom srpskom demokratijom.

Zanimljivo je da od svih vjerskih zajednica u Crnoj Gori u ovom periodu samo Srpska pravoslavna crkva, na čelu sa Amfilohijem, kritikuje crnogorsku vlast i njenu politiku po pitanju NATO integracija, otvoreno saradujući sa opozicionim partijama i blagosiljajući njihovo političko djelovanje.

U ovom periodu mogle su se pročitati u medijima izjave reisa islamske zajednice Rifata Fejzića. Fejzić je komentarisao prijedlog Skupštine da se Njegošev rođendan slavi kao nacionalni praznik, rušenje džamije u Zemun Polju, kritikovao je bivšeg muftiju Muamera Zukorlića, itd. Međutim, ni u jednom intervju ili saopštenju nije prisutna kritika ili ocjena rada zakonodavne, izvršne ili sudske vlasti. Ostale vjerske zajednice nijesu se pojavljivale u medijima izuzev u slučajevima vjerskih praznika. Sve izloženo pokazuje da se Srpska pravoslavna crkva otvoreno miješala u ključna politička pitanja i iskočila iz okvira svojih nadležnosti djelujući više kao politički subjekt, zaboravljajući na svoju primarnu duhovnu funkciju u društvu.

LITERATURA:

---

⁸⁶ Mina. "Mitropolija: Odluku o ulasku u NATO da donesu građani". Posjećeno: 15.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/mitropolija-odluku-o-ulasku-u-nato-da-donesu-gradani-868426>

- MINA. "Fejzić: Ne osporavamo Njegoša, ali nam se određeni stihovi ne sviđaju". Posjećeno: 23.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/fejzic-ne-osporavamo-njegosa-ali-nam-se-odredeni-stihovi-ne-svidaju-923861>
- Ministarstvo vanjskih poslova, URL: <http://www.mvp.gov.me/rubrike/nato/Razvoj-odnosa-Crne-Gore-i-NATO-kljucni-datumi>
- Monstat. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine. URL: [https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf)
- P.R. "Crnogorska azbuka- okupatorsko pismo". Posjećeno: 20.09.2017, URL: <http://www.rtcg.me/vijesti/drustvo/152647/crnogorska-azbuka---okupatorsko-pismo.html>
- Vijesti online. "Amfilohije: Kako da Crna Gora bude vječna kad se gradi na ništavilu?" Posjećeno: 21.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/amfilohije-kako-da-crna-gora-bude-vjecna-kad-se-gradi-na-nistavilu-886065>
- Vijesti online. "Ulazak Crne Gore u NATO podržava 47,3 odsto građana". Posjećeno: 15.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/ulazak-crne-gore-u-nato-podrzava-473-odsto-gradana-872712>
- Vijesti online. "CEDEM: DPS uživa najviše povjerenja, 50.5 odsto građana za ulazak CG u NATO". Posjećeno: 24.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/cedem-dps-uziva-najvise-povjerenja-505-odsto-gradana-za-ulazak-cg-u-nato-893599>
- Vijesti online. "Amfilohije: Politikom moram da se bavim zbog izdajnika u Crnoj Gori". Posjećeno: 23.09.2017, URL: <http://www.vijesti.me/vijesti/amfilohije-politikom-moram-da-se-bavim-zbog-izdajnika-u-crnoj-gori-934122>
- Čehulić, Lidija (2003). *Euroatlantizam*. Zagreb: Politička kultura.
- Čehulić Vukadinović, Lidija (2010). *Euroatlantizam i suvremeni međunarodni odnosi*. Zagreb, Podgorica: Politička kultura, CID.
- Vukadinović Radovan, Čehulić Lidija, Lovrić Drago (2006). *NATO u međunarodnim odnosima*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Vladan Lalović

Nataša Ružić

THE IMPACT OF RELIGIOUS COMMUNITIES ON THE
POLITICAL LIFE IN MONTENEGRO
(Case study: NATO)

Summary

For the last eighteen months, the Montenegrin accession to NATO has been the breaking news in all media. Montenegro achieved this long-awaited and long-announced goal on 5 June 2017 by becoming the 29th NATO member state. On its path toward the North Atlantic Alliance, Montenegro had been exposed to pressure from global powers and specific opposition parties such as the Democratic Front. However, politicians were not the only ones involved in the anti-NATO campaign—religious communities were involved as well, or more precisely the Serbian Orthodox Church (SOC). In this work, we will analyse the degree of the involvement of religious communities in the most significant political issues connected to the process of Montenegro's accession to NATO. For that purpose, we will examine the manner in which the media report, as well as the appearances, or more precisely the statements of religious figures as reported via the online editions of *RTCG* and *Vijesti*. Although the Constitution guarantees the secularity of the Montenegrin society and state, religious communities openly express their political opinions and affect the beliefs of their followers.

Key words: NATO, religious communities, Serbian Orthodox Church, Metropolitan Amfilohije, secularism, media campaign, *RTCG*, *Vijesti*

UDC 81'42:172.15(=163.41)

UDC 004.738.5:316.647.5

*Dubravka Valić Nedeljković, Zoltan Geler, Karlo Bala*⁸⁷

Filozofski fakultet, Novi Sad

JEZIČKE NE(TOLERANCIJE) U VIRTUELNOM PROSTOR- VREMENU SRPSKIH NACIONALISTIČKIH SAJTOVA⁸⁸

Sažetak: Cilj istraživanja, čiji rezultati su delom predstavljeni i u ovom radu, bio je da se uoči koliko su nove digitalne medijske tehnologije doprinele društvenim promenama. U ovom slučaju koliko i na koji način nacionalistički pokreti u Srbiji koriste Internet za kampanju i promociju svojih stavova. Tačnije koje su preovlađujuće diskursne strategije (ne)tolerantne jezičke upotrebe najprisutnije na nacionalističkim sajtovima u Srbiji sa fokusom na populizam, izbegličku krizu, religiju. Istovremeno cilj je bio i da se testira za ovu priliku izrađen računarski program čiji je zadatak da analizira sajtove i računa učestalosti reči i izraza u okviru različitih struktura stranica tih sajtova. Korišćena je i kritička analiza diskursa navedenih sajtova sa stanovišta kvalitativne analize najčešće korišćenih jezičkih strategija kao mimikrije za netolerantan diskurs prema drugom i drugačijem sa fokusom na populizam, izbegličku krizu, religiju. U ovom radu predstavljena je samo kritička diskurs analiza sajta i sadržaja publikovanih na socijalnim mrežama *Nacionalnog srpskog fronta*. Preliminarni rezultati ukazuju na to da analizom samo učestalosti reči/izraza ne mogu se u potpunosti dekonstruisati jezički modeli srpskih nacionalističkih sajtova. Tek nakon i kritičke analize medijskog diskursa uočavaju se i eksplicitne i implicitne poruke (ne)tolerantnog govora.

Ključne reči: Srbija, nacionalistički pokreti, sajtovi, (ne)tolerantan jezik

Uvodna razmatranja

Novi mediji

---

⁸⁷ dubravka.valic@ff.uns.ac.rs; zoltang@ff.uns.ac.rs; karlo.balla@ff.uns.ac.rs

⁸⁸ Rad je nastao kao rezultat istraživanja u okviru republičkog projekta *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene* Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu koji Odsek za medijske studije realizuje od 2010. do 2017. Projekat finansira Republičko ministarstvo prosvete i nauke, šifra projekta III 47020.

Internet, pa time i svi pripadajući sadržaji na njemu, se definiše u najširem smislu posmatrano kao *Novi medij*, time što je akcenat na „medij”. Stoga sledi da se sadržaji postavljeni na Web bez obzira na kreatore, tačnije vlasnike, sajtova mogu smatrati delom javne sfere. Te se tako prema informacijama objavljenim na Internetu valja i odnositi kao da su deo javnog, a ne privatnog komuniciranja. To znači da za njih važe sva pravila tolerantnog govora i izbegavanja jezika mržnje, koji se između ostalog regulišu i *Kodeksom novinara Srbije* (2006), kao i *Zakonom o javnom informisanju i medijima* (2014), bilo da je reč o sajtovima, multimedijalnim platformama, socijalnim mrežama i drugim oblicima onlajn komunikacije.

Još početkom trećeg milenijuma Ronald E. Rice i James E. Katz (2004:112) su uočili dve dimenzije političkog aktivizma na Internetu. Prva je *onlajn političko pregledanje* što se odnosi na posećivanje političkih sajtova, čitanje vesti, ili sadržaja na diskusionim grupama, praćenje kampanja i rezultata izbora onlajn. Druga dimenzija je *politička interakcija* koja podrazumeva učestvovanje u onlajn diskusijama, primanje i slanje emailova o političkim aktivnostima pre svega u toku kampanja, aktivističkom pristupu na političkim sajtovima. Rečenom bismo danas, nakon više od decenije razvoja različitih mogućnosti internetske komunikacije, dodali još jednu važnu komponentu a to je aktivnost na društvenim mrežama koja može da se odnosi na obe dimenzije. Dakle i da je reč samo o pregledanju šta drugi tvituju, postavljaju na Fejsbuk ili Jutub, ali i prozjumerski odnos kada se na društvenim mrežama korisnici ponašaju interakcijski.

Fenomen „sajber kulture” (termin Davida Bela 2004) uključuje mnogo više od tehničko-tehnoloških mogućnosti i oblika komuniciranja na Internetu, oni su društveno i kulturološki obeleženi. Dakle internetska pismenost kao vrsta funkcionalne pismenosti ne uključuje samo dobro vladanje digitalnim medijskim tehnologijama kojima je inače vičnija Net generacija. Ta Net generacija digitalnih urođenika se ponaša sasvim drugačije na Internetu od starije generacije digitalnih dođoša. Sklonija je tehnološkim „rešenjima”, dok je starija generacija sadržajno pismenija.

Vredno je pažnje da 90.3 odsto korisnika Interneta u Srbiji između 16 i 24 godine, dakle digitalni urođenici, redovno posećuje socijalne mreže (Republički zavod za statistiku 2016), koje danas kao dodatnu mogućnost za širenje informacija ima svaki sajt odnosno multimedijalna platforma.

Istraživanja su istovremeno pokazala (Kim, Russo, Amnå 2017) da je, posebno za starije adolescente, onlajn participacija „ulazak” u političku oflajn participaciju. Dok, nasuprot tome, mlađi adolescenti preko oflajn participacije „ulaze” na onlajn političko angažovanje.

Istovremeno vršnjačko adolescentsko nasilje uličnih bandi na Tviteru prema Desmondu U. Pattonu i saradnicima (2017) je uzročno-posledično vezano za ulično nasilje u lokalnoj zajednici. Stoga se posebna pažnja, tvrde autori (Desmond U. Patton i saradnici 2017), „mora obratiti upravo istraživanjima kako funkcioniše digitalno nasilje u onlajn prostoru, prelazi iz sajbersveta i reflektuje se na ulicama kako bi se sačuvalo mentalno, psihičko i socijalno-emotivno zdravlje mladih, kao i kako bi se zaštitili mladi od vršnjačkog nasilja u marginalizovanim urbanim zajednicama”.

Koliko je navedeno krucijalno pitanje ukazuje i podatak da svi analizirani sajtovi ultradesnih organizacija i pokreta imaju i Fejsbuk i Tviter u svojoj ponudi.

Data majning

Data mining (rudarenje, istraživanje podataka) označava automatizovan ili poluautomatizovan proces otkrivanja i izdvajanja interesantnih, potencijalno korisnih informacija iz velikih količina podataka (Jiawei Han, Micheline Kamber, Jian Pei 2012). Web mining predstavlja podoblast rudarenja podataka koja je fokusirana na analizu podataka postavljenih na Internet u obliku međusobno povezanih hipertekstualnih dokumenata (veb stranica - dokumenata opisanih pomoću HTML jezika za označavanje). Na osnovu područja interesovanja razlikuju se tri kategorije veb rudarenja koja se bave različitim aspektima ispitivanja veb sajtova i stranica (Jiawei Han, Micheline Kamber, Jian Pei 2012):

- Rudarenje veb sadržaja (eng. web content mining) bavi se analizom tekstualnih, multimedijalnih i drugih sadržaja u okviru veb stranica,
- Rudarenje strukture veba (eng. web structure mining) okrenuto je analizi strukture hiperveza između i unutar hipertekstualnih dokumenata,
- Rudarenje korišćenja veba (eng. web usage mining) ispituje interakciju korisnika sa veb stranicama u cilju otkrivanja šablona korišćenja što se može iskoristiti za poboljšanje kvaliteta pružanih usluga.

Automatsko prikupljanje veb stranica radi njihove analize obavljaju posebni programi koji se zovu veb roboti ili veb pauci (eng. web robots, web spiders, web crawlers) (Christopher Olston, Marc Najork 2010). Polazeći od date početne veb adrese (ili početnog skupa veb adresa) ovi programi prvo parsiranjem (rašćlanjivanjem dokumenta na delove označenih HTML tagovima) izdvajaju tekst iz polazne veb stranice i pronalaze sve hiperveze (linkove) a zatim nastavljaju proces posećujući adrese tih hiperveza sve dok se ne otkriju sve stranice sajta ili se ne zadovolji neki drugi uslov zaustavljanja. Ilustracija rada veb robota data je na slici 1.

Slika 1. Automatsko prikupljanje veb stranica za potrebe web mining-a pomoću veb robota

Prilikom implementiranja i korišćenja veb robota treba voditi računa o nekoliko mogućih problema (Soumen Chakrabarti 2003). Previše učestala preuzimanja veb stranica sa istog veb servera mogu otežati ili onemogućiti normalan rad tog servera. Takva aktivnost može biti prepoznata kao DoS napad (eng. denial-of-service attack) tj. napad na server slanjem prevelikog broja zahteva. Zbog sličnih razloga veb roboti treba da izbegavaju i višestruke zahteve za pristup istim stranicama (drugi razlog je eliminisanje redundantnosti pri rudarenju). Takođe je važno da poštuju pravila pristupa stranicama na serveru namenjena veb robotima definisana standardom isključenja robota (eng. Robot Exclusion Standard) (Martijn Koster 1994). Ona su zadata u datoteci *robots.txt* i govore o tome kojim delovima veb sajta je zabranjen pristup kojim veb robotima. Slika 2 prikazuje prvih nekoliko redova ove datoteke preuzete sa veb sajta Srbske Akcije (<http://www.srb-akcija.org/robots.txt>). Zvezdica na levoj strani stavke „User-agent” u prvom redu označava da se pravila (koja su navedena ispod tog reda) odnose na sve veb robote

(umesto zvezdice može se navesti i ime nekog konkretnog robota). Ostali redovi određuju kojim folderima je zabranjen pristup robotima (odnosno datom robotu ako je navedeno ime umesto zvezdice): bkpzss, stats, wp-admin i sabornik. Važno je napomenuti da se smatra lošom praksom nepridržavanje navedenih pravila, ali ne postoji garancija da će ih roboti uzeti u obzir.

```
User-agent: *  
Disallow:  
/bkpzss/  
Disallow:  
/stats/  
Disallow:  
/wp-admin/  
Disallow:  
/sabornik/
```

Slika 2. Deo sadržaja datoteke *robots.txt* preuzete sa veb sajta Srbske Akcije

Jedan od prvih veb robota je World Wide Web Wanderer (ili skraćeno Wanderer) (Christopher Olston, Marc Najork 2010). Implementirao ga je Matthew Gray 1993. godine u programskom jeziku Perl sa zadatkom prikupljanja podataka o rastu veba. Uskoro su se pojavili i prvi roboti dizajnirani za podršku pretraživanja sadržaja veba kao što su WWW Worm (Oliver A. McBryan 1994). RBSE Spider (David Eichmann 1994) i WebCrawler (Brian Pinkerton 2000). U narednom periodu pojavio se nekoliko komercijalnih pretraživača veba zasnovanih na indeksiranju stranica pomoću veb robota (Lycos, Infoseek, Excite, AltaVista, HotBot) (Christopher Olston, Marc Najork 2010). Jedan od najpoznatijih modernih veb pauka je Googlebot firme Google (Sergey Brin, Lawrence Page 1998). Hronološki pregled razvoja veb robota sa opisom njihove arhitekture odnosno mogućim teškoćama implementacija dat je u (Christopher Olston, Marc Najork 2010).

Cilj

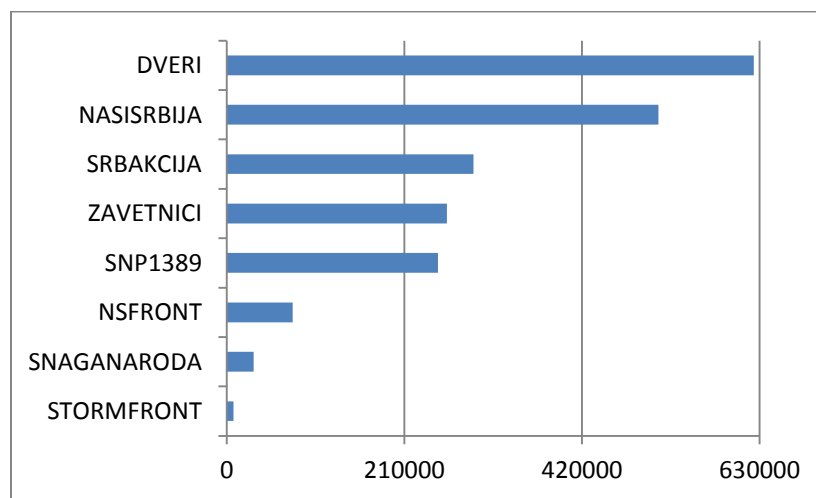
Uočiti koliko su nove digitalne medijske tehnologije doprinele društvenim promenama: Koliko i na koji način nacionalistički pokreti u Srbiji koriste Internet za kampanju i promociju svojih stavova.

Testiranje za ovu priliku izrađenog računarskog programa čiji je zadatak da ekscerpira i pobroji/analizira učestalost samostalnih reči i izraza sastavljenih od dve reči (koje mogu biti razdvojene kratkim rečima, npr. „позивамо на протест“).

Korpus i metod

Korpus

Analizirana je učestanost reči i fraza sa stanovišta data majninga na stranicama sajtova organizacija obuhvaćenih u okviru ovog istraživanja (Grafikon 1): *Dveri* (<https://dveri.rs>), *Srpski narodni pokret „NAŠI”* (NASISRBIIJA, <https://nasisrbija.org>), *Srbska akcija* (SRBAKCIJA, <http://www.srb-akcija.org>), *Zavetnici* (<http://zavetnici.rs>), *Srpski narodni pokret 1389* (SNP1389, <http://www.snp1389.rs>), *Nacionalni srpski front* (NSFRONT, <http://nsfront.org>), *Snaga naroda* (<http://www.snaganaroda.net>) i *Stormfront / nacionalni stroj* (STORMFRONT, <http://www.snaganaroda.net>).

Grafikon 1: Približan broj reči analiziranog korpusa po analiziranom sajtu

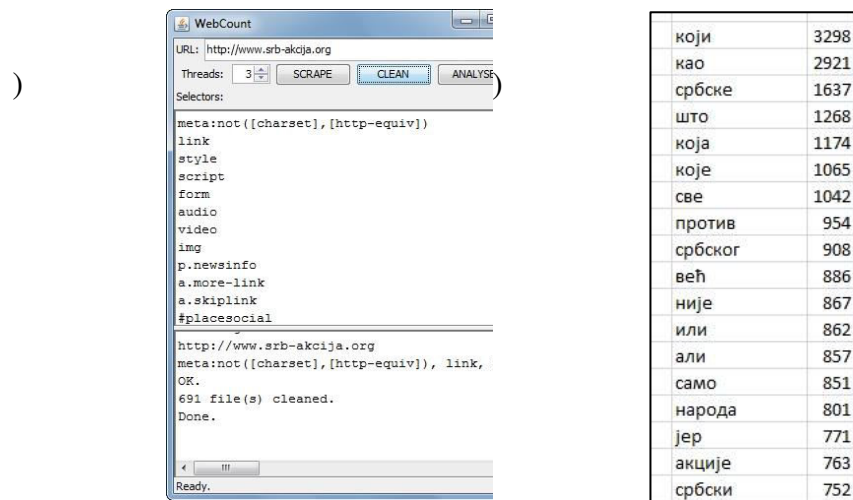
Sa stanovišta kritičke analize diskursa i deskriptivne analize u istraživački korpus uvršten je samo sajt *Nacionalnog srpskog fronta* kao najtransparentniji primer ultradesničarskog sajta i pripadajućih i sadržaja na socijalnim mrežama.

Metod

Analiza učestanosti reči na veb sajtovima

Za potrebe ovog istraživanja Odseka za medijske studije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu razvili smo posebnu namensku Java aplikaciju pod nazivom WebCount koja je zasnovana na gore opisanim principima rada veb robota a usmerena je na analizu učestalosti reči (i izraza sastavljenih od dve reči) na veb sajtovima. Preuzimanje i parsiranje veb stranica realizovano je oslanjajući se na besplatnu Java biblioteku otvorenog koda *jsoup* (<https://jsoup.org>).

Grafički korisnički interfejs programa prikazan je na slici 3a a deo rezultata analize sajta Srbske Akcije (<http://www.srb-akcija.org>) na slici 3b. Prva kolona rezultata sadrži spisak detektovanih reči, druga kolona ukupan broj pojave tih reči na svim stranicama sajta a treća kolona broj veb stranica na kojima su te reči detektovane.

Slika 3. Grafički korisnički interfejs programa WebCount (a) i deo rezultata analize učestalosti reči na sajtu Srbske Akcije (b)

Postupak analize počinje zadavanjem adrese početne stranice sajta (npr. <http://www.srb-akcija.org> u slučaju Srbske Akcije) i pokretanjem procesa otkrivanja i preuzimanja stranice sajta. Program podržava simultano preuzimanje više stranica uz izbor broja paralelnih niti, ali se zbog mogućnosti da učestale zahteve veb server identifikuje kao DoS napad, tu opciju treba koristiti oprezno. WebCount će polazeći od početne stranice otkriti linkove koji pripadaju domenu sajta i prateći te linkove preuće i sačuvaće sve stranice unutar lokalnog foldera (vodeći računa o tome da se ne pojave duplikati). Program će u ovom koraku automatski izostaviti iz HTML dokumenata delove koji su suvišni za analizu teksta (kao što su stilovi, skriptovi, obrasci, slike, audio i video materijali).

Drugi korak se odnosi na čišćenje sačuvanih stranica od suvišnih elemenata kao što su, na primer, baneri, meniji, komentari, zaglavlja, podnožja i drugi ponavljajući elementi koji se ne mogu automatski prepoznati od strane programa. Tekst sadržan u ovim elementima nije relevantan za analizu i zbog toga ih je potrebno identifikovati i odstraniti. Za realizaciju ovog koraka neophodna je analiza HTML koda stranica od strane stručne osobe koja će uočene strukture prepoznati i zadati ih programu pomoću *jsoup* selektora.

Nakon što su dokumenti očišćeni od nerelevantnih elemenata, može se pokrenuti analiza frekvencije reči (i izraza sastavljenih od dve reči koji mogu biti povezani i veznikom). WebCount će generisati učestalost reči i izraza za tri kategorije sadržaja:

1. delovi stranice eksplicitno označeni HTML tagom za pasuse (<p>),
2. delovi stranice eksplicitno označeni HTML tagovima za naslove prvog i drugog reda (<h1> odnosno <h2>),
3. svi tekstualni sadržaji (pasusi, naslovi i svi ostali oblici tekstualnih struktura).

Na ovaj način dolazimo do liste najfrekventnijih reči i izraza na analiziranim sajtovima i možemo izdvojiti one koje su presupozicija populističkog, nacionalističkog, ekstremističkog, uopšte rečeno netolerantnog diskursa.

Metod analize medijskog diskursa

Korišćena je i deskriptivna i kritička analiza medijskog diskursa samo sajta *Nacionalnog srpskog fronta* sa stanovišta kvalitativne analize najčešće korišćenih jezičkih strategija kao

mimikrije za netolerantan diskurs prema drugom i drugačijem sa fokusom na populizam, izbegličku krizu, religiju, kao prototipičan za ultradesničarske sajtove i pripadajućeg sadržaja na socijalnim mrežama.

Analizirane organizacije

U predstavljanju programskog konteksta ultradesnih organizacija i pokreta, čiji sajtovi su analizirani u okviru projekta, fokusiramo se na pet najuticajnijih.

Opšti pregled delovanja ultradesnice u Srbiji može se u najkraćem prema Tadeju Kurepi (20.07.2016⁸⁹) svesti na sledeće „Od prve polovine 2000-tih godina među fašistima u Srbiji traju pokušaji političke artikulacije i izgradnje infrastrukture jedne organizacije koja bi se u nekom trenutku registrovala kao legalna politička partija. Oni se nadaju da će time svoj pokret podići na novi nivo i makar delimično pribaviti javni legitimitet za svoje opskurne anticivilizacijske ideje.

Neki projekti su bili politički mekši, a neki tvrđi, ali moguće je ispratiti kontinuitet ovih metamorfoza od 2005. godine do danas. Uprkos nastojanjima da se predstave kao ‘svetosavski nacionalisti’ traktatima o vrlinama pravoslavne staleške monarhije ili ‘domaćinske ekonomije’, ovi projekti su po pravilu od početka u javnosti i medijima jasno označeni kao neonacistički. Svakih nekoliko godina jedan ili dva ovakva projekta se raspadnu, a na njihovom mestu se formiraju novi, od istih ljudi, pod sličnim imenom.”

Dveri⁹⁰

„Srpski pokret Dveri je organizacija proistekla iz časopisa „Dveri srpske” osnovanog na Savindan 1999. godine kao glasilo studenata srbistike Filološkog fakulteta u Beogradu. Dveri su tada postojale samo kao istoimeni časopis studenata, da bi zatim prerastao u pokret.

Srpski sabor Dveri osmišljen je kao pokret bez vođe. Glavni organ pokreta je Upravni odbor. Istaknuti članovi Srpskog sabora Dveri su Boško Obradović, Branimir Nešić, Vladan Glišić i Danilo Tvrđišić. Sebe nazivaju „patriotskim, porodičnim pokretom”.

---

⁸⁹ <http://www.bilten.org/?p=14486> (pregledano 27.9.2017)

⁹⁰ <http://www.istinomer.rs/stranka/213/Srpski-pokret-Dveri/> (pregledano 20.9.2017)

U februaru 2011. godine Srpski sabor Dveri objavio je ulazak u politiku i izašli su na parlamentarne izbore 2012. godine sa izbornom listom pod nazivom „Dveri za život Srbije”. Osvojili su 4,34 odsto glasova i nisu uspeli da uđu u Skupštinu Srbije.

Ni na vanrednim parlamentarnim izborima 2014. Dveri nisu uspele da obezbede parlamentarni osvojili su 3,58% glasova, a 2016. u koaliciji sa DSS dobijaju 184.375 glasova, tj. 5% i ulaze u Parlament Srbije.”

Nacionalni stroj⁹¹

„Nekoliko pripadnika Nacionalnog stroja krajem 2007. godine formira 'Novi srpski program' (NSP) čiji generalni sekretar u martu 2008. postaje osuđeni neonacista Goran Davidović. Ubrzo je na vebsajtu Nacionalnog stroja demantovano da je Davidović njihov vođa uz pozivanje na 'otpor bez vođe', a od tog trenutka Nacionalni stroj prestaje da prati Davidovićeve aktivnosti. Davidović na izborima 2008. godine podržava koaliciju Demokratske stranke Srbije (Vojislav Koštunica) i Nove Srbije (Velimir Ilić), a početkom 2009. odlazi u Trst da bi izbegao odlazak u zatvor. U tom trenutku se među fašistima u Srbiji već uveliko špekuliše o povezanosti Davidovića sa državnim bezbednosnim strukturama. Novi srpski program se sredinom 2009. godine registruje kao udruženje građana, a njegovo odgovorno lice postaje Milija Ćuća koji već nakon par meseci pravi 'nečuveni skandal' kada navodno na moru ima romansu sa jednom crnkinjom” (Tadej Kurepa 20.07.2016. Bilten).

„U tom trenutku NSP već neko vreme nema ni podršku niti poštovanje na fašističkoj sceni. Davidovića hapse u Italiji, pa ga puštaju na slobodu, on izbegava izručenje begom u Nemačku, gde ga ponovo hapse i izručuju Srbiji krajem aprila 2010. godine. Po izlasku iz zatvora višestruko kompromitovani Davidović, koji se u Italiji povezo sa italijanskim fašistima, ponovo odlazi u Trst gde i danas živi, i na neko vreme prestaje da bude javno povezan sa organizacijama u Srbiji” (Tadej Kurepa 20.07.2016, Bilten).

---

⁹¹ <http://www.bilten.org/?p=14486> (pregledano 20.9.2017.)

Nacionalni srpski front⁹²

„U martu 2016. godine Davidović se vraća u Srbiju sa novom organizacijom - 'Nacionalnim srpskim frontom' koji organizuje javni skup u Beogradu 24. marta, na dan početka NATO bombardovanja SR Jugoslavije. Na ovom skupu oko 110-120 'frontovaca' iz cele Srbije, uzrasta uglavnom između 15 i 25 godina, marširalo je sa bakljama centrom Beograda.”

Nacionalni srpski front smatra se ekstremističkom desničarskom organizacijom čiji je nezvanični vođa Goran Davidović Firer koji tokom godina menja organizacije u kojima je vođa.

Organizacija je u Agenciji za privredne registre Srbije zavedena kao „Delatnost ostalih organizacija na bazi učaljenja”.

Njena osnovna misija je kako stoji na sajtu organizacije „Zaštita i očuvanje tradicije i kulture kao i afirmacija i zaštita osnovnih ljudskih prava i građanskih sloboda.”

Prema APR osnovana je 16.03. 2016. kada je usvojen i Statut organizacije.

Srpski narodni pokret „1389”⁹³

„1389” (pokret) je Pravoslavno državotvorno narodno humanitarno udruženje, koje se bavi očuvanjem duhovnih, istorijskih, kulturnih i drugih vrednosti srpskog naroda i afirmacijom tradicije uz nezanemarivanje potrebe za razvojem države.

Radimo na preporodu Pravoslavne državotvornosti sa naglaskom na državotvorne i blagorodne dinastije Nemanjića, Obrenovića i Karađorđevića u Srbiji i Romanovih u Rusiji.

Borimo se za okončanje ubijanja nerođene dece abortusom, tojest za zabranu abortusa i za demografski oporavak Srbije.

Naše bogatstvo su brojni prijatelji i saradnici, udruženja i pojedinci u Rusiji i drugim zemljama.

---

⁹² <http://nsfront.org> (pregledano 15.9.2017).

⁹³ <http://www.1389.org.rs/lazno-ujedinjenje.html> (pregledano 15.9.2017).

Nismo politička stranka i ne bavimo se stranačkim, izbornim i sličnim poslovima.

Naša Krsna slava i sveti zaštitnik je Sveti velikomučenik knez Lazar sa kosovskim mučenicima i junacima – Vidovdan.

Zavetnici

Srpski sabor Zavetnici je politička organizacija, zvanično formirana na Sretenje, 15. februara 2012. godine u toku okupljanja na barikadama na Kosovu i Metohiji⁹⁴.

Označeni su kao krajnje desničarska organizacija čiji je cilj, kako navode u svom predizbornom programu, „očuvanje suvereniteta Srbije”, a protive se ulasku Srbije u NATO i Evropsku uniju (Blic 31.03.2016).

Na parlamentarnim izborima 2016. osvojili su 0,73%. Za njih je glasalo 27690 birača (Republička izborna komisija 2016).

„Upravo datum i godina u kojoj su Zavetnici osnovani simbolično su odredili naš put: Sretenje, kao dan podizanja Prvog srpskog ustanka za slobodu naroda i obnove državnosti i 2012. godina u kojoj smo obeležili vek od oslobođenja Stare Srbije i Kosova i Metohije. Zbog okolnosti u kojima je pokret nastao odabrano je ime 'Zavetnici' prema Kosovskom Zavetu, duhovnoj i istorijskoj vertikali srpskog naroda kroz vekove, koju su sledili naši najveći vladari i umovi” - stoji na zvaničnoj veb prezentaciji ove partije (<http://zavetnici.rs>).

Članovi pokreta Zavetnici su regrutovani uglavnom od razočaranih radikala (Intermagazin 2014).

Rezultati

Analiza učestanosti reči na veb sajtovima

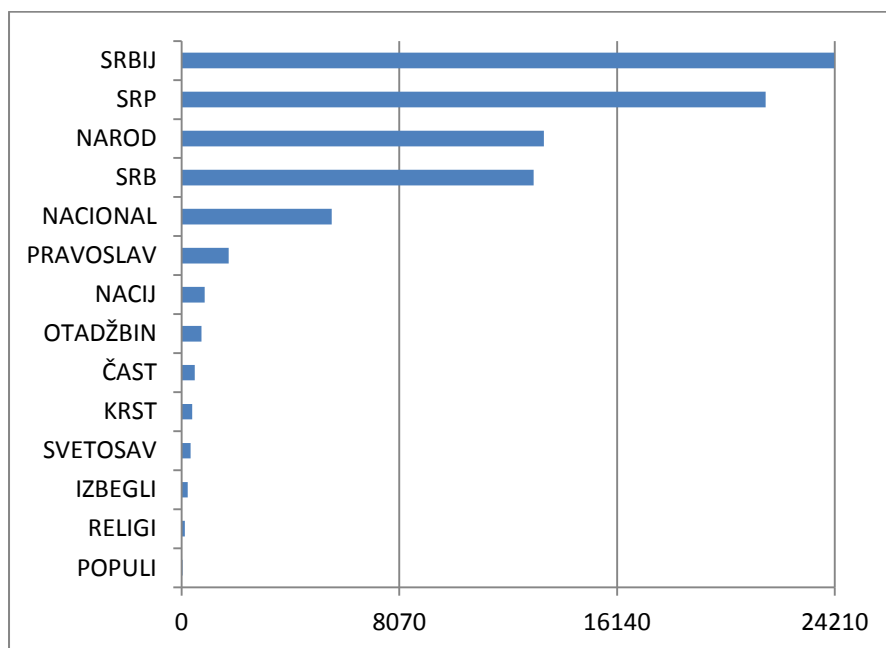
Pošto u trenutnom stepenu razvoja program WebCount nije osposobljen za obavljanje zadataka kao što su korenovanje (eng. stemming) i lematizacija (eng. lemmatisation), naprednu

---

⁹⁴ <http://www.espreso.rs/vesti/politika/44246/o-njima-prica-cela-srbija-zgodne-seksi-i-lepe-zavetnice-da-li-cete-im-dati-glas-foto-video> (pregledano 15.9.2017).

analizu dobijenih rezultata nije moguće automatizovati. Na primer, da bismo saznali učestalost neke reči potrebno je među rezultatima naći učestalost njenih morfoloških varijacija.

Frekvencijska analiza reči (proširena na morfološke varijacije korena nekoliko izabranih ključnih reči - videti Grafikon 2) osam posmatranih sajtova nije pokazala visokofrekventnu prisutnost reči koje jesu deo nacionalističkog i fašističkog diskursa kao što su Srbi, srbstvo, svetosavlje, krst, čast, krv, otadžbina i predstavljaju osnovu vokabulara koji odlikava populizam, izbegličku krizu, religiju.

Grafikon 2: Najfrekventnije reči na osam analiziranih sajtova.

Da bi analiza bila validnija neophodno je uključiti osim analize frekvencije reči još i deskriptivnu i dubinsku kritičku analizu sadržaja sajtova. U ovom radu kao prototipičan primer analiziran je sajt Nacionalnog srpskog fronta.

Analiza medijskog diskursa

Sajt nacionalnog srpskog fronta NSF je ćirilicni u bojama srpske trobojke.

Natpis „Nacionalna sloboda - Socijalna pravda”, koji je lajtmotiv sajta i celog pokreta, na implicitnom nivou šalje ambivalentnu poruku korisnicima o karakteru ove organizacije kao netolerantne prema drugim verama i narodima s jedne strane, ali istovremeno se zalaže i za

jednakost svih u svakodnevnom životu („socijalna pravda”). Reč je o autentičnom sloganu koji je postao prepoznatljiv za Davidovićeve organizacije i koriste ga i na drugim nosačima poruka ne samo na Internetu. Na primer može se videti ispisan po zidovima u urbanim sredinama pa čak i na asfaltu.

Program organizacije, koja je registrovana za razliku od prethodnih u kojima je njen osnivač i ideolog Goran Davidović bio aktivan, je jasno iznesen na sajtu. Simboli koje koriste oslanjaju se na one koji su bili u upotrebi između ostalog i u vreme kvislinške vlade Milana Nedića u vreme Drugog svetskog rata.

Četiri teme se ističu kao najznačajnije:

- 1) Netrpeljivost prema drugom i drugačijem (LGBT, izbeglice).
- 2) Obeležavanje istorijskih datuma i verskih praznika SPC, kao i revizija istorijskih događaja isključivo vezanih za srpski narod.
- 3) Delatnost vođe pokreta Gorana Davidovića.
- 4) Dobrotvorne aktivnosti pokreta.

Netrpeljivost prema drugom i drugačijem (LGBT, izbeglice)

Pokret, tačnije njen vođa koji sebe naziva firerom, Goran Davidović, je veoma eksplicitan kada je reč o LGBT populaciji i Paradi ponosa (Primer 1). Bili su veoma aktivni ne samo na Internetu već i u toku nekoliko Parada ponosa kada su izazivali neredu (2001), odnosno i oni uticali na donosioce odluka da se ne održi (2004. i 2009).

Primer 1

Diskurs netolerancije prema izbeglicama očituje se u širenju „moralne panike” (Tomson 2003). Podsetimo da je reč o pojavi kada, pre svega mediji, ali i drugi, najčešće desničarski akteri društvene prakse, različitim komunikacijskim kanalima, kreiraju i šire na osnovu preuveličanih pojedinačnih primera plasiranih na senzacionalistički način atmosferu pretnje društvenoj stabilnosti od strane manjinskih ili marginalizovanih grupa koje suštinski nemaju moć (Primer 2). Ove pretnje prema kreatorima „moralne panike” mogu se otkloniti samo radikalnim i represivnim merama.

NSF u Primeru 3 koristi diskursnu strategiju „model bolje prakse” jer nude državi rešenje koje već postoji u nekim drugim društvima, ne stavljajući ga u širi kontekst, niti polemišući sa takvim postupcima, bez obzira koliko je ono kontroverzno i neprimereno.

Primer 3

 Национални српски фронт
July 27 · 🌐

НСФ о "избеглицама"! Који су у све већем броју присутнији у Србији! Да подсетимо, муслимани или Исламска држава прети Српској нацији већ дуже време, а све је више шатора или кампова који су намењени исламским фанатцима. Србија се мора пробудити.

Мађарска враћа 17.000 миграната у Србију
„Полицијски и војни хеликоптери дочекују мигранте. Дронови, борбена возила, термовизијске камере, коњичке јединице, обучени пси, комплетан технички и људски потенцијал мађарске војске и полиције ст...“

NSFRONT.ORG

Obeležavanje istorijskih datuma i revizija istorijskih događaja isključivo vezanih za srpski narod

Povodom godišnjica događaja (Primer 6), najčešće iz Drugog svetskog rata, ali i uopšte iz istorije srpskog naroda, za koje se koriste isključivo jednostrani istorijski izvori, a reč je o kontroverznim ličnostima (primeri 4 i 5) kao i o neproverenim podacima bez referiranja na dokumenta, ili naučno-istraživačke tekstove, publikacije i tome slično. Osnovna ideja je njihova rehabilitacija i osuda na osnovu ideološkog principa.

Najprisutnija diskursna strategija je diskriminacija na leksičkom nivou. Upotrebljavaju se netolerantne reči i izrazi stereotipizirani na ideološkom nivou uobičajenom za ultradesničarski diskurs („komunistički zlikovci“, „zloglasna komunistička tajna policija“, „ljudi u kožnim

kaputima”, „komunjare antisrbe”). Pri tome se objavljuju i fotografije osoba vezanih za doba fašizma, vrlo često onih koje su osuđene zbog svog angažmana u toku Drugog svetskog rata, ne samo u Srbiji, već i na međunarodnom nivou (primeri 7 i 8).

Primer 4

„Како су комунисти убили легендарног Војводу Бојовића

19. јануара 2017.

Комунистички зликовци су војводу Бојовића, тада старог 86 година, у затвору свакодневно тукли, мучили и понижавали.

Измученог и повређеног, пустили су га из затвора после неког времена. Војвода Петар Бојовић умро је од последица тортуре 19. јануара 1945. године.

Бојовићев комшија из Трнске улице др Павле Милошевић сведочио је касније да су комунисти, одмах по освајању Београда, ухапсили војводу јер им је сметало његово славно име.

„Бојовић, иначе слабог здравља, умро је од последица унутрашњег крварења задобијеног у вишедневном премлаћивању од стране ОЗНЕ у затвору, пуштен је само кући, у Трнској број 25 на Врачару, да умре,, писао је Милошевић.

Злогласна комунистичка тајна полиција ОЗНА објавила је по војводиној смрти преко Радио Београда:

„Поштовани слушаоци, данас је 20. јануар 1945. године. Јуче је у Београду умро војвода Петар Бојовић. Важно саопштење: Свако ко покуша да дође на сахрану овог непријатеља наше Народно-ослободилачке борбе биће ухапшен и кривично гоњен,,.

Није поштовано право на сахрану о државном трошку и његово тело је на таљигама превезено 21. јануара на Ново гробље.

Легендарни српски командант је сахрањен без икаквих војних почести у породичну гробницу у присуству породице и најближих пријатеља.

Сахрани није присуствовао нико од поштовалаца, а за то су се постарали нови владари оличени у људима у кожним капутима, који су лично надгледали скромну породичну сахрану.”

Primer 5

100 godina od pogibije Vojvode Vuka.

Primer 6

„98 година од присаједињења Србији

25. новембра 2016.

Национални српски фронт обележава знаменити датум присаједињења Бачке, Барање и Барање Србији. Пре 98 година 25. новембра 1918. одржана је у Новом Саду Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, која је прогласила присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији. Српски Срем се прикључио Србији посебном одлуком народа Срема.”

Primer 7

Национални српски фронт

20. фебруар · 🌐

Порука за комуњаре (анти Србе) које причају " како су оне вратиле Косово матици Србији " и како је Косово шиптарско а не српско и како смо ми колонисти а не они које је тито масовно насељавао после 1945 да би испунио Америчко - ционистичке планове у уништавању Срба српске културе и нације ! ОВО ЈЕ ПРАВА МАПА НЕДИЋЕВЕ СРБИЈЕ У КОЈОЈ СУ ОБУХВАЋЕНЕ СВЕ СРПСКЕ ЗЕМЉЕ . СРБИМА НИСУ ПОТРЕБНИ РАНКОВИЋИ И КРЏУНИ ДА ИМ ИЗМИШЉАЈУ И ПРЕКРАЈАЈУ ГРАНИЦЕ , СРБИ САМИ ЗАЊУ СВОЈЕ ГРАНИЦЕ ! ПОЗДРАВЉАМО СВЕ СРПСКЕ ПАТРИОТЕ СА ПОРУКОМ : С ВЕРОМ У ХРИСТА ПРОТИВ КОМУНИСТА ! ЖИВЕО ГЕНЕРАЛ МИЛАН НЕДИЋ ! ЖИВЕЛА СРБИЈА !

Primer 8

Delatnost lidera Gorana Davidovića

Lider NSF-a Goran Davidović je „vođa” u punom smilu populističkog shvatanja te pozicije u pokretu. On je ideološki kreator i aktivistički inspirator delovanja članstva stoga zauzima i centralno mesto na sajtu i na stranicama društvenih mreža NSF. Sve njegove aktivnosti (Primer 10) su praćene vrlo sistematično, posebno ako je reč o susretanjima sa viđenim političarima iz sveta jer mu to daje legitimitet relevantnog političkog aktera u Srbiji. Davidović je najcitiranija osoba na sajtu, prenose se u celosti svi medijski sadržaji u kojima je Davidović subjekat ili objekat (Primer 9). Prenose se na sajtu NSF i njihovom Fejsbuku i tekstovi iz štampe, pre svega visokotiražnih dnevnih novina, u kojima se obrađuje delatnost Obradovića, bez obzir da li je predstavljen u pozitivnom, ili negativnom, smislu (Primer 1).

Primer 9

„Давидовић за Србин.инфо: Лажни сведок не оправдава незаконито суђење

5. марта 2017.

Горан Давидовић дао је кратки интервју за посећени интернет портал Србин.Инфо. У разговору са Тешом Тешановићем Давидовић разоткрива недоумице око суђења

и говори о свом политичком деловању. Интервју преносимо у целости: Процес против [...]”

Primer 10

„Давидовић са послаником Европског парламента

13. новембра 2016.

Давидовић се након конференције задржао у срдачном разговору са послаником Европског парламента Удом Војгтом који је велики пријатељ српског народа. Удо Војгт као посланик ЕП политички делује и ван граница ЕУ. Значајне су његове посете и подршка Сирији, Либану и Русији.

Горан Давидовић упознао је европског посланика Војгта са ситуацијом у Србији и са деловањем организације НСФ чији је Давидовић политички активиста.

Удо Војгт је немачки посланик Европског парламента испред странке Националне-демократске партије Немачке. Он је био дугогодишњи председник НПД а то је једина странка у Немачкој која је подржавала Србе током бомбардовања 1999. и која се снажно залаже против такозваног ’независног Косова’.”

Реč је о немачкој националистичкој десничарској партији (NDP). NDP је у многим медијима оквалификована као neonacistичка организација због противљења емиграцији и forsiranju bele rase, а opovrgavanju islama, али званични NDP се ограджује од политике nacional-socijalizma и себе назива modernim nemačkim nacionalistima, nacional-demokratama који се bore за čast nemačkog naroda и државе.

Politički protivnici је називају smeđom strankom, алудирајући на neonacizam NDP-a. Dakle реč је о особи која нема значајнију моć у Европском парламенту, нити ugled у данашњој политичкој пракси Европске уније. Istovremeno Војгт zastupa исте идеје као Davidović и stoga је овом susretу dat izuzetan prostor на sajту NSF.

Dobrotворne aktivnosti

Primer 11

„Божихни пакетићи за децу са Косова и Метохије

26. децембра 2016.

Национални српски фронт из Београда позива све родољубе да учествују у хуманитарној акцији прикупљања средстава за прављење божихних пакетића за децу са Косова и Метохије.

Донаторско вече биће одржано у кафани ’У пролазу’

NSF kao i svi drugi populistički pokreti insistira na uzajamnom pomaganju posebno u dane hrišćanskih praznika koji u svom podtekstu imaju humanost (Primer 11) i podršci osobama u nevolji, bespomoćnima, deci, bolesnima. Istovremeno te osobe mogu biti samo Srbi („SRBIN ZA SRBINA”!) što predstavlja otvoreni populistički nacionalizam iskazan u formi diskursa ksenofobije (Primer 12).

Primer 12

„Позив на хуманитарне акције пре доласка зиме

12. септембра 2016.

НСФ је у Београду покренуо хуманитарну акцију на коју је позвао преко нове странице на Фејсбуку:

„Пошто је претходна страница од 5000 људи обрисана, морамо на овај начин да се сналазимо ... Да нагласимо: Ово не радимо због јефтених поена, ово радимо због искрене бриге за наш народ! Ово је изнад сваке политичке борбе, и позивамо и остале патриотске организације да нам се придруже у борби за опстанак наших људи којима је најтеже! СРБИН ЗА СРБИНА!”

Zaključak

Za razliku od analognog vremena u ovom digitalnom ultradesnim organizacijama su na raspolaganju sve prednosti sajber sveta: multimedijalne platforme, društvene mreže, vlogovi i blogovi. Uz pomoć novih digitalnih medijskih formata brže i lakše dolaze do generacije koja je onlajn, kojoj je to prirodno stanište, a istovremeno traga za identitetom koji joj izmiče, ne vidi perspektivu u tradicionalnom „terestijalnom” svetu u kojem živi, niti su joj demokratske evropske vrednosti sasvim prihvatljive s obzirom da se u javnoj sferi, pa i u medijima, stalno stavljaju pod znak pitanja.

Poruke koje u onlajn svetu otvoreno šalje ekstremistička desnica upravo mladima su i eksplicitno i implicitno nacional-socijalističke, u najgrubljem smislu tumačenja tog pojma.

Strategije jezičkih izbora su uobičajene za populistički diskurs: isticanje sveprisutnosti vođe i nepogrešivosti njegovih delatnosti; ugroženost od dugog i drugačijeg koji je kriv za sve naše nedaće; pogrešno tumačenje istorije; veličanje sopstvenog istorijskog nasleđa, inače do sada, po njima, pogrešno tumačenog. Sve navedeno uz pažljivo odabranu agresivnu populističku leksiku.

Pokušaj da se zabrane dve ultradesne organizacije, analizirane i u okviru ovog korpusa, *Naši* i *Srbski narodni pokret 1389* odbijen je uz obrazloženje po kojem se „ocena Suda temelji na stanovištu da zabrana rada udruženja mora predstavljati nužnu meru demokratskog društva. U tom kontekstu Sud ukazuje da ova mera predstavlja poslednji odbrambeni akt demokratskog društva kada delovanje i aktivnosti udruženja i njegovih članova krajnje ozbiljno i intenzivno krše Ustavom zajamčena prava i slobode tako da se njima na nesumnjiv način želi ostvariti nasilno rušenje ustavnog poretka, kršenje zajemčenih ljudskih ili manjinskih prava ili izazivanje rasne, nacionalne ili verske netrpeljivosti. Stoga je Sud stanovišta da je ovu meru moguće izreći tek kada se pouzdano utvrdi da sve prethodno preduzete mere nadležnih državnih organa nisu sprečile kontinuirano delovanje udruženja i njegovih aktivnosti usmerenih na ostvarenje Ustavom zabranjenih ciljeva”⁹⁵.

---

⁹⁵ <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/88-101728/ustavni-sud-odbio-predlog-za-zabranu-rada-udruzenja-graana-srpski-narodni-pokret-1389-iz-beograda-i-udruzenja-graana-snp-nasi-iz-anelovca> pregledano 20.9.2017.

Istovremeno potpuno anarhičan i neregulisan sajbersvet je idealno mesto za samopromociju ultradesnih nacionalističkih organizacija i njihovih kontroverznih vrednosti zasnovanih na netolerantnosti prema svakom ko je drugi i drugačiji, što je potvrdila i ova osnovna kritička analiza diskursa Internet platforme *Nacionalnog srpskog fronta*.

Rezultati ukazuju na to da analizom samo učestalosti reči/izraza ne mogu se u potpunosti dekonstruisati jezički modeli srpskih nacionalističkih sajtova. Tek nakon i kritičke analize medijskog diskursa uočavaju se i eksplicitne a posebno implicitne poruke (ne)tolerantnog populističkog i nacionalističkog govora.

LITERATURA:

- Bell, David (2009). „On the net: navigating the World Wide Web”, in *Digital Cultures: understanding New media*, ed. C. Glen & R. Martin (Berkshire: The McGraw-Hill Companies, Open University Press): 30-45.
- Brin, Sergey; Page, Lawrence (1998). „The Anatomy of a Large-Scale Hypertextual Web Search Engine”. *Computer Networks and ISDN Systems*, 30(1-7): 107-117.
- Chakrabarti, Soumen (2003). *Mining the Web: Discovering Knowledge from Hypertext Data*. San Francisco, USA: Morgan Kaufmann Publishers.
- Eichmann, David (1994). „The RBSE Spider - Balancing Effective Search Against Web Load” *Proceedings of the First International World Wide Web Conference*: 113-120.
- Han, Jiawei; Kamber, Micheline; Pei, Jian (2012). *Data mining: concepts and techniques*, 3rd Edition. Waltham, USA: Morgan Kaufmann Publishers.
- Kim, Yunhwan; Russo, Silvia; Amnå, Erik (2017). „The longitudinal relation between online and offline political participation among youth at two different developmental stages”. *New Media & Society*. 19(6): 899-917
- Kodeks novinara Srbije (2006). pregledano 22.9.2017,
URL: http://www.mc.rs/upload/documents/PDF/Kodeks_novinara_Srbije.pdf
- Koster, Marian (1994). „A Standard for Robot Exclusion” pregledano 23.9.2017, URL: <http://www.robotstxt.org/orig.html>
-

- Kurepa, Tadej (2016). „Srbija: Neonacisti na čekanju” pregledano 27.9.2017, URL: <http://www.bilten.org/?p=14486>
- McBryan, Oliver A. (1994). „GENVL and WWW: Tools for Taming the Web”. *Proceedings of the First International World Wide Web Conference*: 79–90.
- MILICA ĐURĐEVIĆ – „ZAVETNICI”: Najbliža nam je ideja nacionalnog okupljanja u zajedničkom bloku (6.07.2014). *Intermagazin*. pregledano 30.09.2017, URL: <http://www.intermagazin.rs/milica-durdevic-zavetnici-najbliza-nam-je-ideja-nacionalnog-okupljanja-u-zajednickom-bloku/>
- Olston, Christopher; Najork, Marc (2010). „Web Crawling. Foundations and Trends”. *Information Retrieval*. 4(3): 175-246.
- O njima priča cela Srbija: Zgodne, seksi i lepe Zavetnice! Da li ćete im dati glas?* (12.04.2016). Ekspreso. pregledano 22.09.2017, URL: <http://www.espreso.rs/vesti/politika/44246/o-njima-prica-cela-srbija-zgodne-seksi-i-lepe-zavetnice-da-li-cete-im-dati-glas-foto-video>
- Patton, Desmond U. i saradnici (2017). „Gang violence on the digital street: Case study of a South Side Chicago gang member’s Twitter communication”. *New Media & Society*. 19(7): 1000-1018
- Pinkerton, Brian (2000). *WebCrawler: Finding What People Want*. PhD Thesis, University of Washington, USA.
- Poznati mafijaš podrška zavetnicima lečeni ubica maršira uz ekstremiste (31.03.2016.) *Blic*. pregledano 23.9.2017, URL: <http://www.blic.rs/vesti/hronika/poznati-mafijas-podrskazavetnicima-leceni-ubica-marsira-uz-ekstremiste/pqldzrj>
- Republički zavod za statistiku Srbije (2016). *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2016*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- Rice, Ronald E.; Katz James E. (2004). „The Internet and Political Involvement in 1996 and 2000”, in: *The internet in Context*, ed. P. N. Howard & S. Jones.(Thousand Oaks, CA: SAGE Publications Ltd): 103-120.
- Republička izborna komisija (2016). *Rezultati izbora za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije* pregledano 30.09.2017. URL: http://www.rik.parlament.gov.rs/doc/izbori-2016/rezultati/1.%20Zbirni_rezultati.pdf
- Tomson, Kenet (2003). *Moralna panika*. Beograd: Clio.
- Zakonom o javnom informisanju i medijima* (2014). Beograd: Službeni glasnik RS, br. 83/2014, 58/2015 i 12/2016.

LINGUISTIC (IN)TOLERANCE IN THE VIRTUAL SPACE-TIME OF SERBIAN NATIONALIST WEBSITES

Summary

The aim of the research, whose results are partially presented in this paper, was to discover how much the new digital media technologies contributed to social changes. In this case, how much and in what way nationalist movements in Serbia use the Internet to campaign and promote their views. Specifically, what are the dominant discourse strategies of (in)tolerant language use that are most common on the nationalist sites in Serbia with the focus on populism, refugee crisis, religion. Another aim was to test the computer program made especially for this occasion, whose task was to analyse the sites and calculate the frequency of words and expressions within different structures of the sites' pages. Critical discourse analysis of these sites was also used, from the aspect of the most commonly employed linguistic strategies as the mimicry for a discourse which is intolerant towards the other and different, with the focus on populism, refugee crisis, religion. This paper contains the critical discourse analysis of the site and content published only on the Nacionalni srpski front's social networking sites. The preliminary results indicate that linguistic models of Serbian nationalist sites cannot be completely deconstructed only by analysing the frequency of words/expressions. Explicit and implicit messages of (in)tolerant speech can be discovered only after the critical analysis of media discourse.

Keywords: Serbia, nationalist movements, websites, (in)tolerant language

PSEUDO-APOKALIPTIČKE STRATEGIJE I NJIHOVO MEDIJSKO POSREDOVANJE NA PROSTORIMA BIVŠE JUGOSLAVIJE

Sažetak: Pod pseudo-apokaliptičkim strategijama podrazumevamo globalno prepoznatljiv trend implicitnih i eksplicitnih manipulativnih političkih i ideoloških strategija dominacije i kontrole u uslovima strukturalnih promena na civilizacijskom nivou, koje pored ostalog podrazumevaju održavanje permanentnog vanrednog stanja, demonizaciju i kriminalizaciju političkih neistomišljenika, odnosno maniheizaciju i svođenje političkih izbora i odnosa na mitologizovane pojedinačne nosioce ili mitološki motivisanu istorijsku shematizaciju. Pseudo-apokaliptika, tako, preobučena u nužnost „duha vremena“ i atraktivnost tajnog znanja dostupnog samo posvećenicima, sa primesama institucionalizovane i „normalizovane“ konspirologije, predstavljene kao rezultat potrage za novim paradigama u istraživanju socio-kulturnih fenomena, ima značajnu ulogu u procesima iracionalizacije i mitologizacije, pa i ukidanja političkog procesa i nasleđa pravne civilizacije, sa obrisima preteće refeudalizacije sveta. Aspekti ove strategije koji uključuju zloupotrebu religijskih učenja i ulogu medija u njenom posredovanju i kulturno-političkoj aktivaciji, od posebnog su značaja za aktuelnu političko-bezbednosnu situaciju na prostorima bivše Jugoslavije.

Ključne reči: pseudo-apokaliptika, apokaliptika, refeudalizacija, politika, ideologija, civilizacija, mediji, bivša Jugoslavija.

Apokaliptički diskurs ili apokaliptički tekst, i u svom strukturalnom i u razvojnom vidu, svakako formira jedan od ključnih modela u izgradnji judeo-hrišćanskog civilizacijskog sistema (sistema civilizacije). On se, već kao takav tiče i kao takav učestvuje u formiranju temeljnih kategorija civilizacijskog razvoja: znanja, promene i kraja. Stoga nije čudo što svako temeljno (samo)preispitivanje vrednosnog sistema i institucionalnog utemeljanja judeo-hrišćanske civilizacije, ponovo aktivira apokaliptički tekst u njegovim različitim i često, makar kako se čini, oprečnim manifestacijama.

Ova „krizna“ aktivacija apokaliptičkog teksta, isključena iz bogoslužbenog ritma i poretka vaseljenske crkve, najčešće dobija oblik instrumentalističkog i manipulativnog učešća u poretku moći. Bogoslovski utemeljena imanentnost apokaliptičke vizije, kao istovremeno modela sveta i egzistencijalnog iskustva, u svom raskidu sa transcendencijom, odnosno transcendentnim izvorom apokaliptičkog iskustva znanja, promene i kraja, dobija oblik pseudo-apokaliptike, kao nesporno ideološko-manipulativne platforme zasnivanja moći kao dominacije i kontrole.

Aktuelna u i značajnijoj meri implicitna nego eksplicitna aktivacija pseudo-apokaliptičkog teksta uklopljena je u kontekst preispitivanja nasleđa moderne i zapadnjačke ideje antropološkog, etičkog i spoznajnog univerzalizma, i povezana sa krizom takozvanog „liberalno-demokratskog konsenzusa“, pa i same ideje političkog procesa zasnovanog na modelu konstitutivne, parlamentarno-predstavničke demokratije.

Pseudo-apokaliptički tekst je tesno povezan sa tekućim trendom refeudalizacije sveta, i može se reći da predstavlja jedno od njegovih nosećih platformi. Pseudo-apokaliptika i refeudalizacija su izrazito kompleksni i polimorfno generisani fenomeni, strukturalno i operativno decentrirani, usmereni ka partikularnim identitetima kao svojim nosećim „subjektima“. Ovi partikularni identiteti, u prelaznoj epohi u kojoj delujemo, mogu podjednako biti identifikovani sa stanovišta multikulturalne, trans-nacionalne i paradigme fluidnih identiteta, kao i sa stanovišta paradigme reaktiviranja ideje nacionalne države u cilju (samo)spasavanja liberalizma (čitaj: kapitalizma).

Kriza principa konsenzusa, dijalogičnosti i ravnoteže na nivou bilo nacionalnih bilo globalnih upravljačkih struktura, dovodi to reaktivacije kulturnih i civilizacijskih osnova za aktuelne identitetske i u osnovi trans-ideološke sukobe i podvajanja, instrumentalizovanih u cilju održavanja ili uvećanja moći određenih bitnih nosilaca uticaja na globalnom nivou, a u kontekstu njihove potrebe za aktivnom kontrolom nad tekućim strukturalnim transformacijama civilizacijskih i trans-ideoloških razmera.

Ovi fenomeni se u najvećoj meri, kako je već naznačeno, tiču judeo-hrišćanskog civilizacijskog areala, sa naglaskom na njegov uži identitetski spektar koji se obično imenuje kao Zapad ili zapadna civilizacija. Jasno je da se u samoj ideji, ali i političkoj i identitetskoj praksi

Zapada rađa podvojenost ili čak konfliktnost koja više nema samo ideološke i socijalno-ekonomske, nego i kulturne, pa čak i civilizacijske temelje. Jasno je da će slabljenjem institucionalnih mehanizama (pravnih, političkih, ekonomskih) u zemljama političkog Zapada pomenuti „krizni“ fenomeni postajati sve očigledniji.

Međutim, pošto Zapad i dalje predstavlja etalon „svetskosti“, preslikavanje ove konfliktnosti na globalnu ravan čini se da ima dva moguća ishoda: 1) globalizacija ovog „unutarzapadnjačkog“ konflikta pretapa se u globalnu pobunu protiv u osnovi kapitalističkog karaktera dominantnog zapadnog aparatusa, spoznajom kapitalizma kao same njegove srži i 2) policentrično generisana „konzervativna revolucija 2.0“,⁹⁶ koja podrazumeva da će takozvanim „tradicionalnim vrednostima“ nadahnuti krugovi uticaja širom sveta steći dovoljnu koncentraciju moći koja bi dovela do suštinske promene svetskog poretka.

Ono što je sigurno jeste bitno dovođenje u pitanje kako samog parlamentarno-predstavničkog demokratskog sistema tako i do skora dominantne tripartitne sheme ideološkog konsenzusa na političkom Zapadu (socijalizam-liberalizam-konzervativizam), ali i tripartitnog vrednosnog sistema oličenog u vrednostima individualne slobode, pravnog poretka i socijalne pravde.

Pseudo-apokaliptička mobilizacija ima značajnu ulogu u potenciranju podjednako koliko i u širenju straha od nužnosti kulturno-civilizacijskog (a ne samo ideološkog) zaokreta, dok se refeudalizacija najčešće prepoznaje u procesima institucionalnog prestrukturiranja, odnosno razaranja, marginalizacije i obesmišljavanja institucija koje su, bilo na nacionalnom bilo na nadnacionalnom i međunarodnom nivou, prepoznate kao „čuvarke i garanti“ (i dalje) aktuelnog svetskog poretka, sa tendencijom osporavanja institucionalnosti same, kao istorijski i civilizacijski potvrđenog oblika regulacije i redistribucije moći. Pri tome pod pseudo-apokaliptikom ne podrazumevamo eksplicitnu pro-ideološku deformaciju teološkog apokaliptičkog diskursa, već uglavnom njeno implicitno (strukturno) prisustvo i (sistemska) delovanje unutar ideoloških ili transideoloških narativa i strategija dominantnog globalnog trenutka. Takođe, pod refeudalizacijom nemamo u vidu samo nacionalno-etničko „usitnjavanje“ i

---

⁹⁶ U analogiji sa „revolucijama 2.0“, kako neki autori imenuju „novu generaciju“ takozvanih „obojenih revolucija“, koje odlikuje ključna uloga Interneta i društvenih mreža (videti Черемных 2014).

revizionističke procese obnove „tradicionalnih identiteta“, već znatno složeniji proces globalne konfliktne prestrukturacije na horizontalnoj, ali i na vertikalnoj ravni, a koja se primarno sagledava kroz socijalne i ekonomske aspekte tekućih post-globalizacijskih tokova.

Aktuelna krizna aktivacija pseudo-apokaliptičkog teksta nesporno dobija oblik specifične pseudo-apokaliptičke strategije, pod kojom se može podrazumevati globalno prepoznatljiv trend implicitnih i eksplicitnih, polimorfno generisanih, manipulativnih političkih i ideoloških strategija dominacije i kontrole u uslovima značajnih strukturalnih promena na civilizacijskom nivou, sa nezanemarljivom ulogom medijskog posredovanja.

Moglo bi se reći da pseudo-apokaliptika ima dugu tradiciju, koliko i apokaliptika sama, sa primatom složenih i raslojenih gnostičkih i milenarističkih, sa dogmatskog gledišta anti ili para-eklezijalnih tendencija, a ovde ćemo se pozabaviti njenim aktuelnim i implicitnim „otelotvorenjima“, podsetivši se najpre osnovnih kategorija civilizacijskog razvoja, u čijem formulisanju apokaliptika, pa dakle i pseudo-apokaliptika, imaju značajnu ulogu: znanja, promene i kraja.⁹⁷

Ako apokaliptički tekst u pogledu znanja insistira na otkrivenju, kao odnosnom znanju-saznanju, pseudo-apokaliptički tekst se okreće tajnom znanju, u osnovi epistemološki zatvorenom i egzistencijalno diskriminativnom ideološkom sistemu „svetovne“, a u perspektivi i „svesvetske“ hegemonije.

Ako se apokaliptički tekst u pogledu promene zasniva na transformaciji kao otvorenosti ka Drugom-drugom, pseudo-apokaliptika daje prednost, u sistemima moći utemeljenim, takozvanim promenama paradigme, bilo (dominantno) revolucionarnog bilo (dominantno) konspirološkog porekla.

Ako se apokaliptički tekst, najzad, u pogledu kraja zasniva na ideji ispunjenja kao otvaranja, otvorenosti, pseudo-apokaliptika se opredeljuje za apologetiku zatvorenog i dovršenog

---

⁹⁷ Aktuelne interpretacije apokalipse, pored dogmatskih i onih koje predstavljaju ideološku platformu savremenog američkog neokonzervativističkog hegemonizma ili, znatno manje konceptualizovanog, ruskog nacionalnog imperijalizma, kreću se u vrlo zanimljivom rasponu od interpretativne podrške idejama „biljne demokratije“ (Wampole 2016), post-feminističkim reinterpetacijama biblijskog narativa (Keller 1996; Burrus 2008), do anarhističkog argumentovanja da „otkrivenje dovodi u pitanje političku moć“ (Ellul 2011: 98). Ne zaboravljamo ni Deridin doprinos na planu filozofske reaktualizacije pojma apokalipse (Derida 1995 i 1997).

sistema moći, koji se legitimiše kao ispunjenje istorije. Kraj istorije ovde prethodi kraju vremena, a ispunjavajući se u vremenu, istorija ukida vreme, ne dozvoljavajući mu da se, transcendentalnom odnosnošću, preobrazi i otvori ka večnosti.

Ovakvo pseudo-apokaliptičko „zatvaranje sveta“ nalazi se u odnosu neposredne strukturalne analogije sa, dobrim delom njime iniciranim i njime (p)održanim, globalno usmerenim projektom refeudalizacije.

Ovaj u osnovi identitetski projekat počiva na nekoliko temeljnih kategorija: konfrontacija kao izvor identiteta; prednost reprodukcija (sebe) naspram odnosa (prema Drugom-drugom); socijalno-etički imperativ (bilo „horizontalnog“ bilo „vertikalnog“) isključivanja umesto saradnje; militarizacija pod maskom obnove „tradicionalnih identiteta“ ili partikularnih identiteta prinudno proglašanih za univerzalne; manifestna iracionalnost političkog delovanja i javnog govora naspram nemanifestne racionalnosti političkih (ili trans-političkih) strategija i odluka; mitolojska pseudo-racionalizacija socijalnog raslojavanja i redistribucije rada; medijsko posredovanje političke inverzije na liniji transparentno-netransparentno.

Neke od neposrednih istorijsko-političkih posledica i manifestacija ovakvog na pseudo-apokaliptičkom konceptu društva, istorije i kulture zasnovanog projekta refeudalizacije su sledeće:

- Pseudo-apokaliptička vizija prikazuje se kao nužnost, stvar „duha vremena“, pri čemu se prikriva ili negira njena politička strategija i ideološko utemeljenje.
- Politički proces se, opravdavan ovakvom „nužnošću“, ukida, negira i povlači pred strategijama i taktikama održavanja permanentnog vanrednog stanja, demonizacije i kriminalizacije političkog protivnika i mitološke tipizacije ili konceptualizacije, odnosno na maniheizaciji i svođenju političkih izbora i odnosa na mitologizovane pojedinačne nosioce ili pseudo-istorijske sheme.
- Preobučena u nužnost „duha vremena“ i atraktivnost tajnog znanja dostupnog samo posvećenima, ove strategija mitologizacije i iracionalizacije za cilj nesporno ima ukidanje političkog procesa i nasleđa pravne civilizacije.⁹⁸

---

⁹⁸ O savremenoj krizi pravne civilizacije videti Duzinas 2009.

- Insistiranje na prevlasti netransparentnih centara moći kao oblik političke pasivizacije; konspirološka mistifikacija kao oblik preusmeravanja pažnje sa realnih relacija i subjekata moći; podsticanje fatalističke samosvesti „poniženog naroda“ u cilju militarizacije i fatalizma nemoći pred nedodirljivim centrima odlučivanja i rukovođenja u cilju pasivizacije i preusmeravanja, ali i narušavanja unutrašnje integracije posebnih kolektivnih identitetskih jedinica.
- Reaktivacija pseudo-mesijanstva i idolatrije u političkom procesu, odnosno njegovoj destrukciji i istorijski revizionizam usmeren ka reprogramiranju kolektivnih (konfliktnih) identiteta, uključujući i kult kolektivne ili indivoidualne „izabranosti“.
- Podsticanje demografske panike i populističkih političkih praksi.⁹⁹
- Podsticanje antikulturne klime nerefleksivnosti i reprodukovanja.

Generalno, moglo bi se reći da pseudo-apokaliptičke strategije projekat refeudalizacije najuočljivije podržavaju u oblastima koji se tiču 1) principa konfliktnosti na strukturalnom nivou, 2) istorijsko-temporalne ekskluzivnosti i 3) formiranja i strukturisanja principa nužnosti u preispitivanju (negiranju ili odbrani) vrednosnih sistema i sistema institucija koji su percipirani kao globalno i epohalno-istorijski dominantni. One ovaj projekat „opslužuju“ na svim najosnovnijom kategorijama civilizacijskog razvoja: znanja (neizbežnost strukturalnog konflikta i „znanje kao moć“), promene (nužnost) i kraja (efekat „odsudnog časa“).

Pseudo-apokaliptičke tendencije i strategije svakako su ne samo posredovane nego i kreirane od strane medija, odnosno kompleksno i decentrirano strukturirane globalne medijasfere. Medijasfera sve više potiskuje, zamenjuje, prisvaja i transformiše-deformiše dosadašnje oblike semiosfere i noosfere, kao jedinstva kulturne proizvodnje i simboličke razmene na civilizacijskom nivou.

S obzirom da se globalni medijski poredak nalazi u odnosu strukturalne analogije sa globalnim ekonomskim poretkom,¹⁰⁰ a akumulacija predstavljачke moći medija tolika da je pojmove virtualizacije i simulacije opravdano možemo zameniti pojmovima koji upućuju na

---

⁹⁹ Ova tendencija ima tako očigledno pseudo-apokaliptičke temelje da se vodeći anglosaksonski istoričar Nil Ferguson oseća obaveznim da napomene kako, pored toga što „populisti nisu fašisti“, populističkim praksama uzrokovan Bregzit „nije Armagedon“ (Ferguson 2016: 21).

¹⁰⁰ Slično u Herman i Mekčesni 2004: 37.

objektivnu medijsku realnost – gde mediji (medijasfera) dobijaju pre oblik objektivne (ili jedne od objektivnih) realnosti¹⁰¹ nego predstavljačko-spoznajnog aparatusa sa višekanalnim i višesmernim odnosom prema (datoj ili makar pretpostavljenoj) objektivnoj realnosti - vezu između pseudo-apokaliptike i (ontologije) medija ne treba tražiti samo u različitim oblicima estetike i etike „nestajanja“, odnosno „kibernetičkog nihilizma“,¹⁰² nego i u sve razrađenijim i uobličnijim (mada i dalje strukturalno decentriranim i polimorfno generisanim) medijskim strategijama.

Mediji su se od svog nastanka podređivali interesima centara moći i to možda dominantno u sferi manipulacije svešću (posebno u domenu motivacije i izbora) i kreiranja slika katastrofe, bilo u sferi robnog (jer i nedostatak odgovarajućeg praška za veš, na primer, može biti plasiran kao slika katastrofe) bilo u sferi političkog marketinga, uključujući i trans-političke i trans-ideološke procese humanog modelovanja na civilizacijskom nivou.

Model funkcionisanja medija strukturalno je adekvatniji modelu funkcionisanja ekonomskog sistema nego političko-upravljačkih institucija, i sa obzirom na njegovu netransparentnu i neelektorijalnu prirodu prošao je identičan proces objektivizacije i instrumentalizacije, po kom se, poput ekonomskih, i medijski procesi nekritički predstavljaju u kategorijama datosti i nužnosti, uz tendenciozno zanemarivanje društveno-istorijskog konteksta, istoričnosti-procesualnosti i kulturno-civilizacijske kodifikacije.

Ovome svakako doprinosi i ideologija civilizacijske neutralnosti (ali zašto da ne i implicitne superiornosti) tehnologije u odnosu na sfere prirode i kulture,¹⁰³ kao i jasno urastanje medijskog i ekonomskog sistema, i njihovih tehnoloških osnova, i sistem globalno usmerene vojne bezbednosti.

---

¹⁰¹ U analogiji sa mogućnošću govora o „individualnim objektivnim realnostima“, koji dopuštaju pojedini zastupnici aktuelne fraktalno-holografske i srodnih energetsko-informacionih paradigmi (videti Герасимова 2008: 158-173).

¹⁰² Opširnije u Virilio 2005: 56 i dalje, i Virilio 2007. Ovo i srodna pitanja iz domena ontologije, estetike i filozofije medija kritički su razrađena u Vuksanović 2011: 103-149.

¹⁰³ Kritička interpretacija pojmova i fenomena tehnike i tehnologije, kao i pojam „odvajanja“, pružaju značajne priloge istraživanju naznačenog procesa „objektivizacije“ medija i mediasfere (Videti Elil 2010 i Debor 2006).

Mediji su u periodu hladnoratovskog detanta na takozvanom Istoku uglavnom imali funkciju posredovanja, kreiranja i održavanja artificijelnog pseudo-utopijskog modela socijalno-ekonomske stvarnosti, dok su na Zapadu, u usaglašenom razvoju sa razvojem komunikacione tehnologije i psiho-neuroloških istraživanja, bili usmereni na delovanje prema pojedincima i izolovanim grupacijama u smeru identitetske prekodifikacije i civilizatorske mobilizacije globalnih razmera.

Poraz pseudo-utopizma, svedenog na istorijski ograničen vid ideološko-kulturno-civilizacijskog partikularizma, i etabliranje trans-ideološkog koncepta „kraja istorije“ podudara se sa globalizacijom ali i izrazitim decentriranjem medijafere u smeru takozvane proliferacije medija, dodatno podstaknute razvojem digitalnih predstavljačko-informacionih komunikacijskih tehnologija.

Dominacija trans-ideološkog koncepta „kraja istorije“¹⁰⁴ svoj medijski odraz ima u individualistički i mikro-socijalno usmerenoj političkoj demobilizaciji u domenu popularne kulture (grandž muzika, brit-pop), plasiranjem ideološko mobilizujućih slika katastrofe u domenu fikcionalnih oblika industrije zabave (mnogobrojni filmovi katastrofe u devedesetim godinama prošlog veka) i promociji socijalne demobilizacije u domenu nefikcionalnih oblika industrije zabave (rijaliti programi), i, konačno, kreiranju nove, globalne i mobilišuće, informacione i emocionalne stvarnosti u domenu takozvanih informativnih programa (Si-en-en).

Promene medijske strategije u smeru promene funkcije i diskreditovanja i deligitimizovanja takozvanih mejnstrim medija svakako su jedan od najvažnijih ne samo pokazatelja nego i činilaca ideološkog ili trans-ideološkog zaokreta od koncepta „kraja istorije“ ka u mnogo čemu izmenjenim oblicima pseudo-apokaliptičkih strategija.

Dok je u periodu dominacije koncepta „kraja istorije“, koji je podrazumevao sliku nužnosti istorijskog i civilizacijskog razvoja motivisanu jednim specifičnim metafizičkim oblikom antropološkog realizma i anti-istorističkog istorizma, predstava protivnika uglavnom

---

¹⁰⁴ Fukujama je svoj pojam kraja istorije, preuzet i ideološki instrimentalizovan, preko Lea Štrausa i Alana Bluma, od marksiste Aleksandra Koževa (Kojève 1969), posle svoje klasične studije (Fukuyama 1992), dodatno razrađivao u okviru istraživanja odnosa demokratije i države, predlažući ponovnu legitimizaciju uloge države u razvoju (globalne) demokratije (Fukuyama 2013 i 2014). Liberalistička reaktivacija uloge države prisutna je i u danas sve atraktivnijoj ideji „liberalnog nacionalizma“ (Tamir 1993).

odgovarala predstavi virusa, kao istovremeno simboličke i parcijalne ali za optimalno funkcionisanje sistema potencijalno destruktivne pretnje, slika protivnika oličena u globalnom terorizmu, konkurentskim državama sa (stvarnim, pretpostavljenim ili izmišljenim) imperijalnim težnjama, ali i kulturološki alternativno „kodiranim“ nosiocima „unutrašnje opasnosti“, podrazumeva izmenjenu kako političko-ideološku i trans-ideološku, tako i medijsku strategiju.

Karakter medijski posredovanog i kreiranog mobilišućeg argumenta ugroženosti, sad već ne samo (funkcionalnosti) sistema nego i same strukture sistema,¹⁰⁵ više nije samo ideološki već i eksplicitno kulturno (na unutrašnjem planu) i civilizacijski (na spoljašnjem planu) motivisan.

Ova promena je u domenu javne medijske prakse možda najvidljivija u povlačenju i ublažavanju „tvrde“ verzije novogovora takozvane „političke korektnosti“, u korist njegove „mekše“ varijante, ili čak otvorenog reaktiviranja žargona konfliktnosti u domenu (javnih i korporacijskih) mejnstrim medija.

U okviru ove grupacije medija žargon konfliktnosti potencira ugroženost „poretka normalnosti“ od strane pre kulturološki nego ideološki alternativnih ili pseudo-alternativnih subjekata unutar korpusa političkog Zapada, kao i civilizacijski alternativnih ili pseudo-alternativnih subjekata na globalnom nivou, pri čemu se samom operativnom pojmu civilizacije po pravilu pridaju ideološke konotacije. Prva tendencija u osnovi se podudara sa ideološkim i trans-ideološkim konstruktom „kulturnih ratova“,¹⁰⁶ dok se druga naslanja na viševjekovnu tradiciju zapadnjačkog civilizatorskog ekspanzionizma, i danas je najvidljivija na primeru ideološkog i trans-ideološkog konstrukta „rusofobije“.¹⁰⁷

Mejnstrim mediji se u svojoj varijanti žargona konfliktnosti ne odriču frazeologije „političke korektnosti“ i tačke gledišta „liberalno-demokratskog statusa kvo“ iz epohe „kraja istorije“, ali u njihovoj propagandnoj praksi dominira (anti-liberalna) mitološka tipizacija i

---

¹⁰⁵ Imamo u vidu klasične Lumanove definicije dinamičkih modela sistema i strukture sistema (Luhman 1998).

¹⁰⁶ Pojam koji se najpre isključivo odnosio na fenomen (unutrašnje) polarizacije američke politike i kulture (Hunter 1992), da bi kasnije dobio pretpostavljene globalnije konotacije.

¹⁰⁷ Sve aktuelniji fenomen rusofobije kompetentno je obrađen u recentnim studijama: Hofbauer 2017, Kjeza 2016, Metan 2017, ne izostavljajući ni klasičnu studiju Šafarevič 1993.

pseudo-istorijska shematizacija složenih i razvojnih društveno-istorijskih i kulturno-civilizacijskih procesa i fenomena.

U sferi takozvanih alternativnih medija takođe se upotrebljava pojmovna i kategorijalna aparatura „kulturnih ratova“, pri čemu „desno“, odnosno libertarijanski, (paleo ili klasično) konzervativni ili takozvani ekstremno-desničarski mediji svoju „misiju“ (poput sajta „Breitbart“) eksplicitno određuju kao „promenu kulturne paradigme“.¹⁰⁸ „Levi“ alternativni mediji nude složene alternative takođe pre civilizacijskog i trans-ideološkog nego ideološkog karaktera.

Zajedničko za konfliktni žargon ovih medija je kritika i osporavanje liberalizma u njegovom sadašnjem stadijumu: „desno“ orijentisani mediji insistiraju na moralnoj kritici i nude alternative u rasponu od parole „više kapitalizma“, obnavljanja nacionalne države do neke vrste nadnacionalne i neetatističke libertarijanske utopije; „levi“ alternativni mediji, s druge strane, daju prednost kritici ekonomsko-tehnološkog institucionalnog poretka i poretka vrednosti, kao i civilizacijski etabliranog odnosa prirode i kulture, i njihove alternative se kreću od različitih oblika anarho-utopizma i „ostvarenog haosa“ do obnove „države blagostanja“. Ovi mediji, sa naglaskom na „desne“, aktiviraju pojmovni i kategorijalni aparat do skora politički i kulturno marginalnih, mahom dualističkih, konspiroloških modela sveta, koji centralnu poziciju u istoriji i politici pripisuju netransparentnim centrima moći na globalnom nivou, dok se spoznajno i etički legitimišu suprotstavljanjem trans-humanom karakteru ili trans-humanim tendencijama (i dalje) dominantnog svetskog poretka.

Dok takozvani alternativni mediji koji deluju u kontekstu političkog Zapada, naročito oni „desno“ orijentisani, u fokus stavljaju kulturu, državni alternativni mediji, odnosno mediji država izvan političkog Zapada, a sa globalnim pretenzijama, u svoj žargon konfliktnosti eksplicitnije uključuju civilizacijske elemente. Njihov žargon konfliktnosti motivisan je potrebom uspostavljanja distance i diferencijacije u odnosu prema „zapadnoj civilizaciji“, pod kojom se u osnovi podrazumeva ideološki i trans-ideološki civilizatorski projekat političkog Zapada, a u sebe uključuje i afirmativnu tendenciju izgradnje alternativnog civilizacijskog projekta sa univerzalnim pretenzijama. Reaktiviranje i legitimizacija konspiroloških narativa u njihovom

---

¹⁰⁸ Uticajno publicističko istraživanje strategije i prakse ovih medija u Cadwalladr 2017.

slučaju nije usmerena uglavnom prema dualističkim, koliko geostrateškim i arheo-civilizacijskim konspirološkim modelima.

Naš, eks-jugoslovenski prostor očekivano je pod uticajem i predmet je delovanja sve ove tri globalne, i pseudo-apokaliptičkom logikom oblikovane, medijske strategije.

Jednom zauvek upisan u kolonijalistički diskurs pojmom balkanizacije, koja njegovu pozicioniranost na razmeđu kulturnih i civilizacijskih shematizacija,¹⁰⁹ etničku, versku i kulturnu „usitnjenost“ i karakterističnu složenost etnogenetskih i kulturno-istorijskih procesa projektuje na ravan (anti-istorijske) nužnosti, naš deo Evrope i sveta i ovaj put bi mogao da posluži kao ogledni model tekućeg globalnog procesa refeudalizacije i primene pratećih pseudo-apokaliptičkih strategija.

Zasnovana na pretpostavkama o graničnom, konfliktnom, odbrambenom i prelazničkom karakteru identiteta većine balkanskih i posebno eks-jugoslovenskih naroda, sa težištem na najbrojnijem - srpskom,¹¹⁰ pseudo-apokaliptička mobilizacija

- graničnu prirodu lokalnog kulturno-istorijskog iskustva projektuje i instrumentalizuje kao 1) iskustvo podvojenosti i 2) iskustvo bedema-barijere;
- konfliktnost u (samo)određenju kulturnog i nacionalnog identiteta „utvrđuje“ pružanjem konceptualne i operativne podrške konfliktnoj-projektivnoj izgradnji identiteta u odnosu na „konkurentne“ lokalne identitete ili na različitim ideološkim ili trans-ideološkim obrascima modelovane predstave o takozvanim globalnim centrima moći, ne izostavljajući ni potencijale „unutrašnje“, unutar-identitetske konfliktnosti;
- odbrambenoj (samo)pozicioniranosti lokalnog identiteta doprinosi njegovim „umrežavanjem“ u šire identitetske, ideološke ili trans-ideološke formacije i podrškom tendencijama potrage za (u nekim slučajevima alternativnim) mitolojskim projekcijama o poreklu;

---

¹⁰⁹ Pomenimo samo one uticajnije i fiksirane u teorijskom obliku, od Danilevskog, preko Špenglera, do Hantingtona (videti Danilevski 2007, Špengler 1989-1990, Huntington 1996).

¹¹⁰ Ovakvu sistematizaciju izneo sam u Коларич 2016.

- prelaznički faktor identitetske (samo)realizacije utemeljuje se na projektovanju istorijskih ili pseudo-istorijskih težnji i ciljeva, kojima se kulturno-istorijska procesualnost sagledava u kategorijama nužnosti.

Mediji, pod dominacijom nacionalnih i nadnacionalnih birokratskih struktura, međunarodnih korporacija i njihovih lokalnih ispostava, bezbednosnih, kriminogenih i para-kriminogenih struktura, projekte refeudalizacije zasnovane na pseudo-apokaliptičkim strategijama opslužuju obrascima medijskog delovanja koji su usmereni ka:

- mitologijskoj projekciji lokalnih i globalnih pojedinačnih nosilaca moći (pojedinaca i grupa);
- argumentu bezalternativnosti određenih identitetskih i strukturalnih izbora na političkom, ekonomskom i bezbednosnom planu;
- iracionalizaciji političkog procesa i deinstitucionalizaciji;
- konfliktnom i ekskluzivističkom samoodređenju lokalnog identiteta i mitologijsko-manipulativnoj shematizaciji „konkurentskih“ identiteta lokalnog ili globalnog karaktera;
- etabliranju narativa o ugroženosti, restrukturiranju mitologijskih i paraistorijskih narativa o poreklu, kao i mobilizatorskoj reaktivaciji „mitova obnove“.

Pseudo-apokaliptičke strategije, kao i njihove medijske projekcije, svakako ne doprinose mirnoj koegzistenciji pojedinaca i lokalnih zajednica, njihovoj kulturnoj izgradnji i (samo)izgradnji pojedinaca, institucionalizaciji i unutrašnjoj integraciji zajednice u smeru dinamičnog i kreativno raslojenog društva utemeljenog na (samo)osveštenim i integrativnim kulturno-civilizacijskim matricama, unutar jednog globalnog poretka aktivne kulturno-civilizacijske pluralnosti.

Prepoznati ove manipulativne obrasce koji nam se, uz moćnu medijsku podršku, propagandno podastiru u bezličnom vidu nužnosti „duha vremena“, svakako može pomoći da se ne prepustimo smrtonosnom zovu pasivizacije i fatalizma, i posvetimo se aktivnoj izgradnji sveta slobode i mira. Da se ne prepustimo zovu „kraja“ kao zovu smrti, već da težimo ka preobražaju, ne onom koji nam je pod bilo kojim izgovorima, pa makar i onim najslatkorečivijim, nametnut i podmetnut, već u ljubavi i slobodi.¹¹¹

---

¹¹¹ Autor se zahvaljuje Aleksandru Subotiću. Tekst je posvećen Adamu Gariju (Adam Garrie).

LITERATURA:

- Burrus, Virginia (2008). *Saving Shame: Martyrs, Saints, and Other Abject Subjects. Divinations: Rereading Late Ancient Religion*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Cadwalladr, Carole (2017). „Robert Mercer: The Big Data Billionaire Waging War on Mainsream Media“. *The Guardian*, Retrieved 7th May 2017, URL: <https://www.theguardian.com/politics/2017/feb/26/robert-mercero-breitbart-war-on-media-steve-bannon-donald-trump-nigel-farage>.
- Черемных, Константин; Восканян, Маринэ; Кобяков Андрей (2014). *Анонимная война. От аналитиков Изборского клуба*. Москва: Изборский клуб-Алгоритм.
- Danilevski, Nikolaj (2007). *Rusija i Evropa*. Beograd: Nolit-Dosije.
- Debor, Gi (2006). *Društvo spektakla*. Beograd: Anarhija-blok 45.
- Derida, Žak (1995). *O apokaliptičkom tonu usvojenom nedavno u filozofiji*, Podgorica: Oktoih.
- Derrida, Jacques (1997). *Politics of Friendship*. London & New York: Verso.
- Duzinas, Kostas (2009). *Ljudska prava i imperija - politička filozofija kosmopolitizma*. Beograd: Službeni glasnik.
- Elil, Žak (2010). *Tehnologija ili Ulog veka*. Beograd: Anarhija-blok 45 i Bratstvo iz Erevona.
- Ellul, Jacques (2011). *Anarhija i kršćanstvo*. Zagreb: DAF.
- Ferguson, Niall (2016). „Populism as a Backlash against Globalization - Historical Perspectives“. *Horizons*, 8: 12-21.
- Fukuyama, Francis (1992). *The End of History and the Last Man*. Free Press.
- Fukuyama, Francis (2013). „Democracy and the Quality of the State“. *Journal of Democracy*, 24-4: 5-16.
- Fukuyama, Francis (2014). *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Герасимова, И. А. (ред.) (2008). *Визуальный образ*. Москва: Институт философии РАН.
- Herman, Edvard i Mekčesni, Robert (2004). *Globalni mediji*. Beograd: Clio.
- Hofbauer, Hanes (2017). *Slika neprijatelja - Rusija*. Beograd: Albatros plus.
- Hunter, James Davison (1992). *Culture Wars: The Struggle to Define America* New York: Basic Books.

- Huntington, Samuel P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Кара-Мурза, Сергей (2007). *Манипуляция сознанием*. Москва: Эксмо.
- Keller, Catherine (1996). *Apocalypse Now and Then: A Feminist Guide to the End of the World*. Boston: Beacon Press.
- Kjeza, Đulijeto (2016). *Rusofobija*. Beograd: Albatros plus.
- Kojève, Alexandre (1969). *Introduction to the Reading of Hegel: Lectures on the Phenomenology of Spirit*. Basic Books.
- Коларич, Владимир (2016). „Между Востоком и Западом: опыт Сербии“, усмено излагање на „V Ставропольский Форум Всемирного Русского Народного Собора «Северный Кавказ 1917-2017: уроки столетия»“, Ставрополь, 29-30. 11. 2016.
- Luhmann, Niklas (1998). *Teorija sistema*. Beograd: Plato.
- Metan, Gi (2017). *Rusija-Zapad: hiljadu godina rata, rusofobija od Karla Velikog do ukrajinske krize*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Šafarevič, Igor (1993). *Rusofobija*. Kragujevac: Pogledi.
- Špengler, Oswald (1989-1990). *Propast Zapada I-IV*. Beograd: Književne novine.
- Tamir, Yael (1993). *Liberal Nationalism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Virilio, Paul (2005). *City of Panic*. Berg: Oxford-New York.
- Virilio, Paul (2007). *Strategy of Deception*. London-New York: Verso.
- Vuksanović, Divna (2011). *Filozofija medija 2, Ontologija, estetika, kritika*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti-Čigoja štampa.
- Wampole, Christy (2016). *Rootedness: The Ramifications of a Metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.

Vladimir Kolarić

PSEUDO-APOKALYPTIC STRATEGIES AND THEIR MEDIA
MEDIATION IN THE FORMER YUGOSLAVIA

Summary

Under the pseudo-apocalyptic strategies mean globally recognized trend implicit and explicit manipulative political and ideological strategy of domination and control in terms of the structural changes in the level of civilization, which among other things include the maintenance of a permanent state of emergency, demonization and criminalization of political opponents, and the reduction of political choices and mythologized relationship to individual holders or mythological motivated historical shematization. Pseudo-apocalyptic, so dressed as a necessity of "the spirit of the time" and the attractiveness of secret knowledge available only to the devotees, with a hint of institutionalized and "normalized" conpirology presented as a result of the search for new paradigms in the study of socio-cultural phenomenon, has an important role in the irrationalization and myth, including the abolition of the political process and the legal heritage of civilization, the contours threatening refederalization of world. Aspects of this strategy involving misuse of religious teachings and the role of the media in its mediation and cultural-political activation of particular importance in the current political and security situation in the former Yugoslavia.

MEDIJI, POLITIKA, RELIGIJA, IZBEGLIČKA KRIZA

UDC 364-56:[32:28

Nataša Jovanović

Filozofski fakultet, Beograd

Vladimir Ajzenhamer

Fakultet bezbednosti, Beograd

UNIFIKACIJA ISLAMA KAO INSTRUMENT HANTINGTONIZACIJE MIGRANTSKE KRIZE

“Ako je demografija sudbina, populaciona kretanja su motor istorije.”
(Semjuel P. Hantington)

Sažetak: Pored demografskih, ekonomskih i kulturnih izazova sa kojima se evropska društva susreću u kontekstu savremene migrantske krize, jedan od važnijih segmenata pomenute tematike je i politički odgovor na novonastalu situaciju. Stavovi evropskih zvaničnika oblikovani su različitim kontekstualnim (pre svega ideološkim) determinantama, međutim, kako je populacija koja dolazi iz Afrike, Bliskog Istoka i Azije pretežno islamske verosipovesti, jedan od glavnih (teorijskih i ideoloških) argumenata koji se neretko (zlo)upotrebljava u javnim narativima je reaktuelizacija navodne validnosti Hantingtonove teze o sukobu civilizacija. Kulture (odnosno civilizacije) se predstavljaju kao jedinstvene i homogene celine koje su u nepomirljivo antagonističkom odnosu u gotovo viševjekovnoj ravni. Autori rada istražuju argumente u savremenim političkim diskursima koji ilustruju sve češću upotrebu Hantingtonovog zaključka kao svojevrsnu paradigmatiku optiku kroz koju se posmatra i predstavlja migrantska kriza. U radu je akcent stavljen na teorijsku i epistemološku pretpostavku mogućnosti plasiranja ovakve retorike a to je posmatranje islama kao unificirane i monolitne religije sa izrazito militarsitičkim predznakom. Autori navode i primere diskursa koji sa alarmantnim tonom potenciraju upravo ovakvo shvatanje islama i muslimanske populacije. Na kraju jasno su podvučene implikacije ovakvih narativa i na političkoj ravni (u vidu eventualnog povećanja broja potencijalnih glasača) i na bezbednosnom nivou (potencijalna diskriminacija i fizičko ugrožavanje migranata).

Ključne reči: migrantska kriza, Sukob civilizacija, hantingtonizacija, sekuritizacija, islam, politički diskursi, multikulturalizam, nacionalni identiteti, *Drugost*, međunarodni odnosi

Migrantska kriza sa kojom se u toku proteklih nekoliko godina suočila Evropa (i kao geografska i kao politička odrednica) predstavlja akceleraciju dugoročnog globalnog trenda relociranja svetskog stanovništva. U prilog ovoj tezi govore podaci UNHCR-a koji ukazuju da je “svetska izbeglička populacija počev od 1960. svake godine rasla, da bi 1995. godine dostigla maksimalan broj preko 27 miliona, posle čega je početkom 2003. godine počela da opada na još uvek zabrinjavajućih 20 miliona, ili svaku tristotu osobu u svetu“ (Kegli, Vitkof 2006: 368). Broj zbrinutih lica u vremenskom intervalu između 1960. i 2002. godine iznosi približno 400 miliona izbeglica (Kegli, Vitkof 2006: 368), a noviji podaci UNHCR-a pokazuju kako je 2015. godine broj izbeglica na globanom nivou bio blizu cifre od 21.3 miliona ljudi (UNHCR 2015).¹¹² Ipak, ono što aktuelnu migrantsku krizu čini jedinstvenom “evolutivnom” fazom ovog, Brodelovskom terminologijom rečeno, *procesa dugog trajanja* (Braudel 1982: 25-55),¹¹³ jeste činjenica da se Stari kontinent suočava sa dosada nezabeleženim masovnim i nekontrolisanim prilivom migranata i izbeglica koji bežeći od rata i siromaštva napuštaju bliskoistočne, afričke i azijske države.¹¹⁴

Kako najveći broj migranata dolazi iz zemalja u kojima islam predstavlja dominantnu religijsko-kulturnu matricu, strah domicilnog evropskog stanovništva od političkih, bezbednosnih i kulturnih implikacija ovog migratornog potresa sve više poprima dimenziju religijskog animoziteta usmerenog na pridošlice islamske vere. U pobrojane implikacije ne spadaju samo fenomeni uzrokovani neposrednim “delanjem” migranata, već i sve primetnija radikalizacija političkog i bezbednosnog diskursa koji “starosedeoći” zauzimaju prema

---

¹¹² Važno je napomenuti da se ovi podaci odnose na osobe prinuđene na migracije ratom, oružanim sukobom ili nekim drugim vidom nasilja i represije. U prezentovane cifre nije uračunat onaj deo svetske populacije koji se na migraciju odlučio usled loših životnih uslova, gladi, siromaštva ili želje za ekonomskim prosperitetom.

¹¹³ Tokom XX veka, u kružoku francuskih istoričara, rođen je istorijski pristup zasnovan na ekonomskim premisama, koji će ubrzo biti prihvaćen i od strane drugih društvenih nauka i postati poznat pod nazivom “Proces dugog trajanja” (franc. *longue durée*). Najistaknutiji zagovornik ovog pristupa bio je Fernand Braudel. Braudel je društvena dešavanja video, ne kao zasebne “događaje”, već prvenstveno kao posledice dugotrajnih procesa koje je on nazvao „sporoevoluirajućim društvenim strukturama” (Braudel 1982: 25-55).

¹¹⁴ Prema izveštajima *Evropske agencije za upravljanje operativnom saradnjom na spoljnim granicama Evropske Unije* (eng. skr. FRONTEX) ka Zapadnoj Evropi, kao odredištu migrantata sa ovih područja, vodi pet glavnih migrantskih ruta. Zapadnoafričkom rutom ka Španiji i Portugalu kreću se migranti iz Maroka, Gvineje, Senegala i Obale Slonovače. Zapadnomediterskom rutom u Evropu, preko Pirinijeskog poluostrva, stižu migranti iz Libije, Alžira, Malija, Nigerije i Kameruna. Centralnomediterskom rutom, preko Malte i Sicilije, u Francusku i Italiju dolaze migranti iz Tunisa, Nigerije, Somalije i Eritreje. Istočnomediterskom rutom, koja se račva u dva “toka” (prvi, preko Grčke i Bugraske, drugi, preko Turske i Kipra), u svoj “pohod” na Evropu kreću migranti iz Sirije, Somalije, Avganistana, Pakistana, ali i stanovnici pojedinih država Podsaharske Afrike. Zapadnobalkanska ruta još jedna je od “trasa” kojom migranti sa područja Avganistana, Bliskog istoka i Severne Afrike pokušavaju da se dokopaju evropskog tla (Lipovac, Đurić, 2015: 72-73).

migrantima. Stoga nećemo pogrešiti ukoliko primetimo kako je jedna od glavnih *differentia specifica* aktuelne faze pomenutog *longue durée* procesa činjenica da je njome otvoreno “novo poglavlje” u odnosu Zapadne civilizacije prema islamu. Jedno od glavnih obeležja tog “novog poglavlja” jeste posmatranje migranata-muslimana, a sa njima i migrantske krize *en générale*, kroz prizmu Hantingtove teorije o sukobu civilizacija. Migranti se posmatraju kao neprijateljski nastrojeni *Drugi*,¹¹⁵ a migrantska kriza kao naredna “etapa” u viševekovnom sukobu hrišćanskog i muslimanskog sveta. Kako bi ovakav (prevashodno fatalistički) diskurs zvučao uverljivije i “argumentovanije” njegovi nosioci često posežu za unifikacijom migrantske raznolikosti posredstvom simplifikovanog i pežorativno obojenog generišućeg “islamskog” prefiksa. Na taj način brojni negativni fenomeni uzrokovani migrantskom krizom bivaju etiketirani kao “islamski”, a da se pritom u potpunosti ignoriše sva raznolikost etničkog, religijskog, ili klasnog sastava migranatskog mnoštva koji прибежиште traži u zemljama Zapadne Evrope. Zanemarivanje različitosti i percepcija islama kao monolitnog versko-pravnog sistema jedno je od glavnih obeležja *hantingtonizacije* migrantske krize, koja zajedno sa sekuritizacijom migrantskog pitanja i islamofobijom (čiji je porast evidentan među evropskim “starosedeočima”)¹¹⁶ predstavlja zapaljivu smešu koja u budućnosti može rezultirati eksplozijom verski i etnički motivisanog nasilja.

Kako bi ovakav scenario bio izbegnut, veoma je važno razumeti na koj način *hantingtonizacija* migrantskog pitanja funkcioniše. Stoga ćemo se u narednom poglavlju pozabaviti osnovnim obeležjima ovog procesa, kao i osnovnim karakteristikama *sekurtizacije* i proizvodnje *Drugosti*, kao srodnih procesa neraskidivo povezanih sa procesom *hantingtonizacije*. Potom ćemo, u centralnom delu rada, pažnju usmeriti na pežorativno i simplifikovano unificiranje islama kao glavnog mehanizma *hantingtonizacije* migrantske krize.

Hantingtonova teorija kao idejni ram za borbu sa civilizacijskim “neprijateljem”

---

¹¹⁵ Teorijski koncept *Drugog* predstavlja deo identitetske dijade Sopsstvo-drugost koja igra odlučujuću ulogu u procesu formiranja kolektivnih identiteta. Konceptom *Drugosti*, eksplicitno ili implicitno, bavili su se brojni teoretičari društvenih nauka poput Dirkema (*Emile Durkhem*), Barta (*Frederik Barth*), Šmita (*Carl Shmitt*), Venta (*Alexander Went*) i Nojmana (*Iver B. Neumann*) i dr.

¹¹⁶ Tokom proteklih nekoliko godina ispitivanja javnog mnjenja sprovedena u državama Zapadne Evrope pokazuju da je islamofobija sve rasprostranjenija na prostoru Starog kontinenta. Tako je istraživanje agencije *YouGov poll* pokazalo da 55% Britanaca veruje da je islam sukobljen sa vrednostima britanskog društva (YouGov, 2015). Situacija nije ništa drugačija ni u Francuskoj gde, prema istraživanje agencije *Ipsos*, od 1000 ispitanika čak 61% veruje da je islam nekompatibilan francuskom društvu (Pleasance, 2017). Još radikalnija uverenja zabeležena su u Nemačkoj, gde je istraživanje Univerziteta u Lajpcigu pokazalo kako, od 2420 ispitanih, 40% smatra da muslimanima treba zabraniti ulaz u Nemačku (Reuters, 2016).

Pojam *hantingtonizacije* spada u kategoriju kolokvijalnih akademskih izraza, koji najjednostavnije možemo definisati kao stavljanje neke pojave ili procesa u kontekst teze o sukobu civilizacija. Reč je o teoriji koju je, sredinom devedestih godina prošlog veka, razvio Semjuel Hantington (*Samuel P. Huntington*),¹¹⁷ pošavši od pretpostavke da će, nakon okončanja ideološki obojenog hladnoratovskog antagoniza između kapitalističkog Zapada i socijalističkog Istoka, uslediti vek međusobne etno-religijske antagonizacije i konfrontiranja dominantnih “civilizacijskih” matrica.¹¹⁸ Kako to sam Hantington primećuje “U posthladnoratovskom svetu ističu se zastave i drugi simboli kulturnog identiteta, uključujući krstove, polumesec i, čak, pokrivanje glava, zato što se računa da je kultura i kulturni identitet ono što je najznačajnije za većinu ljudi. Ljudi otkrivaju nove, ali često stare identitete i marširaju pod novim, ali često starim zastavama koje dovode do ratova sa novim, ali često starim neprijateljem” (Hantington, 2000: 20).

Istaknuto mesto u ovoj teoriji, što se lako da zaključiti iz prethodnog citata, zauzima problem sukoba hrišćanskog Zapada i islamskog Istoka, koji za Hantingtona predstavlja neminovnost. Hantington posebnu opasnost vidi u koliziji između opadajućih demografskih trendova u zapadnim društvima i demografskog “buma” u islamskim društvima.¹¹⁹ U tom kontekstu upravo migracije (pored tzv. krvavih granica)¹²⁰ postaju okosnica njegovog sumornog viđenja hrišćansko-muslimanskih odnosa u XXI veku. Primećujući kako brojnije stanovništvo uvek zahteva više resursa i da stoga društva sa rastućom populacijom “teže ka spolja, da okupiraju teritoriju i izvrše pritisak na druge demografski manje dinamične narode” (Hantington, 2000: 132) ovaj teoretičar međunarodnih odnosa zaključuje kako “Porast islamske populacije otuda predstavlja važniji činilac koji doprinosi sukobima duž granica islamskog sveta između

---

¹¹⁷ Hantingtonova teorija je svetlo dana ugledala isprva u formi kraćeg naučnog rada pod naslovom “Sukob civilizacija?” objavljenog 1993. u časopisu *Foreign Affairs*, da bi potom, 1996. godine, doživela narednu inkarnaciju u vidu istoimene knjige (pun naziv knjige glasio je “Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka”) u kojoj je Hantington detaljnije elaborirao svoje ideje.

¹¹⁸ Hantington je “civilizacije” klasifikovao na osnovu kriterijuma religijske pripadnosti, lingvističke sličnosti i geografske bliskosti. U tom kontekstu on kao dominantne civilizacijske matrice prepoznaje Zapadnu civilizaciju koju čine Evropa, Severna Amerika, Australija i Novi Zeland (kao zemlje naseljene Evropljanima), Islamsku, Siničku (kinesku tj. konfučijansku), Hindu, Japansku, Pravoslavnu i moguće Afričku (Hantington, 2000: 49, 271).

¹¹⁹ U tzv. zemljama Globalnog severa “zbog negativne stope prirodnog priraštaja hrišćanskog stanovništva, i znatnog priliva nehrišćanskog življa sa znatno većom stopom prirodnog priraštaja, udeo hrišćana konstantno će se smanjivati” (Kilibarda, Mladenović, Ajzenhamer, 2014: 91).

¹²⁰ Reč je o frazi, tačnije konstataciji, koju je Hantington upotrebio izvodeći zaključak o znatno većoj involviranosti muslimana u savremene svetske sukobe, koji se odvijaju prevashodno na prostoru razgraničenja islama i drugih civilizacija. Po Hantingtonovom sopstvenom priznanju, nijedan iskaz u njegovom članku u *Foreign Affairs*-u nije izazvao toliko kritika koliko tvrdnja da su granice islama krvave, i da je isti slučaj i unutar njegovih granica (Hantington, 2000: 286) .

muslimana i ostalih naroda. Pritisak stanovništva kombinovan sa ekonomskom stagnacijom dovodi do muslimanske migracije u zapadna i druga nemuslimanska društva, stvarajući u njima imigraciono sporno pitanje” (Huntington, 2000: 132).

Važno je istaći kako teorija “Sukoba civilizacija” u svom izvornom obliku ne sadrži pežorativni odnos prema islamu, niti nastoji da ciljno antagonizira islamsku civilizaciju, oslikavajući je kao pretnju hrišćanskim društvima. Ipak, njegove teze oslonjene na, geografsko-organicistički obojen, demografski argument,¹²¹ insistiranje na inkompatibilnosti savremenog islamskog “uskrsnuća” sa političkim i kulturnim tekovinama Zapada (Huntington, 2000: 121-133),¹²² kao i zaključak da su muslimani tokom prve polovine devedesetih godina XX veka učestvovali u “više međugrupnih nasilja od nemuslimana” i da su u ovom periodu “dve trećine do tri četvrtine međucivilizacijskih ratova bili između muslimana i nemuslimana” (Huntington, 2000: 286), pružila su veoma plodno tlo za potonje simplifikacije, zloupotrebe i iskrivljene interpretacije njegovih ideja. Stoga, kada koristimo termin *huntingtonizacija* mi pod njime pre svega podrazumevamo uprošćeno i (zlo)namerno posmatranje određenog fenomena (u našem slučaju migrantske krize) kroz prizmu identitetske politike, pri čemu se uzrok problema traži u sferi religijskog i kulturnog, a kao njegovo glavno obeležje ističe se “međucivilizacijska” konfliktna interakcija.

Kako bi *huntingtonizacija* jednog problema bila uspešno sprovedena u delo ona se mora odvijati uporedo sa procesom *sekuritizacije*¹²³ i procesom *proizvodnje Drugosti*. Pri tom, sekuritizaciju ćemo odrediti kao tendenciju u savremenoj politici da “politički subjekt dramatičuju neko pitanje tako da se čini da ono ima apsolutni prioritet. Nešto se predstavlja kao egzistencijalna pretnja: ako ovo ne rešimo sve drugo će biti irelevantno... Na taj način, politički akter za sebe uzurpira pravo da rešava pitanje o kome je reč ekstremnim sredstvima, da narušava uobičajena pravila političke igre” (Wiberg u Fatić, 2010: 138). Glavni mehanizam sekuritizacije

---

¹²¹ Pomenuta Huntingtonova teza da društva sa rastećom populacijom teže spoljnoj tj teritorijalnoj ekspanziji u mnogome podseća na teoriju “Životnog prostora” (nem. *Lebensraum*), koju je zastupao nemački antropo-geograf Fridrih Racel (*Friedrich Ratzel*). Prema Racelu “nacijama je potreban odgovarajući životni prostor [...] Iz toga proističe urođena potreba nacije kao i svakog drugog organizma da osvaja prostor. jači narodi otimaju prostor slabijim (pre svega susednim) narodima, koji taj gubitak plaćaju sopstvenim nestankom (Kilibarda, 208: 35).

¹²² Na ovoj potki razvija se teza o organskom jedinstvu islamske vere i politike, kao nepremostivoj barijeri između vrednosni zapadnih društava i islamskih vrednosti duboko inkorporiranih u (suštinski nesekularna) muslimanska društva (Za više o ovoj temi videti: Ajzenhamer, 2011: 280-295).

¹²³ Pojam *sekuritizacije* skovao je danski politikolog Oli Viver (*Ole Weaver*) u približno isto vreme kada je Huntington objavio “Sukob civilizacija”, te su se ova dva teorijska koncepta, nakon terorističkog napada 11. septembra, vrlo brzo ispreplitali ne samo u teoriji, već i u praksi, pružajući idejnu potporu Bušovom (*George W. Bush*) Globalnom ratu protiv terorizma.

je diskurzivno “etiketiranje” određenog fenomena (migracije) kao bezbednosne pretnje, pri čemu kreatori tj. emiteri diskursa moraju biti pripadnici uticajnih društvenih grupa (najčešće je reč o vladajućim elitama, ali “nosioci” sekuritizacije takođe mogu biti i druge uticajne društvene strukture npr. političke stranke i pokreti, religijske grupe ili mediji). Cilj takvog diskursa je “podizanje nivoa tolerancije javnosti na primenu ekstremnih mera [...] sve u cilju rešavanja ‘gorućeg problema’” (Fatić, 2004: 138). Iz tog razloga *hantingtonizacija* migrantske krize nužno podrazumeva i dominantni diskurs koji će u javnosti stvoriti sliku o migrantima kao o bezbednosnoj pretnji, o čemu će više reči biti u nastavku rada.

Naposletku, uspeh *hantingtonizacije* zavisi i od toga u kolikoj će meri uspeti da određenom fenomenu (procesom *sekuritizacije* diskurzivno pretvoren u egzistencijalnu pretnju) prisjedini i karakteristike tzv. preovlađujućeg *Drugog*. Proces proizvodnje *Drugosti* od velikog je značaja za ostvarivanje jedinstva zajednice,¹²⁴ koje je preduslov uspešne “odbrane” od spoljne pretnje. Iver Nojman (Iver Neumann) primećuje kako pojedine analize, poput Hantingtonovog eseja o sukobu civilizacija „nude *proizvodnju drugog* kao konkretan politički savet za slučajeve kada određene ljudske zajednice treba 'slepiti'“ (Nojman, 2011: 56). Takva kohezija počiva na antagonizaciji *Mi versus Drugi*, pri čemu kolektivno *Sopstvo* jača sa jačanjem pretnje od *Drugog*. Stoga *Drugost* sama po sebi nije dovoljna da bi *hantingtonizacija* bila u potpunosti realizovana već ona mora biti *preovlađujuća Drugost* tj. *Drugost* u tolikoj meri različita od našeg *Sopstva* da predstavlja pretnju njegovom opstanku. U tom smislu da bi proces *hantingtonizacije* migrantske krize bio upotpunjen migrant mora biti pretvoren u preovlađujućeg *Drugog* – migranta muslimana, radikalnog islamistu i teroristu čije stupanje na tlo Evrope predstavlja permanentnu pretnju evropskom hrišćanskom identitetu i stilu života (pa i samom životu) evropskih starosedelaca.¹²⁵

---

¹²⁴ Stvaranje kolektivnog identiteta podrazumeva razdvajanje sopstva od drugog kao aktivnog i stalno prisutnog dela stvaranja tog identiteta. “Stvaranje društvenih granica nije posledica integracije nego jedan od njenih neophodnih apriornih sastojaka” (Nojman, 2011: 55). Stoga “kolektivno *Sopstvo* kakav je npr. nacionalni, etnički ili verski identitet nije rezultat samo internih interakcija koje se odvijaju između pripadnika jedne grupe koji sebe percipiraju kao “istovetne”, već je ono istovremeno rezultat interakcije sa *Drugima* tj. onima koji su “drugačiji”. Uprošteno rečeno, kolektivno *Mi* ne zavisi samo od naših odnosa sa nama sličnima, već i odnosa u koje stupamo sa *Onima* koji su drugačiji od nas” (Ajzenhamer, 2016: 206).

¹²⁵ Da se sličan recept može primeniti i na druge migrantske grupe prikazuje sledeća izjava aktuelnog američkog predsednika Donalda Trampa (Donald Trump): “Kada Meksiko šalje svoje ljude, oni ne šalju svoje najbolje. Oni ne šalju vas. Oni ne šalju vas! Oni šalju ljude koji imaju puno problema, i oni donose te probleme nama. Oni donose drogu. Oni donose kriminal. Oni su silovatelji. A neki su pretpostavljam i dobri ljudi” (Washington Post Suff, 2015).

Unifikacija islama kao mehanizam hantingtonizacije

Evropa ima dugu istoriju etiketiranja migranata kao alarmantne pretnje po domicilnu ekonomiju i bezbednost i, nadasve, nacionalnu kulturu i idenitet. Nakon pada Berlinskog zida istočnoevropski migranti na Zapadu pericpirani su kao uzurpatori radnih mesta. Slična slika formirana je i kada je reč o migrantima sa Zapadnog Balkana. Romi su, takođe, često identifikovani kao nacionalna manjina koja ugrožava bezbednost i kulturu. Primera ima još mnogo, a gradacija građenja *Drugosti se*, po pravilu, odvija na sličan način. Najpre se akcenat stavlja potencijalno popunjavanje radnih mesta i to, pre svega, pripadnicima nižih klasa (jer se prevashodno radi o manuelnim poslovima za nekvalifikovane i polukvalifikovane radnike). Sledeći argument koji se navodi u prilog tome da se treba odupreti prilivu migranata je navodni porast stope kriminaliteta u delovima zemlje ili gradskim zonama u kojima su oni dominantno stacionirani. U štampi se ređaju članci o povećanom broju pljački i silovanja a (desno orijentisani)¹²⁶ politički lideri pozivaju se na tu “crnu” statistiku kako bi ksenofobičnom retorikom privukli što više glasača koji smatraju da pridošlice sa drugačijm etničkim i religijskim prefiksom jesu jedan od glavnih nacionalnih problema. Na kraju ove gradacije straha od drugačijeg retorika gotovo uvek “sklizne” sa socijalnih statistika na raspravu o apstraktinijim pojmovima kao što su strah od ugrožavanja ideniteta, kulture i jezika. Taj strah sumblimira i prethodno pomenute bojazni, ali paniku podiže i na jedan viši i opštiji nivo koji stavlja znak pitanja na multikulturnizam *en générale* (Fekete, 2009; Woodak, 2015; Jovanović, 2017a).

Pojednostavljena i stereotipizirana retorika o migrantima je, dakle, konstanta u evropskim diskursima. Reč je o tzv. “diskursima rizika” (Korac-Sanderson, 2017: 25) koji su sveprisutni u javnim govorima. Pa ipak, kada je reč o najnovijoj migranstkoj krizi ona je uslovljena još jednom specifičnošću zbog koje možemo podvući demaracionu liniju u odnosu na prethodno pomenute slučajeve. Naime, usled toga što migranti dolaze sa Bliskog Istoka i dominantno su pripadnici islamske veroispovesti, njihov dolazak na teritoriju Evrope obeležen je retorikom o terorizmu sa islamskim predznakom. To je, dakle, distinktivni element u odnosu na generički

---

¹²⁶Analizom diskursa evropskih lidera jasno je da antimigratorna retorika dominira kod političkih aktera bliskim desnom polu ideološkog spektra, ali to ne znači da ovaj narativ ne primenjuju i lideri koji nominalno pripadaju drugačijim političkim orijentacijama (Fekete, 2009).

karakter svih migranata kao *Drugosti*. Od 2001. godine raste broj terorističkih napada na Zapadu i to je svojevrsno narativno “opravdanje” za prikazivanje priliva stanovništva sa Bliskog Istoka u tom ruhu: Dakle, pored toga što se muslimanski migranti, kao i svi drugi migranti percipiraju i kao ekonomska i kulturološka opasnost, sada se u prvi plan stavlja bezbednosna pretnja. I nije reč o bilo kakvoj bezbednosnoj ugroženosti – reč je o permanentnoj i sveobuhvatnoj panici za sopstveni život na svakodnevnom nivou. Stvaranje slike da svaki ulazak u metro ili odlazak na koncert može biti fatalan neretko se koristi kao argument neophodnosti borbe protiv islama. Potencijalna pretnja terorizmom postaje izgovor za narrative usmerene ka sukobu na civilizacijskoj ravni. Multikulturalizam se proglašava mrtvim a ideja o nužnosti nacionalnog jedinstva dobija ideološku snagu u antagonizmu sa islamskim *Drugim* (Jovanović, 2017b: 273-274; Korac-Sanderson, 2017: 28).

Preduslov za zagovaranje takve retorike je unifikacija islama kao jednoobrazne, monolitne religije sa izrazitim militarističkim predznakom. Esencijalizacija religije je početni korak u daljoj stigmatizaciji i diskriminaciji pripadnika te vere. Reč je o takozvanom trofaznom delatnom okviru drugojačenja. “Njegova prva faza ogleda se u marginalizaciji, druga u esencijalizaciji, a treća u stigmatizaciji manjinske populacije” (Pišev, Milenković, 2013: 973). Da bi se obezbedilo opravdanje za borbu protiv “islamske civilizacije” neophodno je, najpre, teorijski a potom i retorički nivelisati sve različitosti *Drugog*. Ukoliko se izgube iz vida ne samo etničke, nacionalne, klasne, rodne nego i versko-frakcione različitosti lakše će se stvoriti homogeni teorijski i ideološki osnov koji podrazumeva jednoobraznost neprijatelja sa osnovnom karakteristikom potencijalnog napadača. Osnovni narativni konstrukt koji služi kao početni impuls za *hantigtonizaciju* savremene migratnske krize je predstavljanje islama kao monolitnog versko-pravnog sistema sa izrazitim borbenim karakterom. Jedan od najuticajnijih savremenih islamologa, Olivije Roj (*Olivier Roy*), upozorava upravo na sve opasnosti koje proizilaze iz pojednostavljenog posmatranja islama. Roj podseća na to da je islam je sve samo ne unificirana religija i da se nipošto ne smeju zanemariti socijalni, kulturni pa i geografski konteksti koji uslovljavaju različita tumačenja, ali i praktikovanja ove religije (Fekete, 2009: 85). Da bi se oslikala heterogenost islamskog učenja neretko se poprilično hiberbolično podseća na to da, iako je islam jedan, vernika je više od milijardu. Naredni korak ove logike pretpostavlja posledicu da koliko ima vernika, toliko ima i interpretacija dogme (Kulenović, 2008:176).

Kao što smo rekli, ovakav stav jeste umnogome hiperbola, ali je i zanimljiva metaforična islutracija za suštinu: islam je religija stara više od četrnaest vekova, broji više od milijardu vernika koji žive u najrzaličitijim političkim, ekonomskim, spacijalnim i kulturunim kontekstima. Samim tim, iako postoji ista istorijska i sakralna (kanonska) baza, ne smeju se zanemariti sve one kontekstualne različitosti koje obeležavaju muslimane kako u povesnoj, tako i u savremenoj perspektivi. Unifikacija islama podrazumeva nekoliko osnovnih premisa: nepostojanje razlika između frakcionih podela (pre svega između sunita i šita¹²⁷), između različitih versko-pravnih tradicija,¹²⁸ nepoznavanje različitih izvora islama, percipiranje islamske svete knjige (Kurana) kao spisa koji prvenstveno služi za opravdanje borbe protiv nevernika, imanentan ratnički *ethos-a*, okoštaloš patrijarhalnosti i tradicionalizma u kulturi muslimana.¹²⁹ U narednom koraku, islam se vezuje za pojmove poput fundamentalizma, ekstremizma¹³⁰ i terorizma. Dakle, da bi se islam predstavio kao neprijateljski *Drugi* najpre je neophodno izbrisati sve diferencijacije da bi sledeći korak bilo dedukcionističko poistovećivanje islama sa pojedinim teroristički ustrojenim pokretima. Unifikacija je neohpdan uslov shvatanja islama kao ekstremizmu naklonjenoj religiji. “Raznorazne terorističke ćelije, islamski fundamentalisti i militantni vernici postaju, tako, slika i prilika celokupne umme (zajednice islamskih vernika u prostoru i vremenu koja prevazilazi etničke, rasne i klasne distinkcije), kako izvan, tako i unutar "multikulturalnog pakla" zapadne Evrope” (Pišev, Milenković, 2013: 971). Svakako, nije na odmet još jednom podsetiti na to da je svođenje jedne, u svojoj raznolikosti veoma bogate civilizacije (uprkos postojanja religijskog zajedničkog imenitelja), na jedno (terorističko) lice islama je redukcionizam koji je u svojoj biti opasan sa stanovišta svih potencijalnih političkih (zlo)upotreba.

---

¹²⁷Do raskola unutar muslimanske zajednice došlo nakon smrti trećeg pravovernog halife. Nedostatak saglasnosti u vezi sa političkim pitanjima (u vezi sa halifatom) prouzrokovao je podelu na sunite, šiite i haridžite. Danas su sve najzastupljenije šizme u islamu suniti i šiiti, mada ni u okviru tih frakcija ne postoji jednoobraznost (Tanasković, 2008: 160).

¹²⁸Postoje četiri osnovne versko-pravne škole u sunitskom islamu (hanefijska, malikijska, hanbalitska i šafijska), ali i u šiizmu su pristune slične pravne i dogmatske razlike (za više videti: Tanasković, 2008).

¹²⁹Treba imati na umu da iako Alahova objava tj. Njegove reči zapisane u Kuranu jesu osnovni i neprikosnoveni izvor islama, postoji još nekoliko najvažnijih izvora koji se koriste za razumevanje dogme i prakse. Reč je, pre svega, o Suni, normativnom predanju o Poslanikovom životu, ali islamska sholastika bogata je i raznim drugim konceptima i spisima (za više videti: Tanasković, 2008).

¹³⁰“U blažem smislu, "islamski ekstremizam" se u medijima zamišlja kao nekritičan odnos muslimana prema svojoj veri, što muslimane kao navodno homogenu grupu društvenih aktera približava struji verskog fanatizma. U jačem smislu, "islamski ekstremizam" označava radikalnu netrpeljivost, čak mržnju prema ne-muslimanima i ateistima, što muslimane u celini čini navodno sklonim nasilju, netoleranciji potencijalno kobnim za moderna, sekularna društva evropskog Zapada, ali i šire” (Pišev, Milenković, 2013: 969).

Esencijalistički narativ, dakle, “karakteriše izostanak prepoznavanja bilo kakve diferencijacije unutar islama – kako na nivou religije, dogme i frakcija, tako i na nivou muslimanskih zemalja i stanovništva uopšte” (Jovanović, 2017b: 126). Primera simplifikacije i esencijalizacije islama u savremenim diskursima ima dosta. U ovom radu nemamo prostora da analiziramo mnogo primerama, ali pogledajmo samo retoriku aktuelnog američkog predsednika, Donalda Trampa (*Donald Trump*) i izjave mađarskog lidera Viktora Orbana (*Viktor Orban*). Trampu je “igranje na kartu” forsiranja antagonizma između Zapada i islama bila jedna od glavnih predizbornih strategija, ali je sa *sekuritizirajućom* borbom protiv islamske različitosti nastavio i nakon što je postao predsednik najmoćnije države na svetu. On je u jednom intervjuu za američku medijsku kuću CNN na pitanje da li bi trebalo voditi rat između Zapada i radikalnog islama, ili između Zapada i islama uopšte, odgovorio da je odgovor radikalni islam, ali da je te razlike veoma teško definisati. Prema Trampovim rečima zapravo se ne može znati ko je ko (Jovanović, 2017b: 126; Boyle, 2016).

Relativno skoro mađarski premijer takođe je upotrebio sličnu argumentaciju. On je izjavom da su „migracije Trojanski konj terorizma“, uzburkao javnost ne samo u okvirima Mađarske, već i širom Evrope, stavljajući tačku na ideju o tome da su migranti dobrošli u Evropu. Kako on tvrdi, oni dolaze da žive po visokim evropskim standardima života, ali nemaju nikakvu nameru da svoje religijske, kulturne i porodične navike prilagode zapadnim obrascima ponašanja (Jovanović, 2017b: 126-127; BETA, 2017).

Rezultati istraživanja pokazuju da retorika političkih aktera, kao i izveštaji u medijima koji su obeleženi islamofobičnim tonovima itekako imaju uticaja na percepciju građana o islamu kao u unifikovanoj i militantnoj religiji. Procenti ispitanika koji smatraju da je islam generalno religija netolerancije varira od istraživanja do istraživanja, ali se uglavnom kreće oko 50% (u Nemačkoj, Francuskoj i Velikoj Britaniji) (Islam Surveyed, 2015). Prema nekim podacima, čak 40% Nemaca smatra da bi muslimane trebalo proterati iz njihove zemlje a 60% njih smatra da bi muslimanskim migrantima trebalo zabraniti ulazak u Nemačku (Reuters, 2016). Istraživanje sprovedeno u SAD-u tokom izborne kampanje pokazalo je da čak 68% republikanskih glasača smatra da islam podstiče nasilje dok je taj procenat kod neopredeljnih i demokrata nešto niži, ali je i dalje visok (40%, odnosno 30%) (Jovanović, 2017b: 129).

Mediji su u toj meri obeleženi antiislamskom i antimuslimanskom retorikom da je čak i na Novom Zelandu uočena korelacija između intenziteta praćenja medija i porasta islamofobije.

Istraživači su utvrdili da i u zemlji čiji su stanovnici dominantno tolerantno orijentisani i imaju pozitivne stavove o demokratskim vrednostima i multukulturalizmu, ukoliko redovne prate izveštaje o muslimanima u medijima, među populacijom se razvija negativna diskriminacija prema pripadnicima islamske verosipovesti. Slika o islamu u medijima je do te mere negativna da čak i u društvu koje karakteriše izostanak predrasuda o muslimanima, antagonizmi jačaju. Kako sami autori kažu, ko gleda, sluša i čita o dnevnim događajima, više je izložen islamskom ekstremizmu (u prenesenom značenju, naravno) i retko kada može doći u kontakt sa afirmativnim izveštajima o muslimanskim zemljama i/ili populaciji (Shaver, Sibley, Osborne, Bulbulia, 2017: 14-15).¹³¹

Umesto zaključka

Hantingtonova teorija bila je kontroverzna i onda kada je nastala, i kao takva bila je katalizator mnogih plodnih teorijskih polemika, ali i kratkoročnih ideoloških nadgornjavanja sa samim autorom. Odmah po izlasku studije postavljena su pitanja o tome da li se civilizacije mogu esencijalizovati i uopštavati i, ako je Hantington i bio na pravom putu što se toga tiče, da li su njegove granice civilizacija zaista ispravo povučene? Naravno, kritika je dolazila i sa liberalne strane ideološkog spektra. Samo godinu dana pre prvog objavljivanja “Sukoba civilizacija” Fukojama (*Francis Fukuyama*) je simbolično najavio “kraj sveta” tj. nivelisanje različitosti pred snagom kapitalističkog poretka.¹³² Posledično Hantingtonova teza je, zbog ovakve argumentacije bila na “staklenim nogama”. Sa druge strane, reč je, svakako, o jednoj od najuticajnijih studija s kraja XX stoleća čije su osnovne premise bile podstrek mnogim drugim autorima sve do danas.

No, ono što karakteriše savremene diskurse o migracijama sa Bliskog istoka, Afrike i Azije re revitalizacija Hantingtonovih ideja, međutim, u narativima političkih aktera gubi se iz vida složenost njegovih premisa i logika se trivijalizuje praktično samo na naslov studije. Sukob civilizacija koristi se kao šlagvort za objašnjenje neophodnosti ukidanja multikulturalizma – i ideološki i praktično. Zapadni politički delatnici krajnje paušalo i nekoherentno upotrebljavaju ne samo naslovnu floskulu Hantingtonovog dela, već preuzimaju i princip esencijalizacije kultura, odnosno civilizacija i primenjuju ga na opis migrantske populacije. Iako se načelno

---

¹³¹ Istraživanje je rađeno na nacionanom reprezentativnom uzorku. Kako Novi Zelad nema bitnijih religijskih sukoba u skorijoj istoriji, istraživači su pošli od pretpostavke da uticaj medija i medijske slike o islamu može biti varijabla čiji je uticaj (relativno) jednostavno ispitati (Shaver, Sibley, Osborne, Bulbulia, 2017: 1-2).

¹³² Reč je o Fukojaminom delu “Kraj istorije i poslednji čovek” objavljenom 1992.

Zapad kao celina oseća ugroženim, većina državnika i političkih lidera uopšte insistira na odbrani nacionalnog identiteta, dok se islamska civilizacija uopštava pod različitim sintagmama poput “radikalni islam”, “islamski ekstremizam”, “muslimanski terorizam” itd.

Jedan od najvećih autoriteta islamske, ali i akademske misli uopšte, uvek subverzivni Edvard Said (*Edward Said*) pitao se: “Može li se ljudska realnost podeliti – kao što odista izgleda da jeste podeljena – na jasno različite kulture, istorije, tradicije, društva, čak rase, i preživeti posledice te podele na human način?” (Said, 2008). To pitanje je danas još i aktuelnije nego što je bilo u vreme kada je on stvarao, međutim, analizirajući narative zapadnih lidera, možemo zaključiti da smo sve udaljeniji od ideala humanosti za koji se Said zalagao.

LITERATURA:

- Ajzenhamer, Vladimir (2016). “Proizvodnja etno-religijske *Drugosti* kao bezbednosni izazov projektu *Novog Puta Svile*: Primer turskog uticaja u Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji” u *Novi Put Svile: Balkanska perspektiva, Političko-bezbednosni aspekti*, prired. Vladimir Cvetković (Beograd: Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu): 203-219.
- Ajzenhamer, Vladimir (2011). “Na razmeđu kompatibilnosti i nekompatibilnosti – Islam i demokratija”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, godina V, broj 6: 281-299.
- BETA. (2017). “Migracija je trojanski konj terorizma”, Retrived 7th March 2017, URL: <http://beta.rs/vesti/politika-vesti-svet/56193-orban-migracija-je-trojanski-konj-terorizma>
- Braudel, Fernand. (1982). *On History*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Boyle, D. (2016). 'Islam hates us': Donald Trump says invasion of Iraq was the 'worst decision in US history' and turned the Arab nation into the 'Harvard of terrorism', 16th March, 2016, URL: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3485353/Islam-hates-Donald-Trump-continues-anti-Muslim-campaign-major-TV-interview.html>
- Fatić Aleksandar (2010).: *Uloga kazne u savremenoj poliarhičnoj demokratiji*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Fekete, Liz (2009). *A Suitable Enemy – Racism, Migration and Islamophobia in Europe*. London: Pluto Press.
- Fukujama, Frensis (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica, Banja Luka: CID, Romanov.

- Hantington Samuel (2000). *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*. Podgorica, Banja Luka: CID, Romanov.
- Jovanović, Nataša (2017a). "Contemporary Orientalistic discourse as the framework for the analysis of Islamophobia in Western societies" in *3rd International Conference on Human Security, Belgrade, May 2017*, ed. Svetlana Stanarević & Ivica Đorđević & Vanja Rokvić (Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Security Studies, Human Security Research Center): 269-276.
- Jovanović, Nataša (2017b). "Paradoksi slobode govora: suspenzija "političke korektnosti" u savremenim diskursima kao katalizator jačanja rasističke i orijentalističke retorike" u *Lica i naličja društvene i lične slobode*, prir. Zorica Kuburić & Ljiljana Ćumura & Ana Zotova (Novi Sad: CEIR): 111-134.
- Kilibarda Zoran (2008). *Osnove Geopolitike*. Beograd: Fakultet Bezbednosti Univerziteta u Beograd, Službeni glasnik.
- Kegli Čarls, Vitkof Judžin (2006). *Svetska politika - Trend i Transformacija*. Beograd: Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Diplomatska akademija Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore.
- Kilibarda Zoran, Mladenović Miroslav, Vladimir Ajzenhamer (2014). *Geopolitičke perspektive savremenog sveta*. Fakultet Bezbednosti, Univerzitet u Beogradu.
- Korac-Sanderson. Maja (2017). "Bordering and Rebordering Security: Causes and Consequences of Framing Refugees as a "Threat to" Europe" in *Towards Understanding of Contemporary Migration: causes, Consequences, Policies, Reflections*, Mirjana Bobić & Stefan Janković (Belgrade: Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Serbian Sociological Society): 25-40.
- Kulenović, Tarik (2008). *Politički islam – osnovni pojmovi, autori i skupine jednog modernog političkog pokreta*. Zagreb: V.B.Z.
- Lipovac Milan, Đurić Slađana (2015). "Migrantska kriza u EU i Zapadnobalkanska ruta", *Godišnjak Fakulteta bezbednosti*: 67-89.
- Nojman, Iver (2011). *Upotrebe Drugog: "Istok" u formiranju evropskog identiteta*. Beograd: Službeni glasnik, Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
- Pišev, Marko; Milenković, Miloš (2013). "'Islam' u anti-multikulturalnoj retorici političara i antropologa Zapadne Evrope: kongruencija ili koicidencija?" *Etnoantropološki problemi*. Vol. 8. No. 4: 965 – 985.

- Pleasance, C. (2017). 61 percent of French adults say Islam is incompatible with their society and 79 percent support banning headscarves in universities, new poll shows. Retrieved May 03, 2017, 28th March 2017, URL: from <http://www.dailymail.co.uk/news/article-4356030/61-French-say-Islam-incompatible-society.html>
- Reuters (2016). 'Islamophobia' rising in Germany following influx of refugees Retrieved May 03, 2017, URL: from dailytimes.com.pk/world/16-Jun-16/islamophobia-rising-in-germany-following-influx-of-refugees
- Said, Edward (2008). *Orientalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Shaver, John; Sibley, Chris; Osborne, Danny; Bulbulia, Joseph (2017). "News exposure predicts anti-Muslim prejudice". *PLOS ONE*. Vol. 13. No. 3:1-19.
- Tanasković, Darko (2008). *Islam: dogma i život*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- UNHCR (2015). „Figures at Glance”, URL: <http://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html>
- Washington Post Stuff (2015) Retrived, 16th June, 2015, URL: http://www.washingtonpost.com/news/post-politics/wp/2015/06/16/full-text-donald-trump-announces-a-presidential-bid/?utm_term=.85fbb471895d
- Woodak, Ruth (2015). *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean*. YouGov (2015). YouGov Survey Results, URL: https://d25d2506sfb94s.cloudfront.net/cumulus_uploads/document/g96awulgzv/Eurotrak_Minorities_W.pdf London: Sage.

Nataša Jovanović

Vladimir Ajzenhamer

UNIFICATION OF ISLAM AS THE INSTRUMENT OF "HANTINGTONIZATION" OF THE MIGRANT CRISIS

Summary

In addition to the demographic, economic and cultural challenges that European societies encounter in the context of the contemporary migrant crisis, one of the more important segments of the aforementioned topic is the political response to the newly emerging situation. The attitudes of European officials are shaped by different contextual (primarily ideological) determinants, however, as the population that comes from Africa, Middel East and Asia is dominantly muslim population, one of the main (theoretical and ideological) arguments that is often used in public narratives is the re-actuelization the alleged validity of Hantington's thesis on the conflict of civilizations. Cultures (or civilizations) are presented as unique and homogeneous

entities that are in an irreconcilable antagonistic relationship during the centuries. The authors of this paper explore arguments in contemporary political discourses that illustrate the increasingly frequent use of Huntington's conclusion as a kind of paradigmatic optics through which the migrant crisis is observed and represented. In this paper, the emphasis is placed on the theoretical and epistemological assumption of the possibility of placing such rhetoric and that is the observation of Islam as a unified and monolithic religion which is extremely militaristic. The authors cite examples of discourses that are alarmingly stressed by this understanding of Islam and the Muslim population. Finally, at the end of the paper, the implications of these narratives are clearly underlined and examined at the political level (in the form of an increase of the number of potential voters) and at the security level (potential discrimination and physical encroachment of migrants).

Key words: migrant crisis, Huntington, Conflict of civilizations, Islam, political discourses, multiculturalism, national identities, international relations

UDC 324(730)

UDC 324(492)

UDC 324(44)

Boris Varga

Vjvođanska politikološka asocijacija, Novi Sad

ANTROPOLOGIJA SAVREMENOG BIRAČA: IZBORI U SAD, HOLANDIJI I FRANCUSKOJ

Sažetak: U članku autor istražuje raspoloženja, stavove i zahteve birača (pri donošenju odluka za koga da glasaju) na izborima u državama sa liberalnim demokratijama. Analizirani su izbori koji su se odigrali u jednom kraćem vremenskom periodu (nešto više od pola godine) – predsednički u SAD (2016) i Francuskoj (2017), kao i parlamentarni u Holandiji (2017) – a čiji ishod nesumnjivo ima uticaj na kvalitet demokratije u svetu. Autor koristi interdisciplinarnе metode – analizu politikoloških fenomena i analizu medijskog diskursa – kako bi ukazao na uzajamnu povezanost populizma i prekarijata, koji su izazov za satabilnost liberalnih demokratija. Krajnji rezultat istraživanja je kreiranje modela savremenog birača u liberalnim demokratijama. Inovacija ovog istraživanja je prikaz individualnih odluka elektorata, kao izvora legitimiteta vlasti, i način na koji birači na izborima donose odluke.

Ključne reči: liberalna demokratija, mediji, birači, izbori, prekarijat, populizam, izbeglička kriza, govor mržnje, ksenofobija, terorizam.

Teško je ne primetiti poslednjih godina u državama sa demokratskom tradicijom (u SAD i državama Evropske unije) značajne promene u volji birača, posebno na ključnim predsedničkim i parlamentarnim izborima, kao i na referendumima.

Mnoge promenljive koje su uticale na njihovo biračko raspoloženje prisutni su već godinama: nova bezbednosna paradigma nakon terorističkog napada u SAD 11. septembra 2011,

posledice globalne ekonomske krize, kao i niz kriza koje su zadesile EU (ustavna, finansijska, migrantska kriza¹³³). Međutim, malo je poznato kakvi su trenutni stavovi birača u nestabilnom političkom okruženju zapadne hemisfere: Zbog čega su birači glasali baš onako kako su glasali? Da li je prekarijat počeo da igra značajniju ulogu u elektoratu demokratskih država? I koliko je raspoloženje birača pogodovalo pojavi populističkih lidera i njihovih ideja?

Metodologija

Cilj istraživanja je analiza raspoloženja, stavova i zahteva birača pri donošenju odluka na izborima u SAD, Holandiji i Francuskoj, kao i kreiranje jednog uopštenog modela savremenog birača u liberalnim demokratijama (vidi na kraju teksta Shemu-model savremenog birača u liberalnim demokratijama).

Korpus analize medijskog diskursa su štampani i onlajn mediji koji su pisali o predsedničkim izborima u SAD i Francuskoj, kao i o parlamentarnim izborima u Holandiji. Predmet analize su – stavovi birača u liberalnim demokratijama. Analizirano je ukupno 17 tekstova, dnevnih, nedeljnih listova i onlajn izdanja, uglavnom zapadnih medija: *The New York Times* (1 članak), *The Guardian* (1 članak), *The Independent* (1 članak), *The Times* (2 članka), *The Economist* (1 članak), *BBC* (3 članka), *Les Echos* (1 članak), *Le Monde* (2 članka), *Liberation* (1 članak) srpski nedeljnik *NIN* (3 članka) i istraživanje konsorcijuma¹³⁴ (1 članak). Vremenski okvir – u pitanju je sinhroni pristup analize izdanja u periodu¹³⁵ od 8. novembra 2016. do 11. maja 2017. godine. Materijal je prikupljen većinom putem interneta, čak iako se radi o štampanim medijima koji imaju onlajn izdanja¹³⁶, ali i pojedina štampana izdanja (*NIN*). Obrada uzorka se odnosi samo na kvalitativnu analizu sadržaja, odnosno subjektivnu procenu

---

¹³³ U ovom radu razlikujemo migraciju, kao preseljenje u opštem i dobrovoljnom smislu i emigraciju, kao iseljavanje iz političkih razloga, odnosno izbegništvo (Бујаклија 1996: 543-274). U medijskoj analizi preuzeti su termini koji su koristili autori.

¹³⁴ Istraživanje konsorcijuma medija *ABC News*, *The Associated Press*, *CBS News*, *CNN*, *Fox News*, *NBC News* i organizacije *Edison Research*.

¹³⁵ Izbori u SAD od 8. do 17. novembra 2016, izbori u Holandiji od 14. marta do 27. aprila 2017. i izbori u Francuskoj od 22. aprila do 11. maja 2017. godine.

¹³⁶ Za pojedina izdanja koja nemaju besplatan servis korišćena je višejezička baza britanskog pregleda štampe *BBC Press Review* ili prevod tog servisa na *BBC Ukraine*.

raspoloženja biračkog tela kako je vide autori članaka (naracija novinara) i njihovi sagovornici (izjave birača i stručnjaka).

Medijskim diskursom – smatra se širok pojam, koji može da se odnosi na sveukupnu stvarnost koja je predstavljena kroz štampane i elektronske medije (O'Keefee 2006: 1)

Prema istraživanju organizacije *Freedom House – Freedom in the World* za 2017. godinu, SAD, Holandija i Francuska su konsolidovane liberalne demokratije (Schenkkan 2017). Liberalna demokratija, smatra Dajmond, nije samo prisustvo regularnih demokratskih izbora, već je to kontrola nad svim granama vlasti, poštovanje vrhovnosti zakona, zaštita prava i sloboda, poštovanje prava nacionalnih manjina, minimalni uticaj države na medije (Diamond 1997: 1–37).

Populizam i prekarijat su dva društveno-politička fenomena, poslednjih godina vezana za izborni proces u zapadnim demokratskim državama. Njihovo tumačenje je veoma široko, a uglavnom se odnosi na demagoški usmerene pokrete ili ideologije, koji su u suprotnosti sa demokratskim načelima. Populistička shvatanja su centrirana oko pojma naroda ili „malog i običnog čoveka“ sa izraženim egalitarističkim naklonostima, otporom svakom elitizmu i nepoverenjem prema profesionalnim političarima. Populizam se javlja kao manipulativno pozivanje na narodna uverenja i sentimente i kao takav se koristi kao sredstvo političke mobilizacije za uzdizanje harizmatskih vođa (Mijatović 2008: 134).

Prekarijat treba razumeti kao deo nastajuće globalne klasne strukture. Koncept dolazi od latinske reči „*precarius*“ u značenju „neizvesno“, „ugroženo“, „opasno“, ili „u zavisnosti od milosti drugog“, što je svojevrsna igra reči u kombinaciji sa imenicom „prekarijat“. Prekarijat je stvarnost u kojoj milioni ljudi radi na povremenim, privremenim, nezahtevnim i loše plaćenim poslovima i sa neizvesnim ugovorima ili samozaposleni, tj. žive u ekonomskoj i socijalnoj nesigurnosti. Njihovi prihodi su nepredvidivi ili su bez različitih beneficija koje su za prethodne generacije bile norma: plaćeni godišnji odmori ili bolovanja, besplatno stručno usavršavanje, novčani transferi kada ostanu bez posla. Radikalna desnica i populistički demagozi regrutuje ovu klasu za svoju agendu nacionalizma, ksenofobije, antiislamizma i protivljenja levici (Standing 2011: 1–2; Ružica 2013: 24–27).

Pri teoriji o donošenju odluka korišćen je tip deskriptivne teorije odlučivanja, odnosno teorije očekivanog izbora (teorije perspektive) Kahnemana i Tverskog koja je svoju primenu našla u različitim područjima odlučivanja. Teorija očekivanog izbora utvrđuje da ljudi, pa time i birači, imaju averziju prema gubitku, odnosno da manje vole da gube nego što vole da dobijaju. Izbegava se rizik u situacijama kada se bira između sigurnog dobitka i mogućeg većeg dobitka, ali i potencijalnog izostanka bilo kakvog dobitka. Po toj teoriji, donositelji odluka često ne slede objektivne i racionalne računice, pa samim tim ne izaberu uvek odluke koje imaju najveću očekivanu korist (Kahneman, Tversky 1979: 313–327; Pfeffer 1997: 151). Gubljenje se u ovom slučaju ne odnosi uvek eksplicitno na konkretan materijalni ili finansijski aspekt, već je u pitanju donošenje odluka vezanih za političke promene koje, kao u slučaju Bregzita, mogu imati veoma konkretne materijalne posledice za svakog pojedinca i zajednicu.

U procesu formiranja finalnog modela savremenog birača, prema teoriji Guda i Heta, korišćen je metod određivanja i povezivanja više nivoa generalizacije pojmova, u ovom slučaju dva nivoa vezanih za raspoloženje elektorata (Gud, Het 1966: 48–53). Niži nivo pojmova opisa raspoloženja birača je formiran iz medijskog diskursa, a viši nivo jeste njihovo uopštavanje, kojim se kreira jedan apstraktni model savremenog birača u demokratskim državama.

Izbori

Predsednički izbori u SAD

Prvi relevantni rezultati složenog procesa predsedničkih izbora u SAD objavljeni su 8. novembra 2016, prema kojima je najviše glasova (elektora) osvojio kandidat Republikanske stranke Donald Tramp.

Nakon objavljivanja rezultata list *The New York Times*, koji je za vreme predizborne kampanje oštro kritikovao Trampa, smatrao je da njegov uspeh leži u „koaliciji belih birača“.

„U skladu sa rezultatima istraživanja javnog mnjenja, Tramp je najviše dobio glasove belih birača, srednjih primanja. Reč je ne samo o pobuni radničke klase, već i velikog dela srednje klase belaca“, pisao je taj list (Kpicroф 2016).

Odmah nakon izbora konsorcijum medija *ABC News*, *The Associated Press*, *CBS News*, *CNN*, *Fox News* i *NBC News*, zajedno sa organizacijom *Edison Research*, objavili su istraživanja o tome kako su glasale različite grupe američkog društva.

Prema tom istraživanju Tramp je dobio većinu glasova muškaraca (53 odsto), ljudi starijih od 45 godina (53 odsto), belaca (58 odsto). Klintonova je dobila više glasova žena (54 odsto), mlađih od 44 godine (50 odsto), najviše afroamerikanaca (88 odsto), kao i latinoamerikanaca i azijskih naroda (65 odsto) (BBC 2016).

Srpski nedeljnik NIN nedelju dana nakon američkih izbora detaljno se bavi tom temom i u vidu neke vrste anterfilea, objavio je kratku kolumnu Baskara Sunkara, urednika *Jacobin magazine* i saradnika *The Washington Post*. Autor smatra da je bila velika apstinencija nezadovoljnih birača, tako da se ne može smatrati da je „došlo do nekakvog masovnog skretanja udesno među glasačima“. Trampove poruke bile su upućene „srednjoj klasi koja se muči, čiju većinu čine beli vlasnici malih preduzeća i zaposleni sa stalnim primanjima“, kao i „šire radničke baze o kojoj se Demokratska stranka slabo brinula u skorim decenijama, makar u ekonomskom smislu“ (Сункара 2016: 12).

Novinar *BBC-ja* Nik Brajant u članku “Zašto je Hilari Klinton izgubila izbore?” beleži razgovor sa biračima o rezultatima izbora i pobedi Donalda Trampa. Brajant piše da su to bili “najneizvesniji izbori u američkoj istoriji, koji su postali svojevrsni ustanak protiv političkog establišmenta”, te je na njima bilo malo kandidata koji su birače sa tim establišmentom toliko asocijali kao Hilari Klinton.

“Za vreme predizborne kampanje za milione ljutih birača ona je postala simbol američke 'slomljene politike'. Donald Tramp je uspeo u određenim državama ubediti dovoljan broj birača da ima recept, kako da popravi američku politiku. Milijarder je uspešno sebe predstavio kao kandidata 'izvan sistema“, smatra Brajant.

„Tramp je postao kandidat protesta, a ona simbol očuvanja pozicije status kvo. Hilari Klinton je sve vreme akcentirala da je ona najkvalifikovanija kandidatkinja. Političarka je isticala svoju biografiju – iskustvo prve dame SAD, poziciju senatora i državnog sekretara... Ali u ovoj napetoj trci, prepunjenoj gnevom i nezadovoljstvom, pristalice Donalda Trampa su iskustvo i kvalifikacije ocenjivali samo negativno”, piše *BBC*.

Mnogo birača sa kojima je za vreme kampanje razgovarao *BBC-jev* novinar, posebno u starim gradovima metalurškog pojasa, na severoistoku SAD, “više su hteli da u Beloj kući vide biznismena, nego političara od karijere”.

Njihovu odbojnost prema Vašingtonu bilo je lako primetiti, kao i gnev prema Klintonovoj, koji se u njih duboko usadio, piše *BBC*. Nakon skandala sa mejlovima, jedna biračica iz Tenesija smatrala je Hilari Klinton “bogatašicom iz redova elite istočne obale, koja je na radničku klasu gledala lažno se smeškajući”.

Nik Brajant primećuje da se elektorat već umorio od Klintonovih, te su ih ocenjivali „ne samo kao liberale iz više klase, već i kao licemerne liberale, koji druge poučuju skromnosti a sami tako ne žive“. „U godini kad je toliko puno Amerikanaca želelo promene, pojavila se ona i ponudila – sve isto“.

Novinar *BBC*-ja primećuje dva paradoksa američkih predsedničkih izbora: prvi da su se zbog „prihoda Klintonovih zaoštrili odnosi sa biračima iz radničke klase, iako su isti ti birači sasvim velikodušno dali svoj glas milijarderu i magnatu nekretninama“. I drugi – da u državi gde na izbore u većem procentu izlaze žene, očekivalo se da će one „kandidatkinji“ dati više glasova.

Međutim, desilo se upravo suprotno. Brajant smatra da je “još za vreme prajmerza sa Berni Sandersom postalo jasno koliko će biti teško motivisate žene, a posebno mlađe generacije, da glasaju za ženu koja bi u istoriju države trebala da uđe kao prva predsednica”.

Mnogo žena birača o njoj nisu imale najbolje mišljenje. Neko se setio i izjava Klintonove da je za vreme kada je bila prava dama države nadmeno govorila o tome da ne želi biti domaćica. Ali, uz veoma personalne motive birača prema porodici Klinton i karijeri Hilari, novinar *BBC*-ja primećuje da je na izborima „svoju ulogu odigrao i stari, duboko ukorenjen u američkom društvu seksizam. Mnogi muškarci jednostavno nisu hteli da glasaju za ženu predsednika“ (Брајант 2016).

Još jedan *BBC-jev* novinar, dopisnik za Severnu Ameriku, Entoni Zurker nakon objavljivanja rezultata izbora, analizirao je „pet razloga zašto je Tramp pobedio“. „Beli“ predstavnici radničke klase, posebno ljudi bez visokog obrazovanja, žene i muškarci podjednako su odustali od podrške demokratama. Istovremeno, svoje su rekli birači iz provincije – građani

koji su se već duže vreme osećali zaboravljeni od strane establišmenta i elita. Oni su na birališta izašli u velikom broju. Zurker primećuje da to što je Tramp gazio sve, samo ga je (kod birača; prim. red.) „nagradilo aurom nezavisnog kandidata“ (Zurcher 2016).

Nedelju dana nakon američkih predsedničkih izbora, britanski *The Independent* analizira uticaj društvenih mreža na ishod glasanja. List smatra da je važno pokrenuti javnu raspravu u vezi uloge društvenih mreža u plasiranju vesti, a posebno problem dominacije „primamljive laži“ nad „dosadnom istinom“, kao i temeljno istražiti razloge zašto pojedini ljudi veruju u „fejk informacije“ i ne veruju vodećim medijima (Independent 2016).

Britanski dnevni *The Times* uoči američkih predsedničkih izbora pisao je da bez obzira ko će pobediti na izborima 2016, „tarpizam će i dalje živeti“. Njegove pristalice su muškarci, belci, zrelog i strarijeg doba, tako da će budući predsednik SAD morati da računa sa njihovim interesima (Times 2016).

Parlamentarni izbori u Holandiji (za Predstavnički dom)

Bili su održani 15. marta 2017, na kojima je najviše glasova dobila konzervativno-liberalna Narodna partija za slobodu i demokratiju Marka Rutea (premijer Holandije od 2010) – 33 mesta u parlamentu (od svega 150), dok je ekstremna desničarska Partija za slobodu Gerta Vildersa osvojila 20 mesta. Iako je Vildersova partija druga po broju osvojenih mandata, ona nije ušla u vladu koju je formirao Rute.

Nedeljnik NIN posvećuje članak izborima u Holandiji sa okruglog stola u Beogradu, koji je zajedno sa tim časopisom organizovao Institut za evropske studije. Autorka Ivana Janković navodi da je elektorat bio veoma aktivan, „pa je sa 81 odsto izašlih birača, ovo bio najveći odziv u protekle tri decenije“.

Novinar dnevnog *HRC Handelsblat* iz Amsterdama Piter van Os smatra da „najvažnije pitanje ovih izbora nisu socijalna i ekonomska pitanja, jer ova vlada (premijera Rutea; prim. red.) je bila uspešna u ekonomiji. Možemo reći da je sada u pitanju – stav, odnos prema onome što se događa sada i što može da se očekuje u budućnosti. Tu su na meti evropske integracije, korumpirana elita, pitanja imigracije“.

Piter van Os dalje smatra da je Vilders privukao nezadovoljne, one koji već uveliko sumnjaju u koncept briselske administracije, sistem odlučivanja, otvorene granice, prihvatanje migranata. Vilders je pogodio one tačke koje sve više uznemiravaju Holanđane i prilično ih plaše.

Melvil Šat sa Univerzitetskog koledža u Amsterdamu na tom skupu je rekao: „Migracije su u prvi plan stavile temu, sada već međunarodno prepoznatu kao važnu, a to je tema identiteta. Šta znači biti Holanđanin? Šta znači biti građanin? Da li je još uvek relevantno biti građanin? Jesmo li samo konzumenti u globalnom selu ili imamo i druge obaveze? Da li participiramo u vladama kao građani, je li to dovoljno?“.

Dalje dr Šat komentariše da 80 odsto Holanđana ima problem sa asimilacijom muslimana i misli da je meka imigraciona politika bila greška. „Zabrinutost zbog imigracije, ne samo muslimanske, i zbog ekonomske nesigurnosti, globalne ekonomije, te brige su rezultirali populizmom. A zatim i željom da se smeni režim“, piše NIN.

Šat smatra da će se ubuduće „Holanđani zalagati za asimilaciju muslimana i da će većina građana shvatiti da je jedini način da se reši pitanje masovnih migracija da EU fundamentalno promeni svoj dosadašnji odnos“.

List navodi da ne zavisi sve samo od Holanđana, „Evropa se zatekla u situaciji da se mora braniti unutar svojih granica“. Terorizam je gotovo svakodnevna pretnja u EU, zaključuje beogradski nedeljnik (Јанковић 2017: 46–49).

Ruska sekcija *BBC-ja* objavila je uoči izbora reportažu njihovog dopisnika Olega Boldireva, o jednom malom holandskom mestu Oranje, od 150 ljudi, u koje su vlasti napuštenog i propalog turističkog kompleksa u jeku emigracionog talasa naselili preko hiljadu emigranata.

U naraciji novinar navodi kako su pitanje „emigracije i integracije postali centralni deo preizborne kampanje“.

S obzirom na to da je izbeglicama bila dodeljena materijalna pomoć i smeštaj, jednu građanku tog mesta najviše je frustriralo da „ljudi čekaju i do deset godina da dođu na red za (državnu; prim. red.) podršku rešavanja stambenog pitanja. Kako oni da gledaju na to da neko drugi (emigranti; prim. red.) na takav način rešava važna životna pitanja“.

Sa druge strane, piše dalje novinar *BBC-ja*, holandski pravnik i zaštitnik ljudskih prava marokanskog porekla Ahmed Čarifi, koji pomaže marokanskoj zajednici u Holandiji da se integriše u tamošnje društvo tvrdi da „postoji diskriminacija pojedinih građana pri zapošljavanju“, posebno migranata. „Postoji ogroman strah da će beli Holandanci nešto izgubiti. Šta oni mogu da izgube? Da neće možda sve žene da budu pokrivena?.. Stahovi su nerealni, a njih ekspluatišu populistički“ – kaže holandski zaštitnik ljudskih prava Čarifi.

Holandski ekspert iz oblasti političke sociologije sa Univerziteta u Utrihu Matais Rodajn smatra da u njihovom društvu dominira ideja da su „na vlasti zasele elite, koje ne žele da čuju obične građane“, kako u Holandiji, tako i u EU. „Sve više Holandana je uvereno u to da briselske tehokrate uopšte ne interesuju ljudi u državama EU, jer oni misle samo na svoje plate“ – smatra Rodajn (Болдырев 2017).

Predsednički izbori u Francuskoj

Bili su održani u dva izborna kruga: prvi je bio 23. aprila i drugi – 7. maja 2017, u koji su ušli Emanuel Makron i Marin le Pen. Pobedu je odneo Makron (sa 66 odsto podrške).

Novinar Giljum de Kalinjon za *Les Echos* dva dana uoči prvog kruga predsedničkih izbora pisao je da možda termin „populizam“ nije najbolji za opis fenomena koji je pogodilo mnoge države zapada, ali da se ipak radi o biračima „gnevnim jer se smatraju ostavljenim na rubovima procesa globalizacije“. Upravo se njima obraćaju Le Penova i Melanšon, obećavajući da će uništiti to što se zove „sistem“, a koji su stvorile „nesposobne i korumpirane elite“.

List piše da su pojedina obećanja krajnjih kandidata nedovoljno obrazložena, kao što je Le Penova „vratiti Francuskoj granice“ ili Melanšonova – investirati u privredu 100 milijardi evra (Calignon 2017).

Nedelju dana pre predsedničkih izbora, francuski *Le Monde* izneo je rezultate ispitivanja javnog mnjenja, prema kojim „većina birača očekuje od budućeg predsednika očuvanje sistema socijalne zaštite, poboljšanje stanja na tržištu rada, uvođenje reda u vezi emigracije i posle niza skandala – vraćanje vrlina u politički život“. „Veliki broj građana je razočaran u političare i nepoverljiv u obećanja da pobednik može nešto promeniti na bolje“, a nešto manje od četvrtine ispitanika smatra da bilo ko bude izabran može pobošaljiti stanje u državi, piše taj list.

Le Monde dodaje da mladi (od 18 do 24 godine) sve više podržavaju levicu, odnosno Melanšona, koji obećava smanjenje granice odlaska u penziju, skraćivanje broja radnih sati do 32 (nedeljno) i uvođenje novih radnih mesta – više od 3 miliona.

Dva dana uoči prvog kruga predsedničkih izbora, u Parizu se desio teroristički napad na policiju koji je nesumnjivo uticao na tok predizborne kampanje. U redakcijskom tekstu, list *Le Monde* piše da takvi napadi nisu ništa novo za Francusku. „Već više od dve godine Francuska je jedna od glavnih ciljeva islamskih terorista“, navodi list i dodaje da je „ubica samo podsetio Francuze da je opasnost sada kod njih stalno prisutna“ (Monde 2017).

Dan uoči prvog kruga predsedničkih izbora, britanski nedeljnik *The Economist* u redakcijskom tekstu analizira predizbornu klimu i probleme sa kojima će se nakon izbora suočiti novi predsednik Francuske. Već u lidu, list navodi da „Francuzi na izbore izlaze ljuti i podeljeni“. Gledajući iz Velike Britanije, nedeljnik je pisao da današnja Francuska ne samo da je „duboko nezadovoljna, ona je u ratu sa samom sobom“.

U bilo kom pogledu, budućem francuskom predsedniku neće biti lako, jer nasleđuje „nezadovoljnu državu“, sa nizom problema, među kojima je visoka nezaposlenost, posebno među mladima (oko 20 odsto). Ekonomija raste sporo i ne izdvaja se dovoljno sredstava za javnu sferu, za šta birači veruju da im pripada. „Rasne i verske tenzije su velike, posebno posle napada džihadista. Nenaklonost prema EU je veća u (Francuskoj; prim. red.) od perioda pre referendumu u Velikoj Britaniji“, piše *The Economist* (Economist 2017).

Nakon prvog kruga predsedničkih izbora 23. aprila, rezultate komentariše francuska i evropska štampa.

Francuske dnevne *Liberation* analiziraju da je poslednja dva veka država bila podeljena na desnicu i levicu, a sad je glasla za „centrista-neofita“ i kandidatkinju „desničarku i radikalku“ (Liberation 2017).

„Francuska revolucija“ je stanje koje nakon prvog kruga opisuje britanski dnevni list *The Times*, smatrajući da su francuski birači „okrenuli leđa političkom establišmentu“. Prvi put za šest decenija moderne demokratije birači prednost nisu dali tradicionalnim levim i desnim partijama.

Prema pisanju dopisnika iz Pariza lista *The Times*, Čarlsa Bremnera, s obzirom na veliku podršku koju su dobila „dva politička autsajdera“, francuska elita je „ponižena“ (Bremner 2017).

I dopisnica iz Pariza britanskog *The Guardian*, Anđelik Krisafis, smatra da je „istorijski rezultat prvog kruga izbora pokazao odbacivanje političke klase na vlasti“. Finale, u kom će se susresti Emanuel Makron i Marin le Pen, predstavlja „preokret političkih podela iz starih na levicu i desnicu, na takmičenje između liberalnih, pro-globalizacionih pogleda s jedne i nacionalizma „zatvorenih granica“, s druge strane“ (Chrisafis 2017).

Rezultate francuskih predsedničkih izbora analizira i autor nedeljnika NIN Vladan Marjanović. „Time što su u drugi krug poslali dva atipična kandidata, odbacujući tradicionalno dominantne partije koje su obeležile poslednjih šezdesetak godina francuske politike, te dajući značajnu podršku i trećoj nestandardnoj opciji, predvodniku radikalne levice Žan-Liku Melanšonu – koji je osvojio skoro tri puta više glasova nego socijalistički kandidat – birači su već u prvom krugu jasno stavili do znanja da žele temeljne promene i raskid s dosadašnjom političkom praksom“, navodi NIN (Marjanović 2017: 42–46).

„I glasovi za Makrona i glasovi za Le Penovu su na neki način protestni, iako je to u slučaju podrške koju je dobila šefica FN (Nacionalnog Fronta; prim. red.) mnogo očiglednije, budući da jezgro njenih pristalica danas čine pripadnici deklasiranih, marginalizovanih slojeva francuskog društva: radnici koji su usled efekta globalizacije ostali bez posla, sitni poljoprivrednici prepušteni svojoj mucu, provincijska sirotinja bez perspektive – svi oni koji bi u neka druga vremena glasali za socijaliste ili komuniste“, piše list i navodi da su za Makrona glasali birači iz „velikih, prosperitetnih gradova mnogi iz još dobrostojećeg dela srednje klase i redova urbane elite“.

NIN ocenjuje da nema više nikakve dileme da je sa Nacionalnog Fronta skinuta višedecnijska stigma, i da se ljudi više ne ustručavaju da glasaju za njegove kandidate. Taj nedeljnik navodi da je „zapanjujući broj nevažećih glasačkih listića“, prema nekompletnim rezultatima njih je bilo preko četiri miliona, odnosno 11,5 odsto od ukupnog broja izašlih. „Na stranu to kako je toliko mnogo ljudi bilo motovisano da izađe na biračka mesta samo da bi poništili svoj glasački listić; ovaj podatak, kao i najveća apstinencija još od 1969. godine – na glasanje nije izašla četvrtina upisanih birača – nedvosmisleno potvrđuju koliko je velika

frustracija Francuza, koliko su nezadovoljni stanjem u zemlji i koliko je onih koji ni Le Penovu ni Makrona nisu želeli za predsednika“, navodi list.

Zaključak i model

U sve tri države – u SAD, Holandiji i Francuskoj – birači su uglavnom razočarani elitom, političkim liderima i partijama kao i mainstream medijima, te je ishod, posebno u SAD i Francuskoj, imao epitet “najneizvesnijih” izbora.

Takvo stanje u zapadnim društvima različito je uticalo na aktivnost birača: dok su u Francuskoj u značajnoj meri birači apstinirali, u Holandiji je bila zabeležena veoma visoka izlaznost. Bezbednost i strah od terorističkih napada teme su i osećaji sve više prisutni kod evropskih birača u Holandiji i Francuskoj, dok su strah od islama i islamofobija prisutni među biračima u sve tri države.

Birači u SAD su glasali za „nju“ (Klintonovu) ili „njega“ (Trampa). Klintonovu su birači oarakterisali kao: simbol američke „slomljene politike“ i očuvanja pozicije status kvo, koja je na izborima nudila „sve isto“. Hilari su birači smatrali bogatašicom iz redova elite istočne obale, koja je na radničku klasu gleda lažno se smeškajući. Njeno političko iskustvo i kvalifikacije elektorat je ocenjivao negativno. Bračni par Klinton, prema pisanju medija, birači su videli ne samo kao liberale iz više klase, već i kao licemerne liberale, koji druge poučavaju skromnosti a sami je ne pokazuju.

„On“ je za birače bio kandidat protesta, iako je u pitanju paradoks jer je Tramp takođe bogataš. Međutim, on je sebe uspeo da predstavi kao kandidata „izvan sistema“, a birači su hteli da u Beloj kući vide biznismena, a ne političara od karijere.

“Trampizam” je novi termin koji se uvukao u savremeni rečnik medija. Birači su Trampovo gaženje oponenta nagradili aurom nezavisnog kandidata. Dominirale su „primamljive laži“ nad „dosadnom istinom“. Za njega je glasala „koalicija belih birača“, muškarci zrelog i strarijeg doba, pobunjena radnička i veliki deo srednje klase o kojoj se Demokratska stranka u ekonomskom smislu slabo brinula.

Na izborima u Francuskoj podršku su dobila čak „dva politička autsajdera“, jer glasovi za Makrona i za Le Penovu, sudeći po pisanju analiziranih medija, takođe su bili protestni. Birači u Francuskoj su zbog terorističkih napada svakodnevno uplašeni terorizmom, kao stalnom pretnjom državi. Rasne i verske tenzije u Francuskoj su velike, a birači se više ne ustručavaju da glasaju za kandidate radikalne desnice – Nacionalni Front.

Za razliku od SAD i Francuske, na izborima u Holandiji birači nisu bili toliko zabrinuti za domaću ekonomiju, niti za socijalne probleme. Kod njih je bilo otvoreno pitanje stava i identiteta, te zabrinutost globalnim problemima. Njih je mučilo: šta znači biti Holanđanin, građanin, da li su oni samo konzumenti ili imaju neke građanske obaveze, da li da više participiraju u vladama?

Pitanja migranata, islama i ksenofobije bila su posebno prisutna na izborima u Holandiji i Francuskoj. U Holandiji migracije i integracije u društvo postali su centralni deo predizborne kampanje. Birači su smatrali da je emigrantima podrška države veća nego njima, te su se plašili da će „beli Holanđani“ nešto izgubiti. Holandski birači kao rešenje vide asimilaciju muslimana u svoje društvo, ali smatraju da se taj proces otežano odvija.

Dominantna tema na izborima među biračima u Holandiji i Francuskoj bio je i skepticizam prema EU. Birači u tim državama traže da EU promeni odnos prema masovnim migracijama. Holanđani sumnjaju u EU, u koncept briselske administracije, u sistem odlučivanja i potrebe otvorenosti evropskih granica. Oni misle da briselske tehnokrate uopšte ne interesuju obični ljudi iz članica Unije.

Protestni stavovi birača u SAD, Holandiji i Francuskoj u većini slučajeva potvrđuju teoriju o prekarijatu. Ova analize govori o tome da je prekarijat postao važan politički faktor u zapadnim državama sa konsolidovanom liberalnom demokratijom. Mobilizacija prekarijata na izborima u SAD, Holandiji i Francuskoj u ovom istraživanju nije vidljiva samo kroz frustracije birača (antielitističke, nacionalističke, ksenofobične i antiislamističke stavove), već i kroz zahtev za poboljšanjem položaja radnika (SAD) i veće prisustvo države blagostanja (Francuska).

Više nego očigledna je veza između populizma i prekarijata, koja direktno ukazuje na krizu u liberalnim demokratijama. Ako je pobeda Trampa u velikoj meri podržana glasovima prekarijata, populističke i nacionalističke partije i njihovi lideri u Holandiji i Francuskoj ipak

nisu uspeli da privole glasačku većinu potrebnu za dolazak na vlast. To su političke opcije koje su, često uz ksenofobičnu retoriku i govor mržnje, nudili okretanje leđa elitama i davali nerealna obećanja smatrajući da će na izborima dobiti široku podršku.

Međutim, iako su birači želeli temeljne promene, u situaciji kada su birali između sigurnog dobitka i mogućeg izostanka bilo kakvog dobitka, preovladao je strah od gubitka. Tu su populističke priče (o izlasku iz EU ili izlasku iz evrozone) predstavljale preveliki mogući lični rizik za svakog pojedinca. Posebno poučeni iskustvom poteškoća koje ima Velika Britanija nakon Bregzita. Populisti nisu uspeli da privole ni glasove Holanđana, gde u predizbornoj kampanji nisu preovladavale ekonomske teme i pitanje standarda, već više strah od gubitka ustaljenih moralnih vrednosti. Međutim, slična situacija bila je i na izborima u Holandiji 2010. i u Francuskoj 2002. godine kada populist iz istih političkih stranaka – Nacionalnog Fronta tada lidera Žan-Mari le Pena i Partije za slobodu Gerta Vildersa – takođe nisu uspeli da dobiju neophodnu većinu za formiranje vlade.

Shema-model savremenog birača u liberalnim demokratijama:

LITERATURA:

- BBC (2016). “Хто голосував за Трампа – інфографіка.” Retrieved 15th September 2017, URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/11/161109_trump_who_voted_graphics.
- Bremner, Charles (2017). “French Elestions: New French revolution as outsiders surge.” Retrieved 15th September 2017, URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/french-elite-humiliated-as-outsiders-sweep-to-victory-qp237pl7h>.
- Calignon De, Guillaume (2017). “Présidentielle : la menace inédite des extrêmes En savoir plus sur.” Retrieved 15th September 2017, URL: https://www.lesechos.fr/21/04/2017/LesEchos/22430-006-ECH_presidentielle---la-menace-inedite-des-extremes.htm.
- Chrisafis, Angelique (2017). “French presidential election 2017: It's Macron or Le Pen after first round of France's presidential election.” Retrieved 15th September 2017, URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/apr/23/macron-set-to-face-le-pen-after-first-round-of-french-presidential-election>.
- Diamond, Larry (1997). “Is the Third Wave of Democratization over?” (Working Paper #236 (March). Retrieved 15th September 2017, URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.122.4030&rep=rep1&type=pdf>
- Economist (2017). “The French Elestion: A consequential choice for France—and an uncertain one.” Retrieved 15th September 2017, URL: <https://www.economist.com/news/leaders/21721143-french-go-polls-they-are-angry-and-divided-consequential-choice-franceand>
- Gud, Vilijam, Het, Pol (1966). *Metodi socijalnog istraživanja*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Independent (2016). “Хто опиниться у "ядерному зашморгу" Кремля? - огляд ЗМІ.” Retrieved 15th September 2017, URL: http://www.bbc.com/ukrainian/press_review/2016/11/161116_foreign_press_sk
- Kahneman, D., Tversky, A. (1979). “Prospect theory: An analysis of decisions under risk”. *Econometrica*. 47: 313–327.
- Liberation (2017). “Сталося неймовірне - ЗМІ про вибори у Франції.” Retrieved 15th September 2017, URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/press-review-39690441>
- Mijatović, Boško, Vujačić, Piija, Marinković, Tanasije (2008). *Pojmovnik liberalne demokratije*. Beograd: Službeni glasnik – Centar za liberalno-demokratske studije.
- Monde (2017). “Le piège terroriste.” Retrieved 15th September 2017, URL: http://www.lemonde.fr/idees/article/2017/04/21/le-piege-terroriste_5114853_3232.html
- O’Keeffe, Anne (2006). *Investigating Media Discourse*. New York: Routledge.

- Pfeffer, J. (1997). *New Directions for Organization Theory*. New York: Oxford University Press.
- Ružica, Miroslav (2013). "Prekarijat – klasa u nastanku". *Politikon*. 5: 24–38.
- Schenkkan, Nate (2017). "Nation in Transit: The False Promise of Populism." 15th September 2017, URL: <https://freedomhouse.org/report/fiw-2017-table-country-scores>
- Standing, Guy (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury.
- Times (2016). "ЗМІ: "складний вибір" для американців." Retrieved 15th September 2017, URL: http://www.bbc.com/ukrainian/press_review/2016/11/161108_foreign_press_sk
- Zurcher, Anthony (2016). "US Election 2016 Results: Five reasons Donald Trump won." Retrieved 15th September 2017, URL: <http://www.bbc.com/news/election-us-2016-37918303>
- Болдырев, Олег (2017). "Нидерланды: парламентские выборы и национальный вопрос." Retrieved 15th September 2017, URL: <http://www.bbc.com/russian/features-39265103>
- Браянт, Нік (2016). "Чому програла Гіллари Клінтон." Retrieved 15th September 2017, URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/11/161109_why_clinton_lost_vc
- Вујаклија, Милан (1996). *Лексикон страних речи и израза*. Београда: Просвета.
- Гаџиновић, Радослав (2010). „Методолошки процес у писању научног рада“. *Војно дело*. Лето: 9–28.
- Јанковић, Ивана (2017). „Холандија још далеко од нове владе: Тестирање толеранције“. *НИИ*. 3461 (27. април): 46–49.
- Кристоф, Ніколас (2016). "Трампу радіють білі і праві - огляд ЗМІ." Retrieved 15th September 2017, URL: http://www.bbc.com/ukrainian/press_review/2016/11/161110_foreign_press_sk
- Марјановић, Владан (2017). „Победа независног кандидата на председничким изборима у Француској: Поезија кампање и проза власти“. *НИИ*. 3463 (11. мај): 42–46.
- Сункара, Баскар (2016). „Ауторитарни популиста: Ни покајник, ни одметник“. *НИИ*. 3438 (17. новембар): 12.

Boris Varga

ANTROPOLOGY OF MODERN ELECTORATE: ELECTIONS IN USA, NETHERLANDS AND FRANCE

Summary

In the article, author explores the attitudes and demands of voters when making decisions in elections in countries with liberal democracies. The Author analyzed the presidential elections in the USA (2016) and France (2017), as well as the parliamentary elections in the Netherlands (2017). The final result of the research is the creation of a model of contemporary voter in liberal democracies. The innovation of this research is the presentation of individual decisions of electorates and the way in which voters make decisions in the elections.

Key words: liberal democracy, mass-media, voters, elections, precarity, populism, refugee crisis, hate speech, xenophobia, terrorism.

Norbert Šinković

Filozofski fakultet, Novi Sad

IZBEGLIČKA KRIZA U DNEVNOM LISTU „MAĐAR SO“¹³⁷

Sažetak: Rad se bavi analizom sadržaja tekstova jedinog dnevnog lista na mađarskom jeziku u Srbiji „Mađar so“ na temu izbegličke/migrantske krize u Evropi. Za analizu tekstova koji su objavljeni od januara do sredine marta 2017. godine, korišćena je analiza sadržaja. Tekstovi koji su publikovani u naznačenom periodu na veb sajtu lista obrađeni su po posebnom kodnom listu koji se fokusira na uređivačku politiku lista. Kao glavni nalazi analize izdvajaju se sledeći: „Mađar so“ pretežno negativno vidi izbegličku/migrantsku krizu. Uređivačka politika reflektuje visok stepen netrpeljivosti prema žrtvama krize na Bliskom istoku, sa posebnim akcentom na negativne pojave na lokalnu. U velikom broju tekstova tema izbegličke krize pojavljuje se u okvirima crne hronike. Analiza predstavlja reakciju ovog manjinskog lista na navedenu kriznu situaciju i nudi osnovu za dublju analizu manjinske medijske prakse u ovoj oblasti.

Ključne reči: migrantska/izbeglička kriza, mediji, „Mađar so“, medijska praksa, analiza sadržaja.

Uvod

Dolazak velikog broja izbeglica/migranata sa Bliskog istoka preko zemalja Jugoistočne Evrope od 2015. godine, temu migracije pozicionira visoko na društveno-političkoj agendi. Mediji je, kao svaku hroničnu krizu, prate sa promenjenim intenzitetom, ali ona je konstantno prisutna kako u medijskoj tako i političkoj sferi. Analizom medijskog sadržaja dobijamo uvid u delovanje jednog od bitnijih društvenih agensa (mediji), kako oni vrednuje krizu, kao i u to, kakve stavove generišu o ovoj temi.

---

¹³⁷ Rad je nastao pod mentorstvom dr Dejana Pralice, vanr.prof. na predmetu Dekonstrukcija medijskih poruka.

Rad se bavi analizom medijskog sadržaja koji je nastao u vezi sa temom migracije u Evropi ali u jednom od manjinskih medija u Srbiji. Analiza se odnosi na izveštavanje internetskog izdanja jedinog dnevnog lista na mađarskom jeziku u Srbiji, „Mađar so“. Glavna motivacija za analizu bila je činjenica da ovaj manjinski list ima specifičnu ulogu u vojvođanskoj, mađarskoj zajednici, sa najdužom tradicijom informisanja na mađarskom jeziku u Srbiji. Prvi broj „Mađar soa“ objavljen je 1944. godine u Novom Sadu, tada još pod imenom „Slobodna Vojvodina“ („Szabad Vajdaság“). Od septembra 1945. godine list izlazi pod imenom „Mađar so“. A 2004. godine dotadašnji osnivač lista Skupština Autonomne Pokrajine Vojvodine prenela je osnivačka prava na Nacionalni savet mađarske nacionalne zajednice. Novi osnivač, koji u skladu sa zakonima upravlja listom, zapravo je institucionalizovani oblik komunikacije manjinske zajednice sa republikom i finansira se delom iz republičkog budžeta. Naime, Nacionalni saveti nacionalnih manjina nastali su 2002. godine, a njihov zadatak je da pomažu u ostvarivanju prava nacionalnih manjina u domenu kulture, obrazovanja, informisanja kao i službene upotrebe jezika i pisma. Od promene osnivača, u životu lista dolazi do bitnih promena: 2005. redakcija se *de facto* premešta iz Novog Sada u Suboticu (*de jure* list je još uvek registrovan sa sedištem u Novom Sadu), kao deo plana reorganizacije lista, čime zapravo novosadsko centralno uredništvo postaje dopisništvo u odnosu na subotičku redakciju. Novi osnivač je 2011. godine smenio i tadašnjeg glavnog i odgovornog urednika lista, Čabu Presburgera uz negodovanje ne samo stručne javnosti već i međunarodnih organizacija (OEBS, SEEMO, itd.) uz obrazloženje da uređivačka politika nije u skladu sa ciljevima lista, te da list treba više da se fokusira na sopstvenu zajednicu. „Jedan od razloga bio je i taj što novine nisu u dovoljnoj meri bile posvećene aktivnostima najveće mađarske stranke u Srbiji, stranke Saveza vojvođanskih Mađara“ (Šinković, 2013:483). Uređivačka politika lista od 2011. godine mahom je okrenuta ka već spomenutom Savezu vojvođanskih Mađara, ali i sve naglašenije prema zvaničnoj državnoj politici Mađarske. Analiza parlamentarnih izbora u proteklim godinama pokazala je prisutnost pomenutog trenda. „Jasno je da urednici ne mogu da se odbrane od uticaja najveće stranke i da je samim tim list postao politički bilten koji pod sloganom 'gradimo zajednicu' ignoriše suštinu: da bez dijaloga i raznolikosti u zajednici ali i javnom diskursu nema napretka. Urušavanje demokratskih principa funkcionisanja medijske sfere samo produbljuje krizu u kojoj se kao manjinski štampani medij nalazi (pad tiraža, gubitak poverenja auditorijuma, itd.)“ (Šinković, 2014:324). Visoka etnocentričnost i lokalizacija u informisanju su opšti trendovi

ne samo kod ovog lista, već i kod drugih manjinskih listova i medija, čija su osnivačka prava prenesena na nacionalne savete. Ovi trendovi imaju za posledicu nacionalno samozatvaranje (Serenčeš, 2010 : 91).

Polazeći od specifičnog položaja „Mađar soa“, analizom sadržaja želimo identifikovati ključne uređivačke pozicije ovog lista u vezi sa temom migracija. Kao glavna istraživačka pitanja (IP) identifikovali smo sledeća:

1. IP: U kakvom kontekstu se pojavljuje pitanje migracije?
2. IP: Kakav je prototip izbeglice/migranta u tekstovima?
3. IP: Kakav je stav glavnih činilaca u medijskom produktu prema izbeglicama/migrantima?

Pojmovne odrednice

Prema zvaničnoj klasifikaciji Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za izbeglice (UNHCR) treba napraviti distinkciju između nekoliko odrednica, pojmova kao što su: *izbeglica*, *migrant*, *azilant*.

Izbeglica, prema tom izvoru, jeste osoba koja beži od progona ili ratnom zahvaćenih područja. Oni su zaštićeni i njihov status je definisan međunarodnim pravom (na primer Konvencijom o izbeglicama iz 1951. godine). *Migrant* napušta svoju domovinu ne zbog rata i nasilja, već da bi unapredio svoje životne okolnosti, kao što su posao, studiranje, spajanje sa porodicom, itd. *Azilanti* su oni migranti ili izbeglice koji su u nekoj zemlji tražili zaštitu od potencijalne pretnje u njihovoj domovini (UNHCR, 2015). Evropska kriza je mešanog karaktera. Zbog toga su u ovom radu reči migrant i izbeglica korišćene kao sinonimi da bi se izbeglo često ponavljanje i navođenje svih pojmova.

Teorijski okvir

Način kako mediji utiču na percepciju stvarnosti oko nas, kao i na postavljanje najbitnijih društvenih tema na dnevni red, poznatiji kao *Agenda setting* u nekoj ranijoj fazi pojavljuje se još 1922. godine, kada kolumnista Lipman (Lippmann) u svom delu *Public Opinion* konstatuje da mediji imaju jak uticaj na formiranje slike o nekoj društvenoj pojavi (Lippmann, 1922). Koen (Cohen) 1963. godine je konstatovao da štampa možda nije uspešna u tome da kaže šta ljudi

treba da misle o nekoj pojavi ali svakako je uspešna u tome da čitaocima sugeriše o kojim pojavama da misle (Cohen, 1963: 13). Ovaj pristup je u ranim sedamdesetim godinama prošlog veka postao osnova teorije postavljanja dnevnog reda – Agenda setting.

Mekomb (McCombs) i Šo (Shaw) su nakon analize predsedničke kampanje krajem šezdesetih godina prošlog veka u Sjedinjenim Američkim Državama razvili okvire ove teorije i medije su definisali kao agense koji ne odlučuju o tome šta javnost treba da misli o nekim društvenim pojavama, već o tome o kojim društvenim pojavama treba da misli. Odnosno ukazali su na to da izbor vesti, informacija od strane medijskih organizacija zapravo bitno utiče na to kako građani shvataju društvene pojave, šta vide kao nešto što je bitno, a šta je za njih manje značajno (1972). Mekomb primećuje da i novine ali i televizija na neki način sugerišu svom auditorijumu šta je bitno a šta nije. To mogu činiti na različite načine: ili nekim naslovom, pozicijom informacije ili načinom prezentacije (McCombs, 2003:1). On dodaje da „ovi znaci, sugestije koji se ponavljaju dan za dan efikasno prenose značaj svake teme. Drugim rečima, mediji mogu da odrede agendu za pažnju javnosti, da odrede onaj mali broj stvari oko kojih se formira javno mnjenje“ (McCombs, 2003: 1). Isti autor ukazuje na to da pojava interneta dramatično menja osnove ove teorije jer sada medijska agenda postaje personalizovanija nego ranije, a postoji i značajna razlika između načina kako veb-sajtovi prezentuju svoje sadržaje. Ipak, on analizirajući ove tvrdnje i pozivajući se na istraživanja Džejsona Jua (Jason Yu) iz 2005, navodi da suštinski ne postoji još uvek značajna razlika među načinom plasiranja informacija na vebu, kao ni u sadržaju koji se nudi na sajtovima medijskih organizacija (McCombs, 2006:545). Međutim, i on priznaje da se širenjem pristupa internetu i pojavom društvenih medija pojavljuju nova pitanja na koja se još čeka odgovor (McCombs, 2014:17-18). Po Viveru (Weaver) inicijalne osnove teorije uspostavljanja dnevnog reda iz 1972. godine, postale su znatno kompleksnije (Weaver, 2007).

Novi mediji, internet i formati su stvorili nove uslove za testiranje ove teorije, ali ove promene ne umanjuju njen značaj i uticaj (Weimann, Brosius, 2016:39). Uz medijsku komponentu ove teorije moramo da imamo na umu i ostale agense. Naime, *agenda setting* ima tri osnovna stuba: medijsku agendu (*media agenda*), javnu agendu (*public agenda*) i političku agendu (*policy agenda*) (Boyton, Richardson, 2015: 1916). Kao rezultat konstantne interakcije u svim smerovima ovog komunikacijskog procesa, dobijamo zapravo dnevni red društva.

Agenda setting je, uprkos dinamičnim promenama u medijskoj sferi, ostala jedna od značajnijih teorija o uticaju medija na publiku, pa ćemo je samim tim uzeti kao teorijsku osnovu za ovo istraživanje.

Metod

Za analizu tekstova korišćena je analiza sadržaja. Reč je o metodi koji objektivno, sistematično i kvantitativno opisuje sadržaj komunikacije (Berelson, 1952:18). Iako je ova definicija doživela neke promene, suštinski svaka nova definicija i dalje se oslanja na pomenute karakteristike. Krippendorf (Krippendorff) ističe da je „analiza sadržaja istraživačka tehnika koja daje validne zaključke o kontekstu upotrebe tekstova (ili drugih stvari)“ (Krippendorff, 2004:18). On navodi nekoliko pristupa u definisanju ove tehnike ali suštinski svaki od njih ukazuje na to da tekst, odnosno sadržaj ne postoji sam od sebe, već je uvek u interakciji sa vrednostima publike, kao i da sadržaj može imati više značenja, i može da se percipira iz više aspekata u zavisnosti od publike, konteksta, itd. (Krippendorff, 2004:23-25).

Za primenu ove istraživačke alatke kreiran je poseban kodni list koji je ukupno beležio deset kategorija, kao što su: žanr, autorstvo, oprema teksta, tema teksta, čiji stavovi se iznose u tekstu (subjekat), o čemu govori onaj čiji stavovi se iznose u tekstu (objekat). U kodnom listu posebnu kategoriju činili su podaci koji su se odnosili na dodatnu analizu reči i slike migranata, analiziran je i odnos subjekta prema objektu, kao i to da li tekst sadrži govor mržnje (na osnovu smernica Kodeksa novinara Srbije). *Jedinicu analize* činili su tekstovi sa pratećom opremom, naslovom i podnaslovom i nadnaslovom zajedno. *Korpus* ove analize čine svi tekstovi koji su objavljeni na zvaničnom vebsajtu „Mađar soa“, a koji na bilo koji način spominju migrantsku krizu. Period prikupljanja podataka bio je od 1. januara do 15. marta 2017. godine i to pomoću pretraživanja samog sajta (magyarszo.rs) lista uz ključne reči. Ovaj period je izbran iz dva bitna razloga: a) vremenske prilike su u ovom periodu posebno teške za sve one kojima je neophodna humanitarna pomoć; b) zbog činjenice da je 15. mart nacionalni praznik mađarske zajednice u Srbiji ali i državni praznik u Mađarskoj¹³⁸.

---

¹³⁸ Dan sećanja na početak revolucije 1848/1849 je 15. mart. Ovaj događaj se smatra početkom borbe Mađara za samostalnost i buđenje nacionalne svesti. Revolucija je počela u današnjoj prestonici Mađarske, 15. marta I bila je predvođena grupom studenata na čelu sa piscem Šandorom Petefijem. Grupa je tražila veću slobodu za Mađarsku

Empirijski nalazi

Da bismo imali uvid u politički/društveni kontekst u kom se kreiraju medijski produkti ponudićemo ovde kratak pregled u vidu vremenske linije ključnih događaja u Srbiji i Mađarskoj od početka izbegličke krize u regionu:

- početak migrantske krize u Evropi – 2015;
- UNHCR: skoro milion migranata u Evropi;
- sredina juna 2015: početak naglašene antiimigrantske kampanje u Mađarskoj, Srbija zastupa stav „otvorenih vrata“;
- septembar 2015: veliki broj migranata na srpsko-mađarskoj granici, Mađarska diže ogradu na granici, konflikt sa Srbijom;
- mart 2016: zatvaranje takozvane balkanske rute, dogovor EU – Turska, Srbija menja javni diskurs, kritikuje odluku EU, uz političku poruku da „nećemo biti parking za migrante“;
- oktobar 2016: neuspešan referendum o odbijanju prihvatanja EU kvota za obavezno prihvatanje migranata u Mađarskoj;
- februar 2017: izgradnja druge ograde na mađarsko-srpskoj granici, oko 6,5 hiljada migranata u Srbiji (Komesarijat za izbeglice).

U analiziranom periodu ukupno je detektovano 46 tekstova na temu migrantske krize. U nastavku rada predstavimo rezultate po kategorijama kodnog lista.

Žanr, autorstvo i oprema

U analiziranom periodu medijski produkti koji su se odnosili na migrantsku krizu prezentovani su pomoću faktografskih žanrova. Među 46 tekstova ukupno je detektovano 36 vesti i sedam izveštaja. Nijedan drugi kompleksniji žanr, kao što su reportaža ili intervju, nije

---

koja je bila deo Habsburške monarhije u tom periodu. Među značajnijim zahtevima bilo je i oslobađanje političkih zatvorenika, kao i zahtev za slobodu štampe. Vođa i najistaknutiji pojedinac ove revolucije bio je Lajoš Košut.

korišćen u praćenom periodu. Odsustvo analitike i ukazivanja na druge aspekte krize osim mejnstrim pogleda, nije u skladu sa dobrom medijskom praksom.

Autorstvo u svim analiziranim tekstovima bilo je u skladu sa standardima profesije, što znači da su oni bili obeleženi navođenjem autora/izvora.

Analizirani tekstovi mahom su imali neku opremu (tekst, video, grafikon), pa je tako većina, tačnije 37 imalo sliku kao ilustraciju, jedan tekst je ilustrovan videom, a ostatak - ukupno osam - nije imao nikakvu opremu uz tekst.

Tema teksta

Tematska paleta se fokusirala na deset opcija, kao što su: mere različitih zemalja (Srbija, Mađarska, Nemačka) ili saveza (Evropska unija), crna hronika, situacija na Bliskom istoku, socijalna zaštita migranata, volonteri i migranti, građani i migranti, policija i migranti. U ovoj analizi tri su bile ključne teme: mere Srbije, mere Mađarske i crna hronika. Kao što možemo videti u tabeli (Tabela br.1) ostale mogućnosti, posebno one koje se odnose na interakciju građana i volontera sa izbeglicama daleko su ispod najzastupljenijih kategorija. Indikativan je podatak da se tema izbegličke krize najviše pojavljuje u vidu crne hronike. Tekstovi su markirali antisocijalno ponašanje pojedinaca (tuče, krađa, sukobi, itd.) dok prosocijalno ponašanje (pozitivni kontakti sa lokalnim stanovništvom, rad sa volonterima) nisu bili zastupljeni. Istraživanja nude različite odgovore na to kakav je efekat medija po ovom pitanju. Džajls (Giles) navodi da ono šta je anti, a šta prosocijalno varira od jednog društva do drugog. Dok „debatu o nasilju u medijima moramo razumeti i delom kao moralnu debatu o načinima na koje ljudi u društvu vode svoj život“ (Džajls, 2010:40). U tom kontekstu, izostavljanje prosocijalnih pojava može dovesti do stigmatizacije migranata u društvu.

Tabela br1. Zastupljenost tema u analiziranim tekstovima

kategorija	n	%
mere Mađarske	10	21.74
mere Srbije	10	21.74
mere Nemačke	2	4.35
mere Evropske unije	3	6.52
crna hronika	15	32.61
situacija na Bliskom istoku	1	2.17

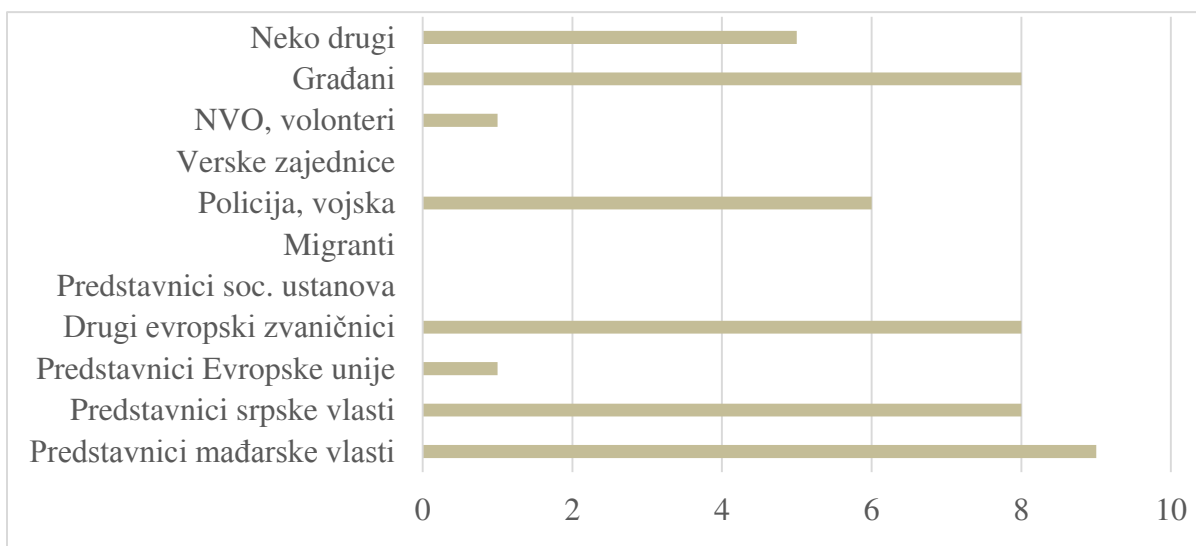
socijalna zaštita migranata	1	2.17
volonteri i migranti	0	0.00
građani i migranti	4	8.70
policija i migranti	0	0.00
ukupno	46	100

Subjekt i objekat u tekstu i njihov odnos

Ova kategorija pokazuje ko je imao mogućnost u tekstu da govori o migrantskoj krizi ili o izbeglicama. Sasvim očekivano i u skladu sa nalazima prethodne kategorije (tema) mahom su govorili predstavnici vlasti, dok su migranti u potpunosti marginalizovani. Oni nisu dobili mogućnost da govore o svojim problemima i iskustvima. Ovo je delom u skladu i sa siromašnom žanrovskom ponudom. Kao što se vidi na grafikonu (br.1), nakon zvaničnika najviše su govorili građani i predstavnici policije/vojske.

Objekat, odnosno onaj o kome se govori u tekstu pokazuje sasvim suprotne rezultate u odnosu na subjekat. Naime, u ovom slučaju migranti su najdominantniji (69,56%) od svih ponuđenih subjekata. Ovo, međutim, nije jedinstven medijski pristup migraciji i migrantima. Reč je o pasivizaciji sagovornika, odnosno aktera jednog događaja. Nalazi analize specijalizovanih medijskih produkata u Nemačkoj su pokazali slične analize. „Pasivizacija je dominantni nalaz. Oni nisu dobili mogućnost da ravnopravno učestvuju u debati o njihovoj sudbini u zajednici“ (Šinković, 2015:264). Kako navode Klemens i Petmen (Clemens, Pettman) slično se dešavalo i prilikom takozvane *Tampa krize*, kada je 2001. godine australijska vojska sprečila norveški brod *Tampa* da spašene Avganistance dovede na obalu te zemlje. Taj proces je u javnosti pratio jedan hladan i nehuman diskurs, kao da su u pitanju objekti a ne ljudi (Clemens, Pettman, 2004:119-120).

Grafikon br.1. Subjekti u analiziranim tekstovima na temu migrantske krize

Kada je reč o odnosu subjekta prema objektu, mahom se govori neutralno (43,48%) ili negativno (30,43%). Ovo je u korelaciji sa dominantnom tematskom kategorijom (crna hronika) jer ako su novinari za svoje izvore uzimali zvanične ustanove (policija, vojska, itd.) možemo očekivati da su te informacije mahom bile neutralne.

Slika migranata u tekstovima i govor mržnje

Kodni list ponudio je nekoliko opcija (kao što su obrazovan, neobrazovan, muškarac, žena, mlad, stariji, itd.) za identifikaciju/opise slike migranta u onim tekstovima u kojima su oni u fokusu. Po analiziranom uzorku četiri kategorije se pojavljuju kao dominantne, a to su: muškarac, nasilan, mlad, neuredan. Ako ove odrednice spojimo sa dominantnom temom, a to je crna hronika, i sa neutralnim/negativnim odnosom subjekta prema objektu, oslikava se jedan stereotip o izbeglicama/migrantima, odnosno ovaj medij u analiziranom periodu je samo gradio i jačao stereotip o izbeglicama jer nije dao mogućnost da se govori o deci (samo u Srbiji ima ih približno hiljadu i petsto, prema podacima UNCHR za 2017. godinu) ili o ženama u toj grupi.

Klasičan i otvoren govor mržnje, kako ga Kodeks novinara Srbije definiše, nismo detektovali u uzorku.

Zaključne napomene

Evropska izbeglička kriza koja intenzivno traje otkad je u Siriji pre skoro sedam godina izbio rat, generiše određene medijske posledice. Analiza na relativno malom uzorku, naravno, ne može doneti široke i previše opšte zaključke u vezi sa uređivačkom politikom lista „Mađar so“, ali može dati obris onoga što se u ovoj redakciji kao stav zauzima prema ovoj pojavi. Rezultati istraživanja pokazuju da ovaj medij ne posvećuje pažnju uzroku migrantske krize, nema tematizacije drugih tema, osim onih koji u negativnom svetlu predstavljaju krizu i izbeglice. Istraživanje je pokazalo da je izbor tema veoma mali, i da postoje tri glavna tematska okvira. Teme kao što su trgovina ljudima, policijsko nasilje, zdravstvena zaštita migranata, i sl. nisu interesantne urednicima „Mađar soa“.

Kao odgovor na postavljena istraživačka pitanja može se izvesti zaključak da, što se tiče konteksta u kom se pojavljuje pitanje migracije (1.IP), on je mahom u vezi sa kriminogenim radnjama, crnom hronikom, na šta se oslanja i odgovor na drugo istraživačko pitanje (2.IP) u vezi sa prototipom izbeglice u tekstovima, a to je da se mahom govori o muškarcu koji je nasilan, mlad i neuredan. Kao odgovor na treće pitanje (3.IP), odnosno na opis relacije glavnih činilaca u tekstu sa migrantima, analiza je pokazala da je on mahom neutralan ili negativan.

Preporuke koje su nastale kao rezultat ovog istraživanja su:

- Neophodna je veća svest uredništva, redakcije o tome da mediji imaju ključnu ulogu u kreiranju atmosfere u kom se jedna tema razmatra;
- Građanima treba ponuditi kontekst događaja, koji u ovom slučaju ne postoji;
- Treba koristiti analitičke a ne samo faktografske žanrove u medijskom izveštavanju;
- Proširiti broj tema i otvoriti prostor višestruko marginalizovanim grupama unutar same grupe izbeglica, uz mogućnost da izbeglice postanu nosioci akcija u tekstu (subjekti).

LITERATURA:

- Berelson, B. (1952). *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe: The Free Press,.
- Boynton, Gr, W. Richardson, G.(2016). Agenda setting in the twenty-first century. *New Media & Society*. October 2016; vol. 18, 9: 1916-1934.

- Clemens, J, Pettman, D. (2004). *Avoiding the Subject: Media, Culture and the Object*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Cohen, B.C. (1963). *The press and foreign policy*. Princeton: Princeton NJ.
- Džajls, D. (2010). *Psihologija medija*. Beograd: Clio.
- Krippendorff, K. (2004). *Content Analysis - an introduction to its methodology*. London, New Delhi: Sage, Thousand Oaks.
- Lippmann, W. (1922). *Public Opinion*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- McCombs, M. (2003). „The Agenda-Setting Role of the Mass Media in the Shaping of Public Opinion”. Dostupno na: http://www.infoamerica.org/documentos_pdf/mccombs01.pdf (pristup 12. januar 2017.).
- McCombs, M. (2005). „A Look at Agenda-setting: past, present and future”. *Journalism Studies*, 6:4: 543-557.
- McCombs, M. (2014). *Setting the agenda: The mass media and public opinion (2nd ed.)*. Cambridge: Polity Press.
- McCombs, M., & Shaw, D.L. (1972). „The Agenda-Setting Function of Mass Media“. *Public Opinion Quarterly*. 36 (Summer): 176-187.
- Serenčes, Ž. (2010). „Informisanje na jezicima nacionalnih manjina u Vojvodini i deetativizacija“, u *Vojvođanski mediji – politički kompromis ili profesionalno izveštavanje*. ur. Serenčes, Ž. & Isakov, S. (Novi Sad: Nezavisno društvo novinara Vojvodine): 77-110.
- Šinković, N. (2015). „Informisanje izbeglica i migranata pomoću multimedijalnih platformi – primer *Refugee Radio*“, u *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene* 5, ur. Pralica, D. & Šinković, N. (Novi Sad: Filozofski fakultet): 257–267.
- Šinković, N. (2013). „‘Mađarska reč’: Od opozicije do pozicije”. *Medijski dijalozi – Časopis za istraživanje medija i društva* Vol. VI, No.16: 481-490.
- Šinković, N. (2014). „Medijska nezavisnost u ogledalu parlamentarnih izbora u Srbiji –primer lista ‘Mađar so’“. *Medijski dijalozi – Časopis za istraživanje medija i društva* .Vol. VII, No.19: 317-324.
- UNHCR – United Nations Refugee Agency (2015). „UNHCR viewpoint: 'Refugee' or 'migrant' - Which is right?“, Dostupno na: <http://www.unhcr.org/55df0e556.html> (pristup 11. januar 2016).
- Weaver, D.H. (2007). „Thoughts on agenda setting, framing, and priming“. *Journal of Communication*, Vol. 57 No.1: 142–147.

Weimann, G., Brosius, H.B. (2016). „ A New Agenda for Agenda-Setting Research in the Digital Era”, u *Political Communication in the Online World - Theoretical Approaches and Research Designs*, ur. Vowe G., Henn, P. (New York, London: Routledge): 26-44.

Norbert Šinković

REFUGEE CRISIS IN THE DAILY NEWSPAPER „MAĐAR SO“

Summary

The paper analyses texts in the daily newspaper in the Hungarian language in Serbia, "Mađar so" on the topic of refugee / migrant crisis in Europe. Content analysis was used to analyze texts published from January to mid-March 2017. Texts that were published in the indicated period on the website of this newspaper are analyzed using a special code that focuses on the editorial policy of the newspaper. The main findings of the analysis are: "Mađar so" sees mostly negatively the refugee / migrant crisis. The editorial policy reflects a high level of intolerance towards the victims of the Middle East crisis, with an emphasis on negative developments at the local level. In a large number of articles, the topic of the refugee crisis was published together with the news about crimes and accidents which gives a negative framework for this topic.

Key words: migrant / refugee crisis, media, "Mađar so", media practice, content analysis.

BIOPOLITIČKO RAZUMEVANJE IZBEGLIČKE KRIZE 2015. GODINE

Sažetak: U radu se bavim fenomenom izbegličke i migrantske krize u Evropi 2015. godine sagledam iz ugla biopolitike i nekropolitike. Moj pristup je pokušaj analize uzročno-posledičnih veza biopolitike i nekropolitike sa ratovima i izbegličko/migrantskim krizama. Takođe sam pokušala da napravim vezu između radova Hane Arent, Mišela Fukoa, Đorđa Agambena, Ašila Mbembe i Marine Gržinić kada je reč o poimanju izbeglica, brisanja ili priznavanja njihovih osnovnih ljudskih prava, prava na kretanje, azil i subjektivitet. Posebno sam pokušala da se osvrnem na poimanje „golog života“ i „svetog tela“ u delima pomenutih autora. Kao i šta se sve čini u ime života kroz razne intervencionizme na ljudima i teritorijama u cilju kontrole potencijalnih tržišta sa pozicije globalnog neoliberalnog kapitala.

Ključne reči: biopolitika, (neo)liberalizam, nekropolitika, izbeglice, migranti, goli život.

Misao o biopolitici, koja je po Mišelu Fukou neodvojiva od liberalizma, francuski filozof prikazao je kao odabranu teorijsku i praktičnu putanju zapadne civilizacije. Fuko je u sprezi biopolitike i liberalizma video kontrolu i upravljanje celokupnim populacijama. Biopolitika, kako je definiše Fuko (Fuko 2010: 317-8), nije disciplina, već pre tendencija, pojava, tehnika, preplitanje i naročito rasplitanje života *kao takvog*.

Život kao najviša, neprikosnovena vrednost savremenog zapadnog čoveka koja se samo u situacijama kakve su rat ili zakonom propisana smrtna kazna (koja je takođe ukinuta u većem delu tzv. „civilizovanog“ sveta) može dovesti u pitanje. Međutim, do XVIII veka to uopšte nije bio slučaj. Kao i mnoge druge stvari koje se danas podrazumevaju, koje se vide kao datost. Život *kao takav* nije bio predmet zanimanja suverene vlasti. Smrt je ono što je bio „problem“ a ne život. Život je bio naličje smrti. Suveren, u to vreme najčešće u liku monarha ili država, brine

o tome kako i kome (za)daje smrt. Jer, nekažnjivo ubijanje najviši je izraz suverene moći. Život je pasivna strana, milost i ono što preostaje. Dok se smrt (za)daje, u životu se ostavlja.

Ni tada kao ni sada nije se moglo nekažnjeno ubijati, vrste krivičnih zakona poznavale su još drevne civilizacije, ali život *kao takav* nije privlačio pažnju vrhovne vlasti. Pravni i politički dokumenti to potvrđuju, otuda i gotovo neverovatan podatak da je samo jedna odrednica rimskog prava – *vitae necisque potestas* – u svome nazivu imao život, a i tu kao negativno određenje, kao pravno regulisanu moć (muške) glave porodice da, pod određenim okolnostima, nekažnjeno ubije nekog od članova domaćinstva, uključujući i muškog potomka. I sama reč *vitae* ovde ima više ulogu pojačavanja značenja glagola *necare* (usmrtiti).

Ovim pitanjem se posebno bavi Đorđo Agamben u knjizi *Homo Sacer: Suverena moć i goli život* - koji objašnjava da „u rimskom pravu *vita* (život), nije pravni pojam već u govornom latinskom označava jednostavnu činjenicu življenja ili vođenja određenog načina života (latinski je u jednom terminu ujedinio grčki *zoe* i *bios*). Ne puki prirodni život, već život izložen smrti (goli ili sveti život) – to je izvorni politički element.“(Agamben 2013: 132)

Ako se vratimo na Fukoa i njegovo tumačenje biopolitike kao neodvojivog od liberalizma onda se upravo period XVIII veka i ulazak života u pravne i političke spise vezuje za početak industrijalizacije. Umesto da razmišlja samo o tome kako da stvarni i simbolički učinak smrtne kazne bude što delotvorniji, suverena vlast sada mora nešto da učini i za život svojih podanika: ona počinje da brine o zdravlju stanovništva, uslovima (prvenstveno higijenskim) života u gradovima, uvodi prve socijalne programe dok se smrt povlači u neke znatno tananije, juridičke sfere. Sada pravni i politički režimi ulažu napor da život premreže debelim slojevima svih mogućih zaštita, čineći ga nedodirljivim, "svetim" (a time i suverenim), u tolikoj meri da se gotovo sve čini *u ime* života. Taj i takav ulazak života u istoriju Mišel Fuko naziva biopolitikom. I upravo u jeku tog činjenja *u ime života* desile su se neverovatne klanice i eksperimenti sa oružjem i (na) ljudima kakvi su vidjeni u I i II svetskom ratu a i ono što živimo danas nije, osim možda u formi, mnogo drugačije. Ratovi koji se gotovo bez prestanka vode obično se vode *u ime života* proizvodeći smrt i patnju u neverovatnim razmerama.

U predavanjima *Rođenje biopolitike* (koje je držao na Collège de France 1978-1979), kao i u predavanjima iz naredne godine *Bezbednost, stanovništvo, teritorija* Fuko razvija pojam

biopolitike analizirajući pre svega liberalizam bez kojeg se ideja biopolitike ne može razumeti. Liberalizam prema Fukou, depolitizuje javni prostor, povlašćeno mesto politike. Sa depolitizacijom politike, biopolitičke tehnike ubrzano pokazuju svoju delotvornost. Drugim rečima, tamo gde život izbija na prvo mesto, politika se povlači ostavljajući nam samo biološku supstancu života.

Raspolitizovani život, život lišen političkog i juridičkog omota, naprosto je go. Otuda se često kao primer navodi ono što je prethodilo „konačnom rešenju“ nad Jevrejima u nacističkoj Nemačkoj. Jevreji nisu tek tako odvođeni u logore smrti. Nacistički režim ih je još pre odvođenja u njih, prema Nimbberškim zakonima lišio pravne i političke subjektivnosti, sveo ih je na goli život, čime je put do gasne komore bio širom otvoren. O tome je pisala i Hana Arent analizirajući totalitarna društva. Iako je o tome pisala mnogo ranije i bez Fukoovog pojma biopolitike ona kaže: „Totalitarizam za krajnji cilj ima totalnu dominaciju nad čovekom. Koncentracioni logori predstavljaju laboratorije za eksperimentisanje sa totalnim potčinjavanjem jer, s obzirom da je ljudska priroda takva kakva je, taj cilj može biti postignut samo u ekstremnim uslovima pakla koga je stvorio čovek“ (Arent 1994: 240).

Kao go, kao organska datost, kao puka "vrednost svih vrednosti", dakle kao "humana" vrednost koja ne bi smela da bude politički instrumentalizovana, život postaje plen novih, drugačijih odnosa moći, nekih novih suverenih moći koje ovoga puta nisu ograničene ni teritorijom ni stanovništvom ni državom, niti bilo čime što je klasičan pojam suverenosti podrazumevao.

Fenomen „izbegličke krize“ pojavljuje se kao posledica spoljašnjeg političkog fasktora i neodvojivi je deo sasvremenih sistema kontrole i upravljanja.

Problem migranata i izbeglica pojavljivao se i ranije ali nikada na način kako se to dogodilo 2015 godine. Tada pokrenuti masovni izbeglički talas posledica je ne samo ratova već i nasilnih ili manje nasilnih promena režima, izazivanja kriza i/ ili njihovog rešavanja.

Izbeglice, kao i humanitarna kriza koja je nastala, jedan su od najživljih primera delovanja biopolitičkog sistema. Izraz „izbeglice“ referira na rat i na one koji se bore za „goli život“ a termin „migranti“ upućuje na ekonomsku dimenziju i težnju za „boljim životom“. Izbeglice, baš kao ni migranti, nisu subjekt jer se prvi borbe za голу egzistenciju, i prisiljeni su na izmeštenost i bežanje dok drugi teže za „boljim životom“ zbog čega se i nazivaju ekonomskim migrantima. I

jedni i drugi su u strahu za život, za egzistenciju zbog čega su u startu osuđeni na obespravljenost.

Polazište proteklih savremenih ratova bio je rat protiv suvereniteta zbog čega je izbeglička kriza dobar primer za „dekonstrukciju“ i destrukcije. Izbeglice i migranti, na različite načine, pojavljuju se kao metafore savremenog zapadnog sveta, sveta otuđenosti, ljudske izmeštenosti i neprestane borbe za preživljavanje.

Kroz podelu na one koji su, uslovno govoreći, „podobni“ (kao radna snaga ali i budući donosioci vitaliteta) da se pripuste na evropski zapad i one koji su suvišni“ i koje je potrebno zadržati „na bedemima Evrope“ najbolje se vidi kako funkcioniše biopolitika.

Pred migrante koji se domognu neke od željenih zemalja EU postavljaju se stroge procedure i uslovi i oni se nalaze pod stalnom pretnjom deportacije. Jer kao što piše Ašile Mbeme „postaje jasno da EU nikada nije želela da preuzme odgovornost za bilo šta a još manje krivicu“ (Mbembe 2010: 171).

U sličnom smislu, možemo pratiti proces formiranja „zonirane Evrope“, odnosno proces podele celokupne Evrope na različite zone koja korespondira sa razmeštanjem migranata i koja je, isto tako, proporcionalna stepenu razvijenosti i moći pojedinih evropskih država.

Upravljanje celokupnim populacijama znači preplitanje „tehnika“ ratova, intervencija, izbeglištva, migracija. Taj savremeni upravljački sistem koji počiva na biopolitici u čijoj je srži smrt političkog na kraju se okreće protiv sebe i implicira smrt de facto.

U delu *Bezbednost, teritorija, stanovništvo* Mišel Fuko je objasnio, razvijajući zamisao o filozofiji kao politici istine, da je proces uspostavljanja biopolitike značio formiranje tzv. „društva bezbednosti“ kojima dominira ekonomija bezbednosti, a nešto kasnije Žan Bodrijar u eseju *O duhu terorizma* kaže da je upravo na taj način nastalo „drugo sistema“, odnosno terorizam. Otuda je i nastanak Islamske države, do sada možda i najradikalnijeg oblika terorizma, fenomen koji se, takođe, pojavljuje kao proizvod istog sistema, jednako kao što se i izbeglice i migranti pojavljuju kao posledica ekspanzije kapitala i pokušaja nametanja „demokratskih“ vrednosti. Islamska država šalje istu poruku koja je pre 15 godina poslata 11. septembra 2001. godine a to je odsustvo straha (od smrti). Poruka koju teroristi šalju je da oni, za razliku od nas, „vole smrt“ i da je se ne plaše. I ta poruka je, pre svega, politička.

Zbog toga, zbog straha, izbeglice i migrante u Evropi istovremeno tretiramo i kao humanitarni i kao bezbednosni problem. I kao „sveti život“ i kao potencijalnu pretnju. Razmatrajući odnos između tehnika bezbednosti i stanovništva Fuko pokazuje kako se stanovništvo pojavljuje kao postpolitički subjekt. Slobodna cirkulacija analizira se kao dimenzija uspostavljanja dispozitiva bezbednosti i taj proces, kao i njegova suprotnost odnosno polje nestanka svake bezbednosti, sastavni su elementi istorije (neo)liberalnog upravljanja. Veštački formiran osećaj nedostatka bezbednosti među Evropljanima stvara *Strah od varvara*.¹³⁹ Otuda sve češće poruke sa vrha evropske administracije da ukoliko građani žele veću bezbednost moraće i više da plate. To podrazumeva pored većeg novčanog izdvajanja za policiju i vojsku i nova odricanja na polju privatnog kao što je stavljanje na raspolaganje raznih ličnih podataka i pristajanja na svaku vrstu provera i kontrole. Pod tim Fuko podrazumeva „tendenciju i liniju sile koja, na celom Zapadu, već veoma dugo ne prestaje da vodi ka prvenstvu tipa moći koji možemo nazivati upravljanjem nad svim drugim tipovima moći, poput suverenosti i discipline“ (Fuko 1990).

U tom svetlu, upravo protekle decenije pokazale su kako se „društvo bezbednosti“ zapravo ispostavilo kao jedno od najnesigurnijih, kao vreme procvata terorizma – kao i da je ovakav proces rezultat sistemskog zatiranja suvereniteta i demokratije. Naizgled sasvim paradoksalno, upravo sistem „liberalne demokratije“ u najrelevantnijim teorijskim i političkim okvirima ukinuo je i suverenitet i demokratiju kroz destruktivno delovanje transnacionalnih struktura kapitala.

Činjenica da su se pojam i prakse političkog, pravnog, ekonomskog i kulturnog suvereniteta našle na udaru istovremeno sa konceptom i politikom prave demokratije povratno svedoči i o stepenu njihove unutrašnje povezanosti, kao i o tome da se upravo u suverenitetu i demokratiji krije traženi odgovor na biopolitiku.

Dilema između podizanja zidova kako bi se sprečio dalji priliv migranata i izbeglica i „politike otvorenih vrata“ zapravo je lažna jer su deo istih oblika upravljanja. To su razlozi zbog kojih se rešenje krize pojavljuje izvan naznačenih opcija, odnosno traženi izlaz nalazi se u uspostavljanju novih (postkapitalističkih) sistemskih političkih i društvenih formi.

---

¹³⁹ naziv knjige Cvetana Todorova (2010).

O „obećanju slobode“

Subjekt „sam po sebi“ u Fukoovoj teoriji ne postoji. Čak ni način na koji opisujemo sebe, smatra Fuko, nije ništa do onoga što je od nas načinila istorija (Hacking 1986: 222-236). Nema toga što bi se zvalo „prirodnim objektima“, bilo da je u pitanju ličnost, ludilo ili država. „Trebalo bi da pokušamo proučavati moć“, smatra Fuko, „polazeći od samog odnosa, pošto on određuje elemente koje obuhvata. Umesto da pitamo idealne podanike šta su morali da ustupe kako bi bili pokoreni, treba da ispitamo na koji to način odnosi pokoravanja mogu da proizvedu podanike“ (Veyne 1978). Postoje brojni načini da se ustanovi odnos između suverena i podanika u određenom društvu, o čemu govori Pol Ven. Rimski imperator, u ranom periodu imperije, nalazio se u odnosu na podanike u ulozi „pastira“, pa su podanici, shodno tome, konceptualizovani kao „stado“. Počev od IV veka, imperator preuzima ulogu „oca“, naspram koje podanici bivaju rekonceptualizovani kao „deca“. Sa stanovišta genealogije, niti je vladar taj koji definiše svoje podanike, niti su oni ti koji definišu suverena – primaran je odnos, a on nastaje iz samog praktikovanja moći.

Individualizacija, u svetlu teorije moći, može značiti i postajanje pojedinca samosvesnim u smislu onih odnosa moći koji leže u osnovi njegove sopstvene ličnosti. Ta samosvest omogućava sticanje uvida u alternativne odnose kao izvore potencijalno drugačijih konceptualizacija elemenata društvene stvarnosti. Ovakva individualizacija značila bi prekoračivanje granica „dubinskog znanja“ na kojem počiva diskurs humanističkih nauka sa „figurom Čoveka“ u svom središtu, i značila bi otkrivanje „istorije borbi“ koja leži u osnovi svih društvenih fenomena. Fukoova teorija upravo zahteva od nas da postanemo svesni odnosa moći koji nas konstituišu kao subjekte – da postanemo, u stvari, istorijski svesni.

„Posle dva veka prosvetljenost (*Aufklärung*) se vraća i to ne kao način na koji će Zapad postati svestan svojih aktuelnih mogućnosti i sloboda koje su mu na raspolaganju, već kao način da se zapita o svojim ograničenjima i o moćima koje je zloupotrebio. Razum kao despotska prosvetljenost“ (Eribon 2014). Upotrebom izraza „despotska prosvetljenost“ Fuko želi da ukaže na dvostruku prirodu emancipacije, neraskidivu povezanost napredovanja znanja i tehnologija vladanja, „istovremenost oslobađanja i porobljavanja“. Prosvetljenost znači i sposobnost uvida u načine na koji je upotreba razuma povezana sa delovanjem moći.

Obećanje Aufklärung (Habermas 1989: 36-7) - da će dosegnuti slobodu vežbanjem razuma preokrenulo se u vežbanje razuma koje sve manje i manje obećava slobodu. „Vežbanje razuma“ predstavlja napredovanje disciplinatorne moći i pratećih tehnologija vladanja. „Obećanje slobode“, iako neispunjeno, ostaje.

Prelaz iz polja biopolitike u polje nekropolitike

“A država laže na svima jezicima dobra i zla; i što god govori, laže – i što god ima, ukrala je“ (Niče 2011:15).

U neoliberalnom dobu terora i nesigurnosti, čini se da je ono čemu svedočimo novi, bez presedana oblik biopolitičkog upravljanja u kojem nekro-moć, ili tehnologije kontrole kroz koje je život strateški podvrgnut moći smrti, u velikoj meri deluje uz pomoć tehnologija discipline. Visoko autoritarne politike upravljaju/vladaju uz pomoć ekonomije a ne socijalnih uslova.

Ašile Mbemb (Mbembe 2003: 11-40) pretpostavlja donošenje suverenosti u slučajevima gde je "opšta instrumentalizacija ljudskog postojanja i materijalnog uništenja ljudskih tela i populacija" središnji projekat moći, a ne autonomije. Mbemb zauzima filozofsko stanovište gledanja na odnos između subjektivnosti i smrti kao korenima političke suverenosti, preuzete iz istorijskih procesa povezivanja pojmova moderne i terora.

"Da bi se ostvarila ta suverenost potrebno je ostvari kontrolu nad smrtnosti i definisati život kao implementaciju i očitovanje moći" (Mbembe 2003: 12).

Nasilje postaje proširena i preformulisana u kolonijalnom kontekstu kasne moderne, gde se beskrajno stanja terora koristi kako bi se opravdalo "spajanje višestrukih moći: disciplinskim, biopolitičkim i nekropolitičkim"(Mbembe 2003: 29), a vojna prisutnost i stalni rat sve više dovodi do zbrajanja oblika dominacije nad ljudskim životima u određenom prostoru, koji se beskrajno širi.

Na primerima marginalizovanih grupa, ranjivih na prirodne katastrofe poput Katrine (Giroux 2006: 171-196), za koju se očekivalo da će pogoditi i opustošiti priobalna područja SAD-a, neoliberalna država dokazala je svoju umešanost u biopolitički projekat ne samo

puštanjem da umru, već i aktivnim odlaganjem zbrinjavanja onoga/onih što su označeni kao manje vredan deo američkog stanovništva.

Život najviše košta i zato je za državu on sve manje isplativ. Otuda su sve češći rezovi upravo na ovim poljima. „Nekropolitika jasno definiše načine na koji globalni neoliberalni kapital uskraćuje finansijsku podršku javnoj zdravstvenoj zaštiti, socijalnim i obrazovnim strukturama. Ti ekstremni rezovi deo su sve češće neoliberalne procedure zvane „racionalizacija“ i „civilizacija“ (Gržinić 2012).

Primeri eksploatacije su brojni i uvek rađeni po sličnoj šemi čak i kada su proklamovani kao boljitak za čitav region.

Državni aparat postoji samo da bi održavao iluziju o socijalnoj harmoniji a ne da bi se brinuo o životu i potrebama stanovništva. Nekropolitika reguliše život kroz perspektivu smrti, zbog toga se život i transformiše na puku egzistenciju ispod svakog minimuma dostojanstva.

Nastavljajući sa pojmom „goli život“ u odnosu na nekropolitiku danas, među večnim vanrednim stanjima terora i nesigurnosti, Eugen Taker tvrdi kako je goli život "stalno u neizvesnosti, život koji je uvek potencijalno pod napadom i zbog toga je uvek izuzetan"(Thacker 2011: 139-162).

Taker uvodi pojam "ma koji život", u kome su sadržani i biologija i suverenitet, i medicina i politika, a koji se neprekidno prepliću. „Ma koji život“ je sveprisutan potencijal za život koji treba da bude označen kao nešto što se mora zaštititi od „onih oblika nehumanih života koje su agenti napada“.

Drugim rečima, „goli život“ je ono što je neprestano stanje terora današnjice koji vanredno stanje kontinuirano stvara pod pretnjom i silom nekromoći, koji zatim dijalektički ponovno stvara stalnu potrebu ili opravdanje za takve vanredne oblike vladavine nad životom. Moglo bi se reći da je ovo dijalektičko-reprodukcijaska sveprisutnost „golog života“ kroz rutinizaciju državnog vanrednog stanja protiv "terorizma" a koji konačno dovodi do toga da se nekromoć ustali u političkom telu, kao nevidljivi oblik onoga čime se upravlja u sadašnjosti.

Primeri za to su danas brojni - od politike prema migrantima do zabrane nošenja feredža, burkinija i drugih odevnih predmeta koji pokrivaju žensko muslimansko telo, sve u strahu od

terorizma. To je vrsta transfera rodni uloga u odnosu na smrt i ubijanje, koji se sada ogleda u liku žene koja ubija. Napade, bar kada je reč o Evropi, do sada nisu činile žene i deca ali je stil oblačenja muslimanki za mnoge Evropljane simbol terora manjine nad većinom. Deca i njihova mrtva (u vodama Sredozemnog mora) ili izranjavana tela (u ratu koji se vodi u Siriji) prikazuju se često kao razlog za intervenističke politike u njihovim zemljama a ne kao njihova posledica. Takva politička praksa proizvela je i „svedoke smrti“ koji se ogledaju u vrsti aktivizma kroz razne humanitarne organizacije i radnike koji vrše selekciju kome pomoći a kome ne a tu pomoć neretko uslovljavaju prihvatanjem ideologije koju promovišu. Biomoć i nekropolitika su tako dve strane istog novčića a smrt se svakodnevno promovise kao i novi-stari načini umiranja. Leš je dnevno prisutan u svetskim medijima a sve češće postaje i predmet zabave, pre svega na društvenim mrežama.

Politika koja okružuje smrt – bilo pojedinačnim telima, socijalnom egzistencijom, ili celom populacijom – u globalnom dobu ima zagarantovani rast do te mere da je sada već ukorenjen u nevidljivim odnosima moći. “Svet u kome se teror susreće sa terorom, gde je bezbednost garantovana nesigurnošću, koji počiva na politici straha i neizbežnosti sukoba, a ne na slobodi i pravdi, čini se da je sve što ostaje“ (Burke 2002).

Ta činjenica čini se da predstavlja imperativ našeg preispitivanja "golog života" kao koncepta koji je eventualno u stanju da opiše sve regulisane živote a pod sadašnjim režimima izuzetne nesigurnosti. Jer svi smo postali subjekat bio-moći, jedino se razlikujemo u stepenima i načinima ostvarivanja iste.

LITERATURA:

Agamben, Đorđo (2013). *Homo sacer. Suverena moć i goli život*. Loznica: Karpos.

Arent, Hana (2008). „Mi izbeglice“. Treći program Radio Beograda. 137–138.

Arendt, Hannah (1939-1954). „Essays in Understanding.“ URL:

https://archive.org/stream/HannahArendtEssaysInUnderstanding19301954/%5BHannahArendt%5D_Essays_in_Understanding,_1930-1954_djvu.txt

Bodrijar, Žan (2007). *Duh terorizma*. Novi Sad: Arhipelag.

- Burke, Anthony (2002). „Borderphobias: the politics of insecurity post-9/11.“ URL: <http://www.borderlands.net.au/vol1no1_2002/burke_phobias.html>
- Eribon, Didier (2014). *Mišel Fuko – Biografija*. Loznica: Karpos.
- Foucault, Michel (2010). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the College de France (1978-1979)*. Trans. Graham Burchell. Ed. Michael Senellart. 1st Picador Paperback Edition. New York: Palgrave Macmillan.
- Fuko, Mišel (2006). *Istorija seksualnosti I: Volja za znanjem*. Loznica: Karpos.
- Fuko, Mišel (1990). *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*. Novi Sad: Svetovi.
- Giroux, Henry A (2006). *Reading Hurricane Katrina: Race, Class, and the Biopolitics of Disposability*. College Literature: 171-196.
- Gržinić, Marina (2012). „Biopolitics and Necropolitics in relation to the Lacanian four discourses.“ URL: <http://www.ub.edu/doctorat_eapa/wp-content/uploads/2012/09/Marina.Grzinic_Biopolitics-Necropolitics_Simposio_2012.pdf>
- Habermas, Jürgen (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: The MIT Press.
- Hacking, Ian (1986). *Making Up People. Reconstructing Individualism*. Stanford: Stanford University Press.
- Mbembe, Achille (2010). *Sortir de la Grande Nuit. Essai sur l’Afrique décolonisée [‘We must get out of the great night.’ Essay on decolonized Africa]*. Paris: Découverte.
- Mbembe, Achille (2003). „Necropolitics.“ URL: <<http://publicculture.dukejournals.org/content/15/1/11.citation>>
- Niče, Fridrih (2011). *Tako je govorio Zaratrusta*. Beograd: Dereta.
- Thacker, Eugene (2011). *Necrologies or the Death of the Body Politic. Beyond Biopolitics*. Durham and London: Duke University Press.
- Veyne, Paul (1978). *Comment on écrit l’histoire, suivi par "Foucault révolutionne l’histoire"*. Paris: Seuil.

Nataša Jovanović

BIOPOLITICAL UNDERSTANDING OF THE REFUGEE CRISIS IN 2015

Summary

In this paper I am dealing with the phenomenon of refugee and migrant crisis in Europe during 2015 from the perspective of biopolitics and necropolitics. My approach is an attempt to analyze the cause-and-effect links of biopolitics and necropolitics with wars and refugee / migrant crises. I also tried to link the works between Hannah Arendt, Michel Foucault, Giorgio Agamben, Ashille Mbembe and Marina Gržinić when it comes to understanding refugees, deleting or recognizing their basic human rights, the right to move, asylum and subjectivity. In particular, I tried to look at the notion of the "bare life" and "sacred body" in the works of the aforementioned authors. As well as what is done in the name of life through various interventionism on people and territories in order to control potential markets from the position of global neoliberal capital.

Keywords: biopolitics, (neo) liberalism, necropolitics, refugees, migrants, bare life

MEĐUNARODNA POLITIKA U SLUŽBI GLOBALIZACIJE ILI „SUKOBA CIVILIZACIJA“

Sažetak: Teorije o razvoju i sunovratu ljudskog društva često su predmet mnogih debata, ali i pored toga činjenica je da nakon izvesnog vremena osnova postavljene koncepcije biva zamenjena novim pretpostavkama. Svetsko mnjenje sklono je senzacionalizmu, pa je tako Fukujama izričiti zastupnik koncepcije demokratizacije i pobornik globalizacije svetskog poretka, u svojoj tezi isticao „Kraj istorije“ a nakon niza terorističkih akata postojeću tezu zamenio uzdržanim stavovima tražeći osnovu u „Poreklu političkog poretka“. S druge strane u naučnim krugovima potencira se koncept Hantingtona o sukobu pet civilizacija. Ovakvi stavovi stvaraju koliziju o tome da li su kriterijumi koji utiču na određene tvrdnje izgrađeni na naučnoj ili poroizovljnoj proceni. Suština nije u tumačenju stavova ova dva autora, već u izvođenju formule koja će očuvati ljudsko društvo. Izvođenje formule na osnovu istorijskih, religijskih, rasnih, kulturoloških osobenosti, može biti dobar smer, ali metodologija naučnog istraživanja ne mora uvek da bude pouzdana, jer društvo čine individue, koje kroz određene političke akte u kratkom periodu mogu da izmene celokupan tok razvoja jednog društva. Shodno tome ključ problema u definisanju stabilnosti ljudskog društva treba tražiti u usklađivanju međunarodne politike, koja će s jedne strane biti kategorična na očuvanju mira, a s druge strane fleksibilna na ostvarivanju ljudskih prava. Činioci koji utiču na mogućnost modifikovanja međunarodne politike svih država su suštinski predmet kompromisa globalizacije i svetskog mira. Zbog toga će biti potrebno da se izvrši analiza onih političkih poteza koji su doveli do destabilizacije određenih država, određenih regiona, određenih kontinenata i kao takvi uticali na niz propratnih pojava kao što su terorizam i migracije. Iz takvih aktivnosti neće biti moguće predvideti budućnost ljudskog društva, ali će moći da se spreče uslovi koji doprinose njegovom uništenju.

Ključne reči: politika, moć, globalizacija, sukobi, pretnje.

Uvodna razmatranja

Međunarodna politika predstavlja produkt istorijskih događaja, prevrata, zloupotreba humanosti i težnji ka ličnim interesima. Ovakva konstatacija deluje neopravdano surova, ali na

njenim temeljima su izgrađene teze poput „globalizacije“ ili „sukoba civilizacija“. Međutim, da li su iznete teze merodavne za identifikovanje uzroka i posledica trenutnog stanja u svetu?

Ovakvo gledište moglo bi se promeniti na osnovu stava Ilije Kajteza po kome je: „Istorija trgovanje ljudskim dušama...bakljama svetlosti slobode ili osvajanja tuđih pravičnih teritorija...gde je prvo trebalo pogledima, porukama, mislima i idejama pridobiti ljudska varljiva srca i potom zauvek preuzeti njihove duše, a onda...krenuti, protiv koga i za koje ideje i razne ciljeve...jer su ljudi gomile pokorno stado koje ide za svojim užarenim vođom i sledi njegov put koji može biti svakovrsan put svetla, slobode ili zločina, tame i posrnuća“ (Kajtez 2015:186).

Religija, nacionalnost, kultura, rasna pripadnost predstavljaju sredstva za pokriće tzv. viših ciljeva koji čine jedno društvo reprezentativnim i odražava pravnu prirodu nosioca njene državnosti. U tumačenju pravne prirode državnih organa, jedna od teza koje su danas izričito zastupljene polaze od toga da državni organi ne zastupaju državu, već su oni sami država, oni predstavljaju državu, delovi su državne organizacije shvaćene kao državna ličnost (Živković 1997:82). Ako je državna ličnost sumirana u jednoj osobi koja u ime države raspolaže velikim ovlašćenjima na unutrašnjem i međunarodnom planu, subjektivitet takve države se preklapa sa stavovima tog pojedinca. Pozicija lidera tada može biti pogubna za narod koji predstavlja i za narode kojima se suprotstavlja.

Religija je moćno sredstvo za stvaranje konflikta, ako se zloupotrebi od onih subjekata koji bi trebali da su najobrazovaniji i najjeminentniji u toj oblasti.¹⁴⁰ Po intenzitetu, zloupotreba religije ne razlikuje se ni kada je u pitanju iskrivljeni koncept njenog izvornog učenja.¹⁴¹

Nacionalnost omogućava demagoški pristup populaciji kao izgovor zaštite nacionalnih interesa, poštovanja načela međunarodnog prava ili opravdanje određenog postupaka.¹⁴²

---

¹⁴⁰ Papa Urban II u Kelmernu 1095. godine, prisutne je pozvao u „nezaboravne ekspedicije protiv neprijatelja krsta“ naglašavajući da će se „njihova spoljašnja odanost proglasiti unutrašnjom verom koja će u daru Boga i privilegijama Svetog Petra dati oprost svih njihovih grehova“ (Bloxam 1976:236)

¹⁴¹ „Džihad koji označava borbu protiv zla“, izraz koji pripadnici muslimanske veroispovesti koriste kao ljudska lična borba protiv kontraproektivnosti i samoporažavajućih snaga koje leže unutar njih samih, u procesu uspostavljanja hegemonije u Arabiji iskorišćen je kao poziv za vojnu borbu...“ (Ellens 2007:56)

¹⁴² „Zbignjev Bžežinski, zagovara tezu da su tri stvari od vitalnog značaja za američku imperijalnu geostrategiju: da spreči tajna dogovaranja i održi bezbednosnu zavisnost među onima koje kontrliše, da ih štiti i drži u stanju potčinjenosti i spreči udruživanje varvara“ (Čomski 2009:46)

Kultura je pouzdan partner u nametanju određenih društvenih vrednosti u prihvatanju ili nametanju određenih običaja i (ne)prihvatljivih normi koje nisu svojstvene jednom narodu. Pod izgovorom ne poštovanja takvih pravila potencira se pitanje dominacije.

Rasna pripadnost se često zloupotrebljava kao argument za opravdanje oružane intervencije ili pokretanje oružanog sukoba.

Svi navedeni mehanizmi prožimaju se kroz teze Fukujame i Hantingtona, ali nisu vezani za državne lidere kao moguće uzročnike nebezbednosti. Njihovi stavovi vezani su za futurističke dileme, za opravdanost unifikacije društvenih vrednosti. Da li to znači da su razlike razlog sukoba ili su sukobi potreba prihvatanja jedinstvenog obrasca vrednosti?

U potrazi za odgovorom, mogla bi se razmotriti Hantingtonova tvrdnja da: „Svetska gledišta i uzročne teorije su nužni vodiči ka međunarodnoj politici“ (Hantington 2000:31). Međutim, ako se teži rešavanju aktuelnih problema migracija i međunarodnog terorizma trebalo bi je preformulisati: Na koji način međunarodna politika i nosioci međunarodne politike mogu da utiču na identifikovanje uzročnika čime bi se promenilo svetsko gledište na rešavanje krize u svetu?

Diskurs o osnovanosti teze Fukujame i Hantingtona o civilizaciji

Ako bi se teorije Fukujame i Hantingtona detaljnije sagledale moglo bi se reći da su veoma slične. Baziraju se na razlikama. Kod Fukujame to su razlike političkih režimima, a kod Hantingtona sukobi po verskom, nacionalnom, kulturološkom osnovu. Sličnost njihovih istraživanja je pristrasnost i favorizovanje zapadnjačkog načina života i kriterijuma vrednosti. Hantington se oslanja i na sposobnost jačanja vojnog potencijala, kao uslova učvršćivanja svih ostalih sfera u društvu.

Fukujama, međutim ukazuje da demokratske ideje podrivaju legitimitet komunističkih režima širom sveta, što se odrazilo na demokratiju koja ima ogromne teškoće u sopstvenom uspostavljanju (Fukuyama 2006:36). Tražeći krivce u suprotnom taboru hladnoratovskih strana, konstatovao je da „iako je komunizam mrtav, brzo se zamenjuje netolerantnim i agresivnim nacionalizmom...ako komunistički totalitarizam preživi on će jednostavno biti zamenjen autoritarizmom ili čak fašizmom...“ (Fukuyama 2006:36). Prozivanjem pojedinih država, koje su imale komunističko uređenje, da su autoritarne ili fašističke, bez čvrstih argumenata ima ozbiljne

posledice u međunarodnim odnosima, a ujedno diskredituju validnost naučno-istarživačkih napora na pomirenju istorijskih neslaganja.

Aludirajući na faktore Prvog svetskog rata, istakao je jedno interesantno zapažanje: „Podržan od strane efikasnih policijskih snaga, masovnih političkih stranaka i radikalnih ideologija koje traže da kontrolišu sve aspekte ljudskog života, ovaj novi tip države pokrenuo je projekat ne manje ambiciozan od svetske dominacije“ (Fukuyama 2006:5-6).

Problem na koji Huntington ukazuje jeste definisanje pojma civilizacije. U potrazi za definicijom ukazao je na niz karakteristika tvrdeći da civilizacije nemaju jasne granice i precizan početak i kraj, a da ljudi mogu da redefinišu svoj identitet, koji se vremenom menja, što utiče na to da se kulture preklapaju i deluju jedna na drugu (Huntington 2000:46).

Huntington takođe ukazuje na razlike koje utiču na odstupanje od zajedničkih interesa i težnju ka ličnoj autonomiji. Autonomiju vidi u pripadnosti određenoj civilizaciji. Značajni kriterijum, po njemu predstavlja i sticanje bogatstva što je uticalo da postojeće podele redefiniše kroz podelu civilizacija na: (1) Zapadne; (2) Latinsko-američke; (3) Afričke; (4) Islamske; (5) Kineske; (6) Hindu; (7) Pravoslavne; (8) Budističke; (9) Japanske (Huntington 2000:26-28).

Huntington ukazuje na značaj Zapadnih vrednosti kroz promovisanje modernizacije i pozapadnjačenje nezapadnih društava.¹⁴³ Na ovaj način podsveno se vrši pritisak na promenu običaja, kulture, brisanje povezanosti sa poreklom i pripadnošću određenom narodu. Neuspeh u nametanju takvih vrednosti rešava se oružanim sukobom.

Stavovi međunarodne politike utemeljeni na doktrini novog svetskog poretka

Mnogi događaji u svetu nastali su kao posledica oprečnih izjava ili stavova lidera vodećih država koji su dozvolili sebi da direktno utiču na promenu geopolitike nametajući ulogu svoje države, kao neprikosnovenog suverena. Njihova uloga je uvođenje jedne svetske vlade koja će uvesti red u anarhiji.

Čerčil je rekao da bi: „svetsku vladu trebalo poveriti nacijama koje su zadovoljne, koje za sebe ne žele ništa više od onoga što već imaju. Ako bi svetska vlada bila u rukama gladnih

---

¹⁴³ Političke i intelektualne vođe ovih društava na uticaj Zapada odgovorile su na jedan od tri načina: odbacivanjem i modernizacije i pozapadnjačenja, prihvatanjem i jednog i drugog, prihvatanjem prvog i odbacivanjem drugog.“ (Huntington 2000:79)

nacija, postojala bi stalna opasnost. Ali niko od nas nije imao nikakvog razloga da traži išta više. Mir su sačuvali ljudi koji su živeli na svoj način i nisu bili ambiciozni. Naša moć nas postavlja iznad drugih..." (Čomski 2009:97). Da li to znači da u svetu postoje apsolutno zadovoljne nacije? Danas u svetu postoji osam stotina i sedamdeset miliona ljudi koji nemaju dovoljno da se prehrane (Babu 2014:18). Da li to znači da su ti ljudi pretnja za čovačanstvo? Ako razvijene nacije nisu ambiciozne, zbog čega su izrazile težnju za imperijalizmom tokom istorije? Da li u isto vreme možete biti i skromni i iznad drugih?

Diskutabilna je i izjava američkog predsednika Buša: „Ovo je istorijski trenutak. U prošlim godinama imali smo veliki napredak u okončanju dugog perioda sukoba i hladnog rata. Imamo pred nama mogućnost kreiranja za sebe i za buduće generacije novog svetskog portka, svet u kome je vladavina zakona, a ne zakon džungle, koji će regulisati ponašanje naroda“ (Ismael, 1994:231). U njoj je zanemarena činjenica da je nakon Drugog svetskog rata, korpusom međunarodnih propisa već pokušano uređenje načelnih pitanja na očuvanju svetskog mira. Takođe „regulisanje ponašanja naroda“ moglo bi se protumačiti kao: (1) prihvatanje pozicije subjekata pod protektoratom; ili (2) ravnopravnog partnera u ostvarivanju interesa lidera u procesu globalizacije.

Globalizacija se češće manifestuju kao vid kontrole i eksploatacije nad onim državama koje raspolažu određenim energetske resursima.¹⁴⁴ Krug subjekata koji raspolažu takvom privilegijom je ograničen, što se negativno odražava na međunarodnu politiku država koje u toj ideologiji prednjače.¹⁴⁵ Neslaganje sa potezima američke administracije u međunarodnoj politici može se zaključiti iz zategnutih odnosa sa UN. Kofi Anan ukazao je da Savet bezbednosti i nakon prestanka Hladnog rata nije bio u stanju da preko svojih članova postigne dogovor o efikasnom toku akcija u Somaliji, Ruandi i bivšoj Jugoslaviji, jer su pokrenuta pitanja o legitimnosti principa propisanih Poveljom UN i Univerzalnoj Deklaraciji o ljudskim pravima, što

---

¹⁴⁴ „Ako kontrolišete Irak, imate odlične mogućnosti da određujete cenu i nivo proizvodnje nafte (ni previše, ni premalo), a to vam omogućuje da sabotirate Organizaciju zemalja izvoznica nafte (OPEK) i namećete se celom svetu. Ovo nema nikakve posebne veze sa pristupom nafti radi njenog uvoza u Sjedinjene Američke Države. Radi se o *kontrolisanju* raznih tokova koji su u vezi sa naftom (Čomski 2009:11)

¹⁴⁵ Liven je konstatovao da je cilj Buševе administracije „unilateralna svetsaka dominacija preko apsolutne vojne nadmoći“, što je razlog straha i protivljenja većeg dela sveta vladi SAD – što se često pogrešno opisuje kao „antiamerikaizam“ (Čomski 2008:15)

je izazvalo gnev kod jedne od stalnih članica Saveta bezbednosti koji je u svakom trenutku mogao da eskalira u krizu i parališe celokpni sistem (Annan 2014:2).

Post-hladnoratovski period krenuo je u smeru opšte destrukcije: „razbijanja Sovjetskog Saveza i Jugoslavije; rat na njihovim bivšim teritorijama; rast religijskog fundamentalizma širom sveta; borbe u Rusiji, Turskoj i Meksiku za njihov identitet; intenzitet trgovinskih sukoba između Sjedinjenih Država i Japana; otpor islamskih država zapadnom pritisku na Irak i Libiju; napori islamskih i konfučijanskih država da steknu nuklearno oružje i sredstva da ga prenesu; stalna uloga Kine kao „autsajderske“ velike sile; konsolidacija novih demokratskih režima u nekim zemljama i njihovo odsustvo u drugim; i konkurencija u pogledu oružja u istočnoj Aziji“ (Hantington 2000:39).

Ovakvo stanje predstavljalo je pravi trenutak da se implementira projekat novog svetskog poretka. SAD su proces „globalizacije“ sistematski prilagodili principima Povelje UN koristeći kao izgovor Poglavlje VII.¹⁴⁶ Na taj način NATO je postao jedini oružani mehanizam za „uspostavljanje mira“, a Savet bezbednosti politički mehanizam koji mu je pružio logistiku i van Generalne skupštine UN.

Uticao neusklađene međunarodne politike na razvoj događaja u svetu

Međunarodna politika teško da će ikada biti usklađena, jer je destabilizacija u svetu ključ uspeha onih koji egzistiraju na vojnoj industriji i eksploataciji prirodnih bogatstava, jer jedino tako omogućavaju zaštitu svog načina življenja.

Da bi se sačuvao ovakav koncept tokom Prvog svetskog rata Ministarstvo informisanja u Velikoj Britaniji težilo je „da usmerava razmišljanje većeg dela čovečanstva“ (Čomski 2009:20). Pitanje je jedino na koji način to realizovati, korišćenjem Orvelove ili Hakslijeve metode.¹⁴⁷

---

¹⁴⁶ čl. 42. Povelje UN propisuje: „Ako Savet bezbednosti smatra da mere preduzete u čl. 41 ne odgovaraju ili se pokaže da su nedovoljne on može preduzeti takvu akciju vazduhoplovom, pomorskim ili suvozemnim snagama koja je potrebna radi održavanja ili vaspostavljanja međunarodnog mira i bezbednosti...“ (The Charter of the United Nations And Statute Of The International Court Of Justice, 14. Marth 2017, URL: www.treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter.pdf)

¹⁴⁷ „Orvel upozorava da ćemo biti savladani od strane spolja nametnutog ugnjetavanja. Ali u Hakslijevoj viziji, kroz Velikog Brata potrebno je lišiti ljude njihove autonomije, zrelosti i istorije. Kako je to video, ljudi će voleti svoje ugnjetavanje, obožavanjem tehnologije kojom će poništavati svoje misaone kapacitete“ (Chilocte, Wamer 2008:368)

Uticaj Hakslijevske metode je očigledan u tome da „ljudi iz kruga Džona Djuija, na primer, ponosili su se činjenicom da po prvi put u istoriji nadahnutu spremnost za rat – kako su oni to videli – nisu kreirali vojni rukovodioci i političari, već odgovorniji i ozbiljniji članovi društva skloniji razmišljanju tj. razumni intelektualci...“¹⁴⁸ U tome se vidi da je primarni cilj pridobiti nužni i ograničeni broj intelektualaca, jer po Lesevelu: „demokratski dogmatizam koji tvrdi da ljudi sami najbolje mogu da definišu sopstvene interese – u suprotnosti je sa njegovim stavom, jer kako on tvrdi – ne definišu ih najbolje oni, već elite“ (Čomski 2009:22-23). Dakle, cilj intelektualne elite, kako Barnejs konstatuje, sastoji se u tome da inteligentni članovi društva mogu da usmeravaju stanovništvo putem „proizvodnje pristanka“ (Čomski 2009:22), a da bi se to postiglo, u skladu sa tejlorizmom, potrebno je proizvesti efikasnu industriju u kojoj su ljudska bića pretvorena u automate (Čomski 2009:22).

Na ovim konceptima funkcioniše i današnja međunarodna politika. Medijska kampanja fokusira se na države koje odstupaju od globalizacijskog plana, tako što se u javnom mnjenju one izvode pred stub srama, osuđuju, a zatim kažnjavanju. Mediji, centralizovana politika, selektivna pravda, pritisci kompanija sa nekontrolisanim finansijskim prilivima, utiču na stvaranje različitih vidova krize. U procesu stvaranja kriznih žarišta nameće se pitanje razloga nastanka terorističkih pokreta i mržnje prema hrišćanskom svetu Evrope i SAD. Složenost ovakve paradigme zavisi od ugla iz kojeg se gleda na uzrok.

Na primeru terorističkog akta izvršenog 11. septembra 2001.¹⁴⁹ zapadne države tražile su krivce u čelnicima terorističkih organizacija sa Istoka, što je na osnovu prezentovanih činjenica nesporno, međutim treba se zapitati šta je uticalo na iniciranje jednog takvog zločinačkog poduhvata. Suština je u politici koju su vodili lideri „razvijenih“ država Evrope i SAD. Bez obzira koliko to bilo bizarno i koliko se takav stav pokušava potisnuti kao neosnovan, on se manifestuje kroz vekovne težnje za dominacijom i kolonijalnim podelama.

Kada su Belgijanci 1935. godine preuzeli nadležnost nad Ruandom, veštački su formirali dve strane Hutu i Tutsi uz pomoć institucionalizovane lične karte, koja će se nakon povlačenja Belgijanaca 1960. negativno odraziti na pripadnike Hutu zajednice, a nastale razlike tokom

---

¹⁴⁸ „Ratna propagandna kampanja uspeła je da za nekoliko meseci relativno pacifički nastrojeno stanovništvo pretvori u razbesnele antinemačke fanatike“ (Čomski 2009:20-21)

¹⁴⁹ „... mislilo se da je poginulo između 5.000 i 7.000 ljudi, procenjeni broj kasnije je smanjen na oko 3.000...“ (Gokay, Walker 2003:4)

decenija između ove dve zajednice kulminiraće u političke i društvene sukobe 1994. godine (Cowalski 2012:65). Građanski rat proširio se na celokupni region Afričkog kontinenta, što je rezultiralo nizom zločina koje Međunarodni krivični sud nije okončao.¹⁵⁰

Ako je tokom osamdesetih godina XX veka agresija SSSR-a na Avganistan uticala na SAD da se uključe u rešavanje navedene krize i na taj način dobije podršku avganistanskog naroda, šta je moglo u periodu od samo dve decenije da promeni taj prisni, saveznički odnos i okrene dva naroda jedan protiv drugog. Možda je razlog u prazninama „ekonomske konkurencije između imperijalističkih sila koje su uslovljene potrebom da se predstavi zajednički front – koji predvode SAD vođa slobodnog sveta – protiv izazova predstavljenog od strane Sovjetskog Saveza, Kine i zemalja trećeg sveta koje teže nacionalnom oslobođenju“ (Holmes, Dixon 2001:11).

Možda je u tim prazninama narod Avganistana uvideo da će biti prinuđen na prihvatanje onih normi koje nisu svojstvene njegovom kulturnom i religijskom nasleđu, da će kao i većina naroda „trećeg sveta“ biti ograničen. Možda su režimi u Iraku, Libiji i Siriji, pa čak i SFRJ, predstavljali kontradiktornost globalizacije, relikte koji se neuklapaju u savremene tendencije, kamen spoticanja u mehanizmu kontrole modernog vremena.

Svaki oružani potres pokretao je lavinu migracija. Građanski rat u Ruandi, uticao je na buđenje nemira u Ugandi, Kongu, Sudanu, Centralnoj Afričkoj Republici, a iskra koja je zapalila region manifestovala se u velikom raseljavanju stanovništva u potezu regiona Velikih Jezera.¹⁵¹ Oružani sukobi odnosno „intervencije“ u Iraku, Siriji i Libiji pod izgovorom sprečavanja „humanitarne krize“ ili „delovanja autoritarnih režima“ ni po čemu se nije razlikovala od migracija stanovništva sa tih prostora.

Navedena migracija u najvećoj meri pogodila je Tursku.¹⁵² Ona je milionski priliv migranata delimično blokirala u tranzitu preko Balkanskih ruta na prostor Nemačke, države

---

¹⁵⁰Izuzetak su slučajevi: *Ahmad Al Faqi Al Mahdi* (ICC-01/12-01/15); *Germain Katanga* (ICC-01/04-01/07); *Tomas Lubanga Dyilo* (ICC-01/04-01/06); u žalbenom postupku *Jean-Pierre Bemba Gombo* (ICC-01/05-01/08). (International Criminal Court 28. March 2017, URL: www.icc-cpi.int)

¹⁵¹„...od 26. maja 1997. godine: „stotine izbeglica iz Ruande još uvek prelaze reku Ubangi-Kongo, tražeći sklonište u Kongu-Brazavile. Izbeglice napuštaju oblast Mbandaka, pojedini od njih se zadržavaju na ostrvima na pola puta između Konga (bivšeg Zaira) i Kongo-Brazavile. Četiri grada duž reke poznati kao Loykolela, Liranga, Ndjundu, Makotipoko – prihvatilo je do 15.000 ljudi...“ (Binet 2013:191)

¹⁵²„Broj zvanično priznatih Sirijaca u Turskoj je oko 1.8 miliona zajedno sa još 200.000 Iračana i Kurda. Međutim procenjuje se da je oko 3 miliona Sirijaca pobešlo u Tursku od 2011“ (Sirkeci, Pusch 2016:10)

Beneluksa i delimično Francuske i Velike Britanije. Upravo te države bile su na udaru terorističkih napada u periodu od 2015. godine, što je posledica njihovog odbijanja da napuste kolonijalne pretenzije. Imperijalne ambicije kroz svoje namete načinile su same sebi danak, jer su generacije robova dovođene sa kriznih područja, *de facto* došle u poziciju da preuzmu ulogu gospodara na području matičnih država onih koji su ih porobili. To je neminovnost koju potvrđuje Haldunova teza o cikličnom kretanju u društvu.¹⁵³

Iako se Hantingtonova teza o sukobu civilizacija, donekle realizuje, netreba zanemariti činjenicu da se postojeći sistem vrednosti u svetu menja uspostavljanjem nove podele moći i jačanjem Evroazijske unije. Prema tome budućnost čovečanstva zavisice od sposobnosti lidera država da se nastalim problemima posvete u skladu sa načelom humanosti, što će predstavljati uslov sprječavanja destrukcije totalnog rata.

Zaključna razmatranja

Predstavljeni koncepti o globalizaciji i sukobu civilizacija u direktnoj su povezanosti sa međunarodnom politikom i zavise od nosilaca međunarodne politike.

Fukujamina teza oslanja se na asimilaciju svetske populacije mirnim putem, dok Hantingtonova teza totalnog rata više liči na posledicu neusklađene politike međunarodnih zvaničnika. Tendencije obe teze u suštini se ne razlikuju, njihovi ciljevi su skoro identični – ogledaju se u nametanju određene dominacije. Metode koje se koriste u realizaciji navedenog cilja suštinski su vezane za oblikovanje svesti svetske populacije, oslanjanjem na diferencijacije klerske, nacionalne, rasne, kulturološke osobenosti.

Navedeni koncepti predstavljaju prioritet za političke elite, ali nikako za običnog građanina. Za svakog pojedinca u bilo kojem narodu, naciji, zajednici osnova nije niti u asimilaciji, niti u konfrontaciji, već u težnji da na osnovu svog napornog rada omogući sebi i svojoj porodici optimalne uslove za egzistenciju. Upravo na toj razlici u stavovima predstavnika intelektualne političke elite i običnog građanina se i nalazi ključni problem, a on je kompromis. Političke elite zaboravljaju da su deo običnog naroda, zaboravljaju svoje korene i okreću se

---

¹⁵³ „...svaki politički režim traje tri generacije, što je u ono vreme značilo sto godina. Naime, po njegovom shvatanju, politički režim traje do trenutka kada potomci onih koji su svojom smelošću, izdržljivošću i osvajačkim naporima stvarali državu postaju mekušci, misleći da im je pravo dato već po rođenju. Tada dozrevaju uslovi da postojeći režim propadne, da se vlast promeni“ (Marković 1999:116)

licemerju, smatrajući sebe ključnom karikom u funkcionisanju svih događaja u svetu, zahvaljujući trenutnoj poziciji u kojoj se nalaze. Možda je problem u selekciji, a možda u tome što pojedini narodni nisu navikli na život u blagostanju, već u skromnosti. U tom smislu Dž. R. R. Tolkin osnovno tvrdi da: „I najmanja osoba može promeniti tok budućnosti.“ To ne znači da jednog lidera treba zameniti drugim, jer politika promeni čoveka, udalji ga od svojih pristalica, tako da se u suštini ne razlikuje od svojih prethodnika.

Da bi se ovakva pojava sprečila izabrani predstavnici jednog naroda, ili zastupnici određene međunarodne organizacije, kontinuirano treba da se podsećaju da je navedena funkcija samo uslov predstavljanja plemenitih ideja koje on kao pojedinac treba da plasira i primenjuje. Odstupanje od takve koncepcije ukazuje na kontaminaciju moralnog integriteta.

Moralni integritet je danas u velikoj meri narušen, jer umesto da se međunarodna intelektualna elita, odnosno lideri posvete rešavanju svetskih problema oni se okreću njegovom antagonizmu.

Ako su vrednosti modernog društva oličenje negacije humanizma, da li bi globalizacija ili oružani sukob mogli nešto da izmene ili bi samo ubrzali proces propadanja onog društva koje je u prošlosti predstavljalo čoveka kao jedino intelektualno biće koje može da spasi i očuva život na ovoj planeti.

Da bi se sprečio kolaps i put sunovrata, možda bi se trebalo podsetiti reči Jovana Kronštatskog, bez obzira na veroispovest ili nacionalnost, jer bi mogle biti poučne i dobre smernice kako za narode tako i za njihove lidere u smislu da „Ako Vlada i Duma hoće da zavedu red u državi i poštovanje zakona...dužni su da obuzdaju nemoralnu štampu koja raspaljuje sve strasti, da svu brigu i pažnju posvete vaspitanju omladine i da uvere gordu inteligenciju da je poštovanje vere i Crkve neophodno...“

LITERATURA:

Knjige:

Babu, S.C., Gajanan, Sanyal, S.N. P. (2014). *Food Security Poverty and Nutrition Policy Analysis: Statistical Methods and Applications*. London: Academic Press is an imprint of Elsevier, Second edition.

Binet, Laurence (2013). *The Junting and Killing of Rwandan Refugees in Zaire-Congo 1996-1997*. Medecins Sans Frontieres, MSF SPEAKS OUT.

- Bloxam, Matthew Holbeciie (1976). *On certain Sepulchral Crossed/legged Effigries of Civilians*. London: The Archaeological Journal, Tom 33.
- Chilcote, Paul W.; Warner, Lacey C. (2008). *The Study of Evangelism: practice of the Church*. Cambridge: William B. Eerdmans Publishing.
- Cowalski, Dean A. (2012). *Moral Theory at the Movies: An Introduction to Ethics*. Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Ellens, J. Harold (2007). *The Destructive Power of Religion: Violence in Judaism, Christianity, and Islam*. London: Preager Publishers.
- Fukuyama, Francis (2006). *The End of History and the Last man*. New York: Free Press.
- Gokay, Bulent; Walker, R.B.J. (2003). *11. September 2001: War, terror and judgement*. London: Frank Cass.
- Hantington, Semjuel (2000). *Sukob civilizacija*. Podgorica – Banja Luka: CID-Romanov.
- Holmes, Dave; Dixon, Norm (2001). *Behind the US War on Afghanistan*. Chippendale: Resistance Books.
- Ismael, Tareq; Ismael, Y. Jacqueline S. (1994). *The Gulf War and the New World Ord: International Relations of the Middle East*. Florida, University Press of Florida.
- Kajtez, Ilija (2015). *Čovek i tajna*. Beograd: Dobrotoljublje.
- Marković, D.Ž. (1999). *Opšta sociologija*. Beograd: Savremena administracija.
- Sirkeci, Ibrahim; Pusch, Barbara (2016). *Turkish Migration Policy*. London: Transnational Press.
- Živković, Miroslav (1997). *Teorija države i prava*. Beograd: Policijska Akademija.
- Čomski, Noam (2009). *Imperijalne ambicije*. Novi Sad-Beograd: Rubikon-Beoknjiga.
- Čomski, Noam (2008). *Intervencije*. Novi Sad: Rubikon.

Elektronska izdanja:

International Criminal Court 28. March 2017, URL: www.icc-cpi.int

The Charter of the United Nations And Statute Of The International Court Of Justice, 14. Marth 2017, URL: www.treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter.pdf

Miodrag Čujić

INTERNATIONAL POLITICS IN THE SERVICE
OF GLOBALIZATION OR „CLASH OF CIVILIZATIONS“

Summary

Theories on the development and downfall of human society are often the subject of much debate, but nevertheless the fact is that after a while the base set is replaced with the new concept of the presumption. World opinion is prone to sensationalism, so Fukuyama explicit advocate the concept of democracy and supporters of globalization, world order, which in its case said „End of history“ after a series of terrorist acts existing theory replaced sustained attitudes basis in „The Orgin of the political system“. On the other hand in scientific circles emphasizes the concept of conflict Hantingtons five civilizations. These attitudes create a collision on whether the criteria that affect certain claims built on scientific or arbitrary estimate. The essence is not in interpreting the views of these two authors, but in the performance formula that will preserve human society. Performing a formula based on historical, religious, racial, cultural percularities, can be a good way, or methodology of scientific research can not always be trusted, because society is composed of individuals who through certain political acts in a short period of time can change the entire course of development of a society. As a key problem in defining the stability of human society should be sought in the harmonization of international politics, which will on one hand be categorical on the preservation of peace, and on the other side of the flexible realization of human rights. Factors that influence the possibility of modifying international politics of all countries are essentially compromised of globalization and world peace. It will therefore be necessary to carry out the analysis of those political steps that led to the destabilization of the certain country, a region, a continents, and, as such, influence on number of side effects such as terrorism and migration. From such activities will not be possible to predict the future of human society, but will be able to prevent the conditions that contribute ti its destruction.

Keywords: politics, power, globalization, conflict, threats.

Filozofski fakultet
Dr Zorana Đinđića 2
21000 Novi Sad, Vojvodina - SRB
Tel: +38121459483
www.ff.uns.ac.rs

Centar za istraživanje religije,
politike i društva
21000 Novi Sad, Vojvodina - SRB
Tel: +381216623277
www.cirelstud.org

CIP – Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

314.74(497)(082)

314.74(497):2(082)

314.74(497):316.774(082)

POPULIZAM, izbeglička kriza, religija, mediji : medijska istraživanja / [uređivački kolegijum Dubravka Valić Nedeljković, Dinko Gruhonjić]. - Novi Sad : Filozofski fakultet, 2017

Način pristupa (URL):

<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2017/978-86-6065-445-0>. - Opis zasnovan na stanju na dan 15.1.2018. - Nasl. sa naslovnog ekrana. - Tekstovi na srp., hrv. i engl. jeziku. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz većinu radova.

a) Миграције - Избегличка криза - Балкан - Зборници b) Балкан - Избегличка криза - Религија - Зборници c) Балкан - Избегличка криза - Медији – Зборници

ISBN 978-86-6065-445-0

COBISS.SR-ID 320485383